

HA 175

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. évfolyam

1995

3

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA
REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/3. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GEZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

KULCSÁR PÉTER
Bonfini-kéziratok

I.

A *Magyar történet (Rerum Ungaricarum decades)* szöveghagyományának processzusa (inkább procedúrája) nem mondható szokványosnak, még annak tudatában sem, hogy irodalmunk jó néhány alkotása járt be kacskaringós utat, és némelyik mindörökre el is vészett a labirintusban. Hogy a királyi könyvtár hajdani pergamenkódexének két levele 1872-ben Nürnbergben, két másik 1923-ban Szegeden került elő, azt Jakubovich Emil csodának minősítette. Nem tudom, mit szólt volna 1975-ben, amikor Budapesten újabb kettő bukkant ki egy váradi provenienciájú könyvtárláblából, még hozzá a két szegedit közvetlenül megelőző s követő levél.¹ Az ő precíz számításával 2065,5 lapra becsült munkának így ma kis híján 6 ezreléke van a kezünkben. A szöveghagyományozódás útjának fő irányát azonban mégsem a csoda szabta meg, de nem is az irodalomtörténetünkben kitüntetett szerepet játszó török és tatár, hanem a mindenkori politika, amely a véletlen diverziót ebben az esetben szűk határok közé szorította. Egészen nyilvánvaló — és ezért ennek bizonygatásával nem kívánok foglalkozni —, hogy már a mű indíttatása is politikai érdekű volt, amennyiben egyfelől Mátyás (a Hunyadiak) dinasztikus céljait, ezen belül — és ez a következőkben hangsúlyt kap — császári aspirációit, másfelől a renddé szerveződésnek éppen nekifeszülő magyar köznemesség ideológiai bázisának a megteremtését óhajtotta szolgálni. (Ellentétben Ransanóval, aki a királyné és az arisztokrácia vonalát képviselte.) Aktualitása később, a változó viszonyok között is megmaradt, mert a hatalmas terjedelem, a burjánzó szerkezet és az irdatlan adattömeg magában hordta a meg-megújuló igények szerinti értelmezés lehetőségét. Amikor a Hunyadiak beleburkolóztak a múlt homályába, a két, eredetileg különböző, sőt eltérő tendencia egybemosódott, Bonfini Mátyás királya a magyar nemesség vezéralakja lett, aztán meg — újabb változások nyomán — a polgárságé is, majd az egész nemzeté. Lásd erre akár Heltai Gáspárt, akár Zrínyi Miklóst. Magától értetődik azonban, hogy a mű éle az első években, évtizedekben volt igazán és tette ugrasztóan húsba vágó, leginkább

¹ Az alább említésre kerülő kritikai kiadás számozása szerint az I:9.139–154, 212–229. és a IV:5.225–279. mondat szövege van a hat töredéken, mely ma az Országos Széchényi Könyvtárban Clmae 434. sz. alatt található.

addig, amíg az akkor már több mint fél évszázada bejelentett Habsburg uralmi igény keltette rengés újabb fél század múlva az ország megoszlásával le nem csillapult. Ezután a pennával vert hullámok is elcsitultak.

A körülötte feszülő ellentéteket mutatja közzétételének ellentmondásokkal teli históriája. Ulászló lelkesen fogadta; szerzőjét is, másolóját is címeres nemességgel jutalmazta. Publikálása már keletkezése közben megkezdődött. A budai udvar nem sajnálta a költséget, és a mű még el sem készült, már elkezdte leírni parádés formában, pergamenre. Tudomásunk van a megmutatkozó érdeklődésről. Közvetett és közvetlen bizonyítékok mintegy nyolc-tíz közel egykorú másolat létét tanúsítják, amelyekről hamarosan újabbak készültek, úgyhogy számuk nemsokára meghaladta a húszat. Még jóformán meg sem száradt rajta a tinta, 1499-ben Hassensteini Lobkowitz Bohuszláv már megpróbálta kikölcsönözni a királyi könyvtárból.² Marco Antonio Sabellico 1498. április 17-én Velencéből magának a szerzőnek üzen, hogy bocsássa rendelkezésére azokat az adatokat, amelyeket a saját történeti munkájához felhasználhat.³ 1513 áprilisában Johannes Cuspinianus a herulok, gepidák, gótok, longobárdok egykori lakóhelye iránt érdeklődő Miksa császárnak a figyelmét hívta fel a *Magyar történetre*, mint olyan műre, amely effélékkel foglalkozik. Eszerint tehát tanulmányozta is. Nem kételkedik abban, hogy a császár készíttethetne belőle másolatot.⁴ Arról is van hírünk, hogy 1503 táján Ulászló folytatni kívánta a munkát. Saját kezével nyújtotta át az akkor éppen nála tartózkodó Pescennio Francesco Negrónak, és 300 arany évdíjat ajánlott fel, ha vállalja. Negrót azonban visszaparancsolták Itáliába.⁵

² Nincs kizárva, hogy meg is kapta. Jóllehet a Corvin Jánossal 1490. június 17-én kötött egyezség (kiadva: *Epistolae procerum Regni Hungariae*. Coll. G. PRAY. I. Posonii, 1806. 393.) a Corvina állományának a kölcsönzését megtiltotta, ez csak a Mátyás király által beszerzett darabokra vonatkozott, Lobkowitz hangjából pedig nem cseng ki kétely a kérés teljesítése felől: „elvárom” – mondja („expecto tamen abs te et Origenem. . . et Historias Antonii Bonphini et codicem Latinum, qui mihi a regia bibliotheca debetur”; Schlechta Jánoshoz szeptember 14-én írt levelét kiadta POTUČEK, A. BSMRAe, Bp. 1946. 56). Minthogy Lobkowitz az előző hónapokban Budán járt, valószínűleg a saját szemével látta a művet, és akkor kapta az ígéretet is.

³ „petiitque ab eo, ut. . . tecum ageret ut de Pannonicis rebus, in quibus es diutissime versatus, commentarium. . . ad me dares, idque ad fidem magis quam ad eloquentiae ostentationem scriptum”, MERCATI, Giovanni: *Ultimi contributi alla storia degli umanisti*. II. Città del Vaticano, 1939. 3.

⁴ „Sciat Maiestas Vestra, quod in bibliotheca regis Hungariae sunt quinque decades Hungarorum Antonii Bonfinii Ragusei [!], qui eleganter de rebus Hungaricis scripsit et saepe digressus facit de populis et nationibus. Quae si transscribenda impetrarentur, illic multa talia invenirentur.” *Briefwechsel*. Hrsg. v. Hans Ankwitz v. KLEEHOVEN. München, 1933. 45. A „Ragusei” alkalmasint félreolvasás a Bonfinitól használt „Recinensis” helyett.

⁵ „Inde Budam veniens regni historiam, quam Antonius Bonfinius Asculanus, vir utraque lingua peritus, inchoaverat, cum annuo trecentorum aureorum stipendio de regis manibus prosequendam recepi. Eramque ibi facile permansurus, et precipue sub venerandi archiepiscopi Colotiensis Gregorii Frangipani consobrini mei felicissimi auspiciis, nisi me prior patronus Estensis in Italiam revocasset.” MERCATI: *i. m.* 71. Az adatra PAJORIN Klára hívta fel a figyelmemet.

A tudós világ türelmetlenül várta, hogy kézbe vehesse. Alighogy 1543-ban végre-valahára legalább egy részkiadás megjelent belőle,⁶ Hieronymus Boner azonnal lecsapott rá, és két év múlva már közzé is tette német fordítását.⁷ Bonerre ma már nem nagyon emlékszünk, pedig a maga idejében az irodalmi életnek fontos és nevezetes alakja volt, aki azt tartotta feladatának, hogy a német publikummal megismertesse a historiográfia klasszikusait. A *Rerum Ungaricarum decades* méltóságát akár önmagában is tanúsíthatja, hogy Boner a kezébe vette, és odaállította Démosthenés, Héródianos, Orosius, Plutarkhos, Thukydidés, Justinus mellé. A mű politikai súlyát is Boner jelzi, aki a közelkorúak közül Bonfinin kívül csak Giacomo Bracellinek a spanyol háborúról írt munkáját fordította le.⁸ Hans Sachs 1561-ben Bánk bán történetét dolgozta fel Bonfini nyomán.⁹ Zsámbokitól tudjuk, hogy a nagy tekintélyű Georg Sigismund Seld császári alkancellár (†1557) kedvenc olvasmányai közé tartozott ez a história.¹⁰ François de Belleforest 28 részletet fordított le Bonfinitól franciára abban a hatalmas munkájában, amelyben a történelem során elhangzott legmegragadóbb orációkat gyűjtötte össze.¹¹ Ez az érem egyik oldala.

A másikon az látható, hogy létrejötte után 20 évvel már teljes csönd honol körülötte, sem az udvari körök, sem a szakemberek nem tudnak vagy nem beszélnek róla. Cuspinianus, aki — mint láttuk — 1513-ban mások figyelmébe is ajánlotta a művet, írásaiban egyetlen szóval sem utal rá, holott elég sokat foglalkozik hazánk történetével. Úgy látszik, mintha még Oláh Miklós sem szerzett volna tudomást a létéről, akinek pedig társadalmi állásánál fogva a beavatottak közé kellett tartoznia, és aki olyan fontosnak tartotta a magyar múlt feltárását, egy humanista szellemű magyar történet elkészítését, hogy az 1530-as években maga fogott hozzá. Kizárt dolog, hogy a monumentális alkotást még csak említésre sem méltatta volna, ha teheti, de azt is kizárhatjuk, hogy esetleg nem hallott róla. Ugyanis a birtokában volt egy olyan dokumentum (a jászói formuláskönyvben), amely szerint bizonyos János scriptor „historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit”, és a szigla sem téveszthette meg, mert az irat címében ott olvashatta: „per Anthonium Bonfinis facta”.¹² Oláh forrásainak kimutatásával a kutatás még adós. Az bizonyos, hogy jó néhány gondo-

⁶ BRENNER Márton gondozásában. Bázél, 1543. RMK III. 344, IA 121.926.

⁷ Bázél, 1545. IA 121.927.

⁸ Lásd Gustaf WETHLY: *Hieronymus Boner. . . Leben, Werke und Sprache*. Strassburg, 1892.

⁹ *Eine Tragedi mit zwölff Personen zu spielen, Andreas der ungerisch König mit Bancbano seinen getrewen Statthalter*. L. KERTBENY Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880. 696. sz.

¹⁰ *Humanista történetírók*. Szerk. KULCSÁR Péter. Bp. 1977. 36.

¹¹ *Harengues militaires et concions de princes, capitaines. . .* Paris, 1572. IA 116.104.

¹² MKsz 1891. 265.

latuk összecseng, ha szó szerint nem is esik egybe. Bonfini szövege Belgiumban nem feketett előtte, de az nagyon is valószínű, hogy régebben olvasta azt.¹³

Tubero sem látszik ismerni, legalábbis nem szól róla. A valóságot illetően jelenleg nagy a bizonytalanság. A legújabb állásfoglalás szerint „ha Bonfini nem is, valamiféle olyan más művet követett nyomon, amelyre Bonfini is támaszkodott”.¹⁴ Azonban Bonfini nem támaszkodott semmire. A Tuberóval párhuzamba állítható 90-es évek eseményeit azokkal egyidejűleg dolgozta fel, és írott elbeszélő forrást nem vett igénybe. Ha a két szöveg között számottevő egybeesés mutatkozik — mint ahogy mutatkozik —, az csak egyet jelenthet: Tubero ismerte és használta a *Magyar történetet*, ha hallgat is erről. Sőt, merném mondani, hogy más feldolgozás nem is állt a rendelkezésére. Egybefüggő, magyar szempontból tartalmasnak és koncepciózusnak mondható elbeszélést csak az 1490-től 1495/96-ig terjedő első 6 könyvben ad, éppen addig, ameddig Bonfini is elmegy. A magyar fordításban kb. 280 nyomtatott lapra terjedő elbeszélésből kerekén 200 foglalkozik ezzel a hat esztendővel, a többi huszonötre mindösszesen 80 jut. Gondolkodásmódja, politikai platformja más, mint Bonfinié, bizonyos kérdésekben éppen ellentétes az övével. Azonban a részletekben rengeteg az azonosság, még legsajátosabb megállapításainak egyike-másika is a *Magyar történet*ből ered. Hogy mást ne mondjak, így az a meghökkentő és sokat idézett közlése is, mely szerint Ulászló királyt emberei marhának neveztek. Ezt Bonfini Újlaki Lőrinc szájába adja. Majdnem kizárólag ugyanarról beszél, mint Bonfini. Többnyire más adatokkal és más felfogásban, de ugyanarról beszél, ugyanazokat az eseményeket említi, más szemszögből nézve. Nem véletlen, hogy a későbbi historikusok alig-alig építenek rá. Leginkább Bonfinival párhuzamban szokás idézni, mint eltérő adat vagy más vélemény közlöjét. Mintha nem is lenne más célja, mint Bonfini kiigazítása. Számomra nem kétséges, hogy Tubero, aki 1503-ban járt hazánkban, barátja, Frangepán Gergely segítségével megismerkedett a *Magyar történet*tal. Úgy látszik azonban, hogy mire évek múlva fogalmazványát formába öntötte, erről megfeledkezett.¹⁵

1540-ben az egyik későbbi kiadó, Brenner Márton sem tudott Bonfininak erről a munkájáról, bár nevét és egy másik írását ismerte.¹⁶

Amikor a *Magyar történet* egykori létre megint fény derült, tucatnyi könyvbúvár és lelkes hazafi fogott hozzá a szöveg felkutatásához, sikertelenül, mert teljes példányt máig sem lehetett előhalászni.

¹³ L. BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. 27.

¹⁴ Ludovicus TUBERO: *Kortörténeti feljegyzések. Magyarország*. Közreadja BLAZOVICH László, Sz. GALÁNTAI Erzsébet. Szeged, 1994. 17–18.

¹⁵ Frangepán Gergely nemcsak Tubero barátja volt, hanem annak a Negrónak is a rokona, aki a munka folytatására felkérést kapott.

¹⁶ „nemrég láttuk Hermogenés Rhetoricáját”. *Humanista történetírók*, i. m. 12.

És újabb ellentmondásként 1568-ban megjelent egy nyomtatott kiadás, amely az egészet csaknem az utolsó betűig tartalmazta.¹⁷

E futó áttekintésből is látni való, hogy míg egyesek erősen szorgalmazták a terjesztést, addig mások ezt akadályozták, és hol az egyik, hol a másik fél kerekedett fölül. Így látták ezt a 16. századiak is, akik a kéziratok vészes pusztulása mögött politikai eredetű szándékosságot gyanítottak. Ez nem volt kizárható. Ugyanígy semmisült meg — politikai erők machinációi következtében — Mátyás *Nagy törvénykönyve* mindkét kiadásának összes hazai példánya; valamennyit kötéstáblához használták fel.¹⁸ Így tűnt el — kétségkívül ugyancsak politikai okok következtében — Brodaricsnak a mohácsi csatáról szóló beszámolójából nemcsak szinte valamennyi korai kézirat, hanem az editio princeps minden példánya is. „Nem kétséges — írja Bonfiniról Verancsics Antal 1549-ben —, hogy a negyedik decas, amely a fényességes Mátyás király tetteit tartalmazta, a nemzetünkre irigykedő népségnél kallódott el”.¹⁹ Szikszai Fabricius Vazul a mű elrekkentését szintén a Mátyás király dicsőségére féltékenykedő emberek rosszindulatának rója fel; „köztudomású volt — mondja tovább 1565-ben —, hogy ezt a históriát sok éven keresztül szántsándékkal rejtegették Germániában”.²⁰ És alig lehet véletlen, hogy a huzamosabb ideig fennmaradt és végül a sajtóig eljutott példányok zömmel erdélyi és lengyel illetőségűek voltak, az első kiadások pedig Bécs hatósugarától távol, Bázelen, Kolozsvárott

¹⁷ Bázelen, ZSÁMBOKI János gondozásában (RMK III. 570, IA 121.928); nemsokára második kiadása is megjelent (Frankfurt, 1581, RMK III. 706, IA 121.931). Az 1568-as kiadás alapján, BONER szövegének átvételével készült az újabb, immár teljes német fordítás (Frankfurt, 1581, IA 121.930) Sigmund Feyerabend kiadásában, egy Zrínyi Györgyhöz intézett protestáns szellemű ajánlással (I. BUČAR, Franjo, Prosvjeta, 1901. 316). Fordítója nem nevezi meg magát: „Durch einen der freyen Künste, Historien und alter Geschichten Liebhabern P. F. N.” A monogramot a régebbi bibliográfiai irodalomban egyedül BALLAGI Aladár tudta feloldani (*Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 785. sz.): „Durch. . . P[aul] F[risium] N[agoldanum]”. Tőle vette át az Index Aureliensis, és onnan az OSzK legutóbb megjelent antikvakatalógusa (B 973. sz.), JÖCHER (I. 766) nyomán Paul Friese formában. Hogy Ballagi honnan szedte ezt a makaróni névformát, az nem tudható (talán a kezébe került egyik példányon látta), de megállapítása helyes, a fordító valóban Paulus NAGOLDANUS, azaz Paul Friese volt. Az ő neve alatt hozza magának Feyerabendnek a kiadói katalógusa (F. H. MEYER: *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* 1980. 122. MONOK István szíves közlése.) Egy 1583-ban szintén Frankfurtban megjelent művecskéjén (VD XVI. F 3023–3024) teológushallgatónak mondja magát („Durch Paulum Frisium Nagoldanum, der H. Schrift Studenten”).

Az 1568-as kiadás HELTAI Gáspár figyelmét is fölkellette, akinek a teljes szövegre épülő, de alaposan megrövidített és protestáns szellemben átdolgozott magyar fordítása már halála után, 1575-ben jelent meg Kolozsváron (RMKI. 118). „Egyike e könyv a legtöbb példányban fönmaradt XVI. századi magyar nyomtatványoknak” — mondja róla SZABÓ Károly; az agyonolvasott kötetek mutatják a népszerűségét.

¹⁸ SOLTÉSZ Zoltánné, MKsz 1971. 272–278.

¹⁹ VERANCICS Antal *Összes munkái*. Közli SZALAY László. VI. Pest, 1860. 352.

²⁰ *Humanista történetírók, i. m.* 25–27.

kerültek napvilágra, mégpedig elsősorban protestáns érdekeltségű körökben, és ott is csak a politikai helyzet tisztázódása, 1541 után.²¹

Ámde akkor sem merték minden szó nélkül kitenni a világ szeme elé, hanem megpróbálták igazolni udvarképességét. Addigra már megteremtődött a lehetősége annak, hogy a műnek — legalábbis 1543-ban elsőként közzétett, Mátyással még csak érintőleg foglalkozó első részének — az ellenpárt számára is elfogadható értelmezést adjanak. Brenner Márton egy höchstädti születésű svábot, a Ferdinánd-párti Johannes Heroldot kérte fel arra, hogy a Révay Ferenc nádornak dedikált kiadványt megfelelő szellemben kommentálja. Mivel ezek a kommentárok a példányoknak csak egy részében vannak benne, gondolom, a német földön való terjesztésre szánt köteteket szerelték fel ezekkel. (Mint ahogy annak idején Thuróczy krónikájából is készült német kézbe való variáns.) Herold Koppány, Péter, Aba, Salamon, Álmos herceg, a fattyú Kálmán, III. István, Velencei András, Ottó, Mária, Zsigmond, I. Ulászló, Mátyás históriájából elsősorban azt a tanulságot vonta le, hogy a magyarságot mindig is jellemezte a széthúzás, ennek köszönheti jelenlegi áldatlan helyzetét, amelyből nem lesz kilábalás mindaddig, míg a frakciózást félretéve vissza nem tér királya hűségére.

Néhány nagy tekintélyű férfiú (Verancsics Antal, Révay Ferenc és János, Forgách Ferenc, Gyalui Torda Zsigmond) már az 1550-es évektől szorgalmazta a teljes mű megjelentetését. Előkerítették a kéziratokat, és biztatták a bázeli nyomdász, Johannes Oporinust, hogy vállalja a kiadást. Ő azonban nem állt kötélnek mindaddig, míg meg nem szerezték Ferdinánd és Miksa beleegyezését, és meg nem nyerték az udvari történetírót, Zsámboki Jánost, hogy adja a nevét a vállalkozáshoz. Az udvar engedékenységét minden bizonnyal az is elősegítette, hogy közben, 1565-ben Kolozsvárott napvilágot látott egy kényes szakasz, a IV. decas 1–6. könyve. Így az akadémikusok már mit sem használt, és célszerűbbnek látszott nagyvonalúan jó képet vágni a dologhoz.

²¹ A *Rerum Ungaricarum decades* (RUD) szövegét a Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (BSMRAe) c. sorozatban FÓGEL József, IVÁNYI Béla és JUHÁSZ László által sajtó alá rendezett kritikai kiadás decas-, könyv- és mondatszámai szerint idézem. Ennek I–III. kötete Lipcsében jelent meg, 1936-ban, a IV. kötet 1. része Budapesten 1945-ben, azonban 1941-es dátummal, hogy a munka orosz-lánrészt végző, de időközben elhunyt FÓGEL József neve változatlan formában legyen feltüntethető. A befejező IV/2. kötetet az újrainduló sorozat első darabjaként 1976-ban KULCSÁR Margit és KULCSÁR Péter adta közre. A szakirodalom, amelyről szó van és lesz, elsősorban a fentírt kiadás I. kötetét bevezető tanulmányt jelenti, amely az előzményekre bőven kitér; névtelen szerzője — ha jól sejtem — FÓGEL József. Emellett DÉCSÉNYI Gyula: *Bonfini másolójának címeres levele* = MKsz 1891. 264–267; JAKUBOVICH Emil: *Bonfini-kódextörredék a Magyar Nemzeti Múzeumban* = MKsz 1919. 111–117; UÓ: *Az eredeti Bonfini-kódex második töredéke* = MKsz 1925. 19–27; TÓTH László: *Analecta Bonfiniana* = Turul 1929. és klny. Bp. 1929; FÜLEP Katalin: *Bonfini Rerum Ungaricarum decades című művének harmadik töredéke* = MKsz 1984. 340–348.

Amikor Zsámboki 1567-ben végre rászánta magát arra, hogy az egész alkotást közzéteszi, a II. Miksához címzett ajánlásban — az előbb idézett véleményeket mintegy igazolva — megpróbálta kihúzni a méregfogát:

„Egyébként, ahogy Bonfini dicsősége elhomályosíthatatlan — mondja —, úgy nem tagadhatom, hogy néha megfélekedezik a hivataláról. Frigyes jellemét, életmódját láthatóan gyalázkodóan és pimaszul pertraktálja, . . . és ezt valószínűleg Mátyás véleményét, kifejezéseit kölcsönvéve teszi, ami azonban az elbeszélés értékét nem csökkenti; azonközben olykor magát Mátyást sem kíméli. . . Azt hiszem, inkább a különböző nemzedékek hibáit akarta előtérbe helyezni” stb.²²

A IV. decas 5. könyvének az elejéről Zsámboki is kihagyott néhány olyan megállapítást, amelyet a bécsiekre nézve sértőnek tartott.²³ Ezek a részek csak a kolozsvári kiadásban maradtak meg.

Tehát a későbbi emlékezet (főleg az erdélyieké) a mű elsüllyesztésében a németeket, közelebbről Miksát és magyarországi cinkosait tartotta ludasnak. Ez ugyan általánosságban igaz lehet, mégsem ad magyarázatot arra, hogy miért hallgattak a műről Ulászló emberei Budán, főleg, ha eleinte oly nagyon lelkesedtek érte.

A későbbi generációkra maradt példányok gyenge minősége már a 16. század második felében fölébresztette azt a gyanút, hogy ezek a másolatok lopva és ezért hevenyészve készültek, hogy tehát az autográf kézírathoz a fent jelzett politikai okok következtében csak illegálisan lehetett hozzáférni. Brenner Márton hajlik arra a föltételezésre, hogy az általa kiadott szöveg „valami püspök parancsára lopva és töredékesen, titkon íratott le”.²⁴ Újabbán az a hipotézis merült fel, hogy a drága kódexet féltve őrzött kincsként meg sem mutatták senkinek, és csak a protekciósok vehették kézbe.²⁵

Mindez azonban eléggé valószínűtlen. Elvégre ha a trónra véres verejtékkal felkapaszkodott Ulászló nyomban a koronázás után, a legnagyobb zűrzavar és szorongattatás közepette azonnal megújította Bonfini szerződését,²⁶ aztán pedig nyomorult anyagi helyzetében is tetemes összeget áldozott a munkára, sőt, folytatni is akarta azt, akkor minden bizonnyal fel is akarta használni, és fegyverként akarta forgatni, elsősorban a trónkövetelő Miksával szemben, hiszen ez a mű fogantatása percétől erre a célra volt szánva. Egyébként a könyvtár

²² KIRÁLY Erzsébet fordítása, *Humanista történetírók*, i. m. 37.

²³ „Voluptates hic vigent presertim veneree. Nemo tam durus et asper est, quem feminee voluptates non emolliant. Plures puelle intercedente stupro inscioque parente maritos sibi conciliarunt. Nobiles, cum ad cives venerint, secretum ab eorum uxoribus exposcunt; viri allato vino secedunt.” Stb. IV:5.51–56.

²⁴ *Humanista történetírók*, i. m. 12.

²⁵ MKsz 1984. 345.

²⁶ Erre vall, hogy ő az egyetlen nevesebb olasz, aki a koronázás után nem utazik haza.

szorosabb őrzésére a jelek szerint talán ha Anna királyné fordított gondot ama pár év alatt, amelyet Budán töltött, 1502-től 1506-ig.²⁷

Tény, hogy a budai példányról közvetlenül vett másolatok egytől egyig kapcsolva készültek, amiben minden szemtanú (Brenner Márton, Johannes Herold, Szikszai Fabricius Vazul, Heltai Gáspár) egyetért, és amit kitapintható szövegállapotuk is igazol. Egyöntetű az a megfigyelés is, hogy valamennyi több kéz munkája volt. És tényleg, a krakkói kódex három tizedét (amelyet magunk is megnézhetünk) öt kéz másolta; a sietséget mutatja a sok hiba, meg hogy a harmadik decas nyolcadik és kilencedik könyve fölcserélődött.²⁸ Brenner példánya — ha jól értem — szokatlan módon fraktúrással készült; legalábbis Herold azt mondja, hogy valami műveletlen írnok által „magis Germanice quam Latine descripto” exemplárból dolgozott.²⁹ Én azonban ebből nem arra következtetek, hogy a másolatok a gazda tudtán kívül suttymóban készültek, hanem ellenkezőleg, arra, hogy minél rövidebb idő alatt minél több példányban akarták forgalomba hozni. Nyomatásra lehetőség nem lévén, a scriptorokat hajszolták. A krakkói kódexet ismertető Fögel József az íráskép alapján (mint mi is láthatjuk a kritikai kiadás I. kötetéhez csatolt táblán) kétségtelennek tartja, hogy az a budai királyi kancelláriában készült.³⁰ Márpedig ott az úr tudta és engedelmé nélkül nem dolgozhattak.

Fülep Katalin, számbavéve a RUD 16. századi másolatainak ismert későbbi tulajdonosait, megpróbál visszakövetkeztetni az elődökre, akik a budai udvarba bejáratosak voltak, és akikről elgondolható, hogy másolásig menő érdeklődést mutattak egy történeti mű iránt. Bennük véli fölfedezni az első másolatok képzettetőit. Végül is oda jut, hogy ezek a kópiák 1513/14 előtt keletkeztek.³¹ Hogy a személyeket illetően jó helyen tapogatózók-e, azt nem tudom (Frangepán Gergelyt közéjük sorolnám), de a határpont nem látszik rossznak, hiszen tudjuk, hogy Cuspinianus 1513-ban még beszél a műről, később nem, Oláh, aki ez idő tájt (1512) került a királyi udvarba, akkor még olvasta, később nem említi, Tubero, aki 1503-ban járt minálunk, akkor még kézbe vette, de erre 1522-ben már nem emlékszük. Tehát valamikor a tízes évek közepe táján gyökeres fordulatnak kellett bekövetkeznie Bonfini fortunájában.

Azt csak föltételezem, hogy a mű közreadására irányuló buzgalom a politikai és más viszonyok ingása szerint korábban sem volt mindvégig egyenletes, azt azonban szinte bizonyosnak látom, hogy Bonfini *Magyar történetére* csak-

²⁷ Legalábbis erre szokás következtetni LOBKOWITZ szavaiból, aki azt reméli, hogy a királyné halála után hozzájuthat a görög PLUTARKHOSHOZ (*Epistolae*, i. m. 110.6). Ha azonban az OSZK Clmae 87. számú LIVIUSA a királyi gyűjteményből való, a „dono accipi Bude 1504 B.” bejegyzés nem erről vall.

²⁸ Krakko, Biblioteka Czartoryskich, Cod. 1415.

²⁹ *Bonfini-krit. kiad.* IV/2. 17.

³⁰ Antonio de Bonfinis „*Rerum Hungaricarum decades*” c. művének kézírata a krakkói Czartoryski-könyvtárban. *Magyarország és Lengyelország*. Szerk. HUSZÁR Károly. Bp.–Warszawa, 1936. 49.

³¹ I. m. 348.

úgy, mint a Jagelló–Habsburg rivalizálásra a bécsi találkozó borított fátylat. 1515 júliusában Zsigmond lengyel, Ulászló magyar király és Miksa császár szoros szövetségre lépett egymással, mely aktus nemcsak a magyar történelemre, hanem a *Magyar történetre* is meghatározó hatást gyakorolt. Legyen szabad magamtól idéznem egy pár sort: Ezen a bécsi találkozón Zsigmond lemondott magyarországi törekvéseiről, és a terepet mindenestől átengedte a Habsburgoknak. Jagelló Anna hercegnőt 1515. július 22-én a Szent István-templomban maga az ötvenhét éves császár vezette az oltár elé valamelyik később kijelölendő unokája nevében, vállalva a férj szerepét is, ha a fiatalok között mégsem jönne létre a frigy. A 9 éves Jagelló Lajos a 10 éves Habsburg Máriát kapta feleségül. A magyar királyfit a császár fiává fogadta, megtette birodalmi helytartóvá és örökösévé. Megállapodtak abban, hogy Ulászló halála esetén a fiú gyámságát Miksa és Zsigmond viseli. A lengyel azonban soha többé nem avatkozott bele országunk ügyeibe; akár tanácsért, akár segítségért fordultak is hozzá, a folyamodókat a császárhoz utasította. A magyar országgyűlésre induló követei azt a mandátumot kapták, hogy semmit se tegyenek a császár akara- ta ellen. Eddig az idézet.³² Ha ennek a nagy barátságoknak voltak is ellenzői az országban, akkora otrombaságot nem követhettek el, hogy Bonfini munkáját előhozzák a királyi könyvtárból. Még jó, ha valamelyik pulton nyugton heverni hagyták. Ekkor keletkezett a kézirat körül az a politikai légkör és benne az a homály, amelyet Brennerék utóbb érzékeltek.

II.

A szerzői autográf fogalmazvány, valamint a királyi könyvtár számára készített pergamen tisztázat keletkezésének idejére és körülményeire nézve a szakirodalomban több, nagyjában egybevágó föltételezés született, amely azonban csak évtizednyi vagy felényivel szűkebb határok kitűzéséig jutott el, mert pontosabb körülhatárolást a rendelkezésre álló külső adatok nem tesznek lehetővé. A kutatók terminus post quem-nek tekintik a műben még tárgyalt 1495-ös esztendő, terminus ante quem-nek a szerző 1503-ban bekövetkezett halálát. Ezen belül adódik még az 1499. év, amelyben a művet a budai könyvtárból kölcsönkérték. További, figyelembe vett, de a fentebbiek közé nem pontosan beilleszthető tény, hogy a király 1492-ben a szerzőt nemességgel, címerrel, koszorús költő címmel jutalmazta, a másoló pedig ismeretlen időpontban szintén nemességet és címet kapott. 1494/95-ből a fogalmazásról és a másolásról van hírünk. A mű genezisének a forráselemzés segítségével történő rekonstrukciója pontosabb és részletesebb következtetések levonását engedi meg, mint a kívülről származó szórványos és véletlen adatok idézett csoportja. Némi boron-

³² *A Jagelló-kor*. Bp. 1981. 154.

gással látom, hogy azok a megállapítások, amelyekhez e rekonstrukció végén több mint húsz évvel ezelőtt eljutottam, még nem mentek át a szakmai köztudatba.³³ Ezért kénytelen vagyok röviden felidézni azokat — ma már kissé módosítva akkori eredményeimet —, hogy a továbbhaladáshoz biztosabb kiindulópontot mutathassak. Ugyanis a Bonfini művének keletkezéstörténete az egykorú kéziratokról a fentebb bemutatottnál tisztább, bár valamivel komplikáltabb kép felvázolását engedi meg.

Először is le kell szögezmem, hogy a *Magyar történet*ben említett utolsó datálható esemény nem 1495-ben, hanem 1496 júliusában játszódott le, sőt megvalósult tényként olvasunk benne a júliusban feloszlott diétának egy olyan határozatáról is, amelynek végrehajtására csak októberben került sor. Tudnunk kell továbbá, hogy Bonfini az eseményeket nem azokkal egyidejűleg, hanem határukra, következményeikre is figyelve utólag jegyezte le, és ez az eljárás mód a legutolsó hónapoknál is kimutatható. Például az V:3. könyvben az 1493-as év ügyeinek elbeszélése során 1495-ös adatot is említ; Orso Orsini 1494. évi magyarországi ténykedésének ismertetése közben megemlíti egy évvel később bekövetkezett halálát is, stb. Vannak helyek, ahol 3 éves késedelmet tapasztalunk. A legutolsó bekezdést tehát, amely két, háromhavi időközzel lejátszódott mozzanatot egymást követő két mondatban örökít meg, hónapokkal július után vetette papírra, 1496 végén vagy 1497 elején, de nem később. Ugyanis ugyanitt említi, hogy a szóban forgó országgyűlésre Csehországból követelek érkeztek, akik a királyt Prágába invitálták, arra azonban nem céloz, hogy Ulászló eleget is tett a meghívásnak, és 1497 februárjának a közepén tényleg elindult hazájába. Bonfini tehát a tizedek írását nem sokkal 1497 február közepe előtt hagyta abba. Hogy miért, azt maga árulja el az V. tized töredékesen fennmaradt ajánlásában, a *Magyar történet* utoljára leírt két mondatában: „Megütött a guta — mondja —, sajnálatomra kénytelen vagyok letenni a tollat.” A tragédia ezek szerint 1496/97 fordulója körül érte. Igaz, hogy állapota hamarosan jobbra fordult. Tudjuk, hogy 1497 vége felé vissza akart utazni a szülőföldre, amire azonban nem került sor. Azt is tudjuk, hogy barátja, Sabellico 1498 tavaszán egy közös ismerősük révén kéréssel fordult hozzá, tehát úgy tudta, hogy cselekvőképes. A munkát azonban nem vette fel újra. Még egy nekirugaszkodás után is itt maradt, és Budán halt meg 1502 tavaszán. Úgy látszik, az udvarban eddig még vártak valamit tőle, mert utódlásáról csak ezután kezdtek gondolkodni.

Másodszor azt kell leszögezmem, hogy autográf fogalmazvány nem egy volt, hanem több. Persze autográf alatt nem kell föltétlenül és minden betűjében a szerző saját keze írását értenünk, hiszen diktálhatott is, és a több sem jelent föltétlenül fizikailag önálló testeket, csak egy első meg egy attól sokban különböző második, harmadik, és a hol egy-egy nekifutással következetesen végigve-

³³ *Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973., főleg az időrendi áttekintést tartalmazó 198–202. lap. A forráshivatkozás nélkül idézett adatokat ebből veszem át.

zetett, hol esetenként és apránként beszürkált korrekciókkal kialakult sokadik, egyszer csak a fátum rendelkezése megmásíthatatlanná vált utolsó változatot, rengeteg törléssel, sorközi és marginális betoldásokkal, módosításokkal, át- és beragasztott lapokkal, levelekkel. Számításom szerint Bonfini 1488 nyarán kezdett hozzá a munkához, és azt — mint az imént mondtam — nyolc és fél év múlva fejezte be. Közben Mátyás meghalt, birodalma széthullott, a Corvinus-dinasztia köddé vált, a Jagellók hatalma fél Európára kiterjedt, közben a király elismerte a Habsburgok jogát a trónra, Beatrix tervei dugába dőltek, Antonio Bonfini pedig, az olasz humanista, magyar nemességet szerzett. Bőven volt tehát ok a kisebb-nagyobb módosításokra. Azt hiszem, az egyes szövegrétegek időrendi szétválogatása akkor sem lenne könnyű feladat, ha az autográf fogalmazvány előkerülne.

Nagy vonalakban annyi látható, hogy Mátyás halála napján (1490. április 6.) készen állt az első 16 könyv, de még nem ért el a III. decas 9. könyvéig. Mert a II. decas 6. könyvében használ utoljára olyan forrásokat, amelyek nagy valószínűséggel Ausztriában kerültek a kezébe (Cosmas Pragensis, Aeneas Sylvius *Blondus-kivonata*, német évkönyvek). Viszont a III:9. könyvtől a IV:8. könyvig terjedő részben az időben előre mutató közlések és célzások az 1492-es helyzetre utalnak (Corvin János bukása, Beatrix házassági terveinek megghiúsulása, Szokoli János csanádi püspöksége). A III:9. könyvet és a következőket (de talán a megelőző tízet is) már Ulászló megbízásából írta, és 1492-re jutott el Mátyás haláláig. (Föltételezem, hogy ebben a változatban az utolsó, a IV:8. könyv nem a mai formájában végződött, hanem célzott II. Ulászló trónra kerülésére, és tartalmazott néhány mozzanatot a mai 9–10. könyvből.) Ezzel a szerző eleget tett eredeti, Mátyástól kapott, majd II. Ulászló által azonnal megújított megbízásának. A 38 könyv után befejezésül megírta az Ulászlónak szóló ajánlást, megköszönve, hogy Mátyás után ő finanszírozta a vállalkozást. Ez az előszó ma is olvasható a mű élén; az ebben érintett, kronológiailag értékelhető tények szintén az 1492-es állapotokat tükrözik. Munkájáért a király 1492. október 10-én fiaival együtt magyar nemességgel adományozta meg. A folytatás ekkor talán nem is került szóba, mert Bonfini még azon az őszön elutazott Itáliába, és ott is maradt egy jó darabig. 1493 augusztus – szeptemberében még Ferrarában van. Magyarországon legközelebb 1494 áprilisában találkoztunk vele.³⁴ Ekkor fizetést utalnak ki számára a kincstárból, ami arra mutat, hogy hivatalát fölvette, és hozzálátott az új éra krónikájához. Ulászló talán úgy gondolta, hogy miután kapcsolata Miksával is, János Alberttel is rendeződött, békésebb vizekre evezhet, és itt az ideje, hogy fölvetesse az udvari történetírás elejtett fonálát. Bonfini ekkor írta meg a IV. tized 9. könyvét, amelynek forrása (egy Udis álnévű szerző fogalmazványa) 1493-ban kelt. A munka új fázisá-

³⁴ MERCATI: *i. m.* 6–8. Útközben megbetegedett, és Krajnában hosszabban kellett időznie. Valamikor a tél folyamán érkeztetett Budára.

ban sor került a már kész darabok átdolgozására, ami egyrészt az időközben bekövetkezett változások visszamenőleges regisztrálását, illetve érvényesítését jelentette, másrészt olyan források bedolgozását, amelyek a múltkor még nem álltak a rendelkezésére. Ettől kezdve többé-kevésbé folyamatosan dolgozott, de — mint mondtam — nem az eseményekkel egyidejűleg, hanem jókora, olykor több éves rá tartással. Azonban a nagyarányú átdolgozás nyoma csak az I. decas 2. könyvének 193. mondatáig látszik, a továbbiakban csak a legszükségesebb módosításokat hajtja végre, jelentékenyebb mértékben az I. rész 10. könyvén. Valószínű, hogy miután a IV. decas elkészült, megkezdődött a mű lemásolása, azt kivették a szerző kezéből, akinek többé nem volt lehetősége a változtatásra. Erre még visszatérek.

1494/95-ből vannak adataink arra, hogy a kincstár pénzt folyósít másolásra, illetve pergamenvásárlásra (1494. április 9-től 1495. augusztus 18-ig³⁵). Gondolom, hogy az udvar erre a drága mulatságra nem az előző, hanem a jelenlegi rezsím kedvéért szánta el magát, a másolás tehát akkor kezdődött, amikor Bonfini — immár mint II. Ulászló udvari historikusa — újra munkába állt. Fülep Katalin nemrégiben körültekintően bizonyította be, hogy a műnek — éppen a költségek miatt — pergamenre írva csak egy példánya volt, a királyi könyvtárré, az, amelynek a töredékei előkerültek.³⁶ Azonban nem készült az öt tizednek megfelelő öt kötet, ahogy Jakubovich kiszámítja, és ahogy a kritikai kiadás bevezetője is véli, csak 4 tizedet foglaltak 4 kötetbe. Véglegesen csak a kidolgozott tizedeket tisztázhatták le, az ötödiket aligha, hiszen azt folyton ki kellett volna egészíteni, valahányszor a szerző beállított egy-egy újabb faszcikulussal. Jakubovich ugyan azt mondja, hogy az V. tized a maga vékony mivoltában elért a IV. mellett, csak hogy a IV. leírásakor még nem tudhatták, hogy milyen terjedelmű lesz a következő. Az udvari historiográfia gyakorlata szerint a megbízást adó uralkodó jóval nagyobb terjedelmet kap, mint elődei. Bonfini is kért 10 könyvet szánt Mátyás három évtizedére, hetet Ulászló hat esztendejére, míg a megelőző fél évezred összesen 28 könyvet kapott. Az 1490-es évek első felében tehát joggal számítottak arra, hogy Ulászló fényes tettei legalábbis egy teljes kötetet fognak kiérdemelni. Pár sorral alább látni is fogjuk, hogy a IV. kötetben nem volt benne az V. decas.

Az ismert szerkezetek az I–IV. + V. kombinációt mutatják. Hét olyan példány van, amelyről több-kevesebb bizonyossággal szólhatunk. A királyi bibliotéka pergamenkódexének az I. és IV. tizedet tartalmazó két kötete 1674-ben megvolt Esztergomban;³⁷ ebből a két kötetből kerültek elő a töredékek. Az

³⁵ Chr. v. ENGEL: *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Theil I. Halle, 1797. 84, 91, 122, 169.

³⁶ *I. m.* 343.

³⁷ FÓGEL József a 30. sz. jegyzetben idézett beszámolójának egyik lábjegyzetében IVÁNYI Bélára hivatkozva utal az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár HUNGER Henrik János által 1674-ben összeállított katalógusára (Mss 290–291), amelynek mind szakrendi (helyrajzi), mind betűrendes kötetében

I—III. decas egy példánya megvolt Istvánfi Pálnál 1543-ban, egy másik példány az 1500-as évek elejéről ma is megvan Krakóban. Az I. decas előtt mindkétben benne van (volt) a II. Ulászlóhoz címzett ajánlás, következésképp mindkettő olyan mintát követett, amelyben benne volt a IV. decas 8. könyve is. Egy IV. tized Révay Ferencé volt 1550-ben. A IV. tized 1—6. könyve Csáky Mihály tulajdonában volt 1565-ben. Az V. tized egy példánya a saját előszavával („*liminaris epistola*” — mint Verancsics nevezi) 1549-ben Krakóban volt a később neves humanista, Andrzej Trzeciecki (1530—1584) birtokában. (A híradás szerint 1-2 levél hiányzott a végéről, és az 5. könyv 90—94. mondatával fejeződött be.) Az V. tizedből komplett szövege volt 1561-ben Forgách Ferencnek, előszóval vagy anélkül. (A kritikai kiadás fölteszi, hogy az előszó benne volt, de a közreadó Zsámboki kihagyta, hogy a mű értékét a szerző kedvezőtlen egészségi állapotára való utalás ne csökkentse.) Úgy számolom tehát, hogy az alappéldány az I—IV. tizedet tartalmazta, amelyről az idők folyamán — nyilván a Mátyást illető érdeklődésnek köszönhetően — a IV. levált és önálló útra indult. Cuspinianustól ugyan tudjuk, hogy a budai könyvtárban mind az öt tized ott volt, de azt nem, hogy milyen egységekben. Ha a IV. kötetben az V. tized 1513-ban benne van, akkor benne lett volna 1674-ben is, amikor a Hunger-féle esztergomi leltárkönyvek készültek, a Révay-féle példány másolója pedig, aki a IV. tized Ulászló idejéről szóló 9—10. könyvét átvette, folytatólag átvette volna az ugyanezt tárgyaló következőt is, ha folytatólag ott találja. Az V. tized tehát kezdettől fogva külön életet élt.

Kronológiai táblázatunkba pontosan beleillik az a föltételezés, hogy Bonfini a IV. decast 1494-ben fejezte be, és egyúttal a másolás is megkezdődött. Ennek utolsó könyve az 1490-es esztendő eseményeit tárgyalja; az írás idejére nézve nem tartalmaz fogódzót, mivel azonban a fentebb említett Udis 1493-as szerkesztménye mind a IV:9., mind az V:1. könyvben felbukkan, ez a közbülső tizedik sem íródhatott 1493 előtt. Sokkal később sem, elvégre ha a historikus újra elvállalta az állást, egy-két hónap alatt csak el kellett jutnia valameddig, legalább az új kenyéradó megkoronázásáig, amivel a IV. tized befejeződik.

A másoló János — mint említettem — jutalomképpen a családjával együtt nemességet és címet kapott. Az erről szóló oklevél ránk maradt kivonatain nincsen dátum. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a munkát már bevégezte, a kéziratot leírta és átadta a királynak („*rescriptsit*”, „*eius fideles elegantisque labores, . . . quos non tam alieno quam nostro testimonio sat hactenus exploratos habuimus*” — mondja Ulászló).³⁸ A jutalmazásra tehát a IV. kötet lemásolása után került sor. Mert az V. decas tisztázását csak akkor nyújthatta

felbukkan „Antonius Bonfinius de rebus Hungariae in membrana manuscriptus Decas 1. — Decas 2. et 3. deest — Decas 4. f”. (Akkori jelzete 5-15 és 5-16 volt. FÖGEL némileg rossz olvasatú közlését CZÉKLI Béla volt szíves ellenőrizni számomra.)

³⁸ MKsz 1891. 265.

volna át, amikor a szerző végleg felhagyott az írással, vagyis amikor az már munkaképtelenné vált. Márpedig minden jel arra mutat, hogy Bonfini ekkor még alkotó kedvében volt, mert az adományozó oklevelet ő fogalmazta. Ekkor még nem tudhatták, hogy az V. decas majd felében marad. Décsényi Gyula kimutatta, hogy a címer heraldikai sajátosságai a hazai gyakorlattól teljesen idegenek, ami már Schönherr Gyulának is szemet szúrt, és ennek alapján nem tartotta valószínűtlennek Bonfini szerzőségét.³⁹ Gondolatát Tóth László is akceptálta.⁴⁰ Ennél biztosabb eligazítással szolgál a címerbe foglalt „devise”, amelyben a „Soli Deo” ige olvasható. Mivel a jelmondat általában az adományosra szokott utalni, Kardos Tibor ezzel erősítve látta azt a feltevést, hogy János scriptor egyházi személy volt.⁴¹ Ezzel szemben Hoffmann Edit arra mutatott rá, hogy ez a jelmondat nem valamely másolóműhely, hanem csak is Bonfini sajátja, nála fordul elő következetesen, másolótól függetlenül, így a velencei *Averulinus*-ban, a salzburgi *Herodianus*-ban, a bécsi *Philostratus*-ban, és hozzátehetem: a *Symposion*-ban, a szentpétervári *Averulinus*-ban, de még az elveszett *Hermogenes*-ben is.⁴²

Az oklevél szövege csak kivonatos másolatban maradt ránk, több példányban és itt-ott eltérő, de azért összehangzó olvasatban. A közös formai jegyek egyértelműen mutatják, hogy az ősforrás maga is kivonat volt, mégpedig egy valamikori formuláskönyvben. Ezért valamennyiből hiányoznak a bevezető és befejező formulák, a dátum, a személyneveket mindegyik betűjellel („T”) helyettesíti. Abban is megegyeznek, hogy a szöveg szerzőjének Bonfinit mondják: „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Decadum rerum Hung. composita”, „Arma quedam per Antonium Bonfinis facta”.⁴³ Eszerint tehát az ősforrásul szolgáló hajdani formuláskönyvben Bonfini az oklevélszöveg szerzőjeként szerepelt, ezt pedig annak összeállítója csak az eredeti példányon vagy annak teljes szövegű másolatán láthatta. Ezeket az érveket összességükben elég erőseknek látom ahhoz, hogy Bonfini a másoló számára kiállított diploma szerzőjének tekintsem. Tehát ez az oklevél 1495. augusztus 18. (a másolásról tudósító utolsó híradás) után és 1497 eleje (Bonfini megrokkánása) előtt keletkezett, alkalmasint 1496-ban, az után, hogy a RUD első négy tizedének pergamenre

³⁹ Turul 1891. 62. és MKsz 1891. 267.

⁴⁰ *I. m.* 12–13.

⁴¹ *Bonfini, Mátyás király történetrója*; kiadva BONFINI: *Mátyás király*. Bp. 1959. 39. KARDOS itt sok évvel korábbi gondolatait ismétli.

⁴² *Régi magyar bibliofilek*. Bp. 1929. 208. Erre még visszatérek.

⁴³ A változatokat lásd DÉCSÉNYI: *i. m.* és UÓ: *II. Ulászló korabeli címereslevelek* = Turul 1891. 62–63; TÓTH László: *i. m.* és vö. FÜLEP Katalin: *i. m.* 344. Úgy látszik, nem minden olvasó értette meg, hogy BONFINI milyen szerepet játszott ez irat körül, mert a kéziratos Pray-gyűjteménynek eredetileg a fentiekkel egyező szövegét — „Arma per Antonium Bonfinium scriptorem Docadum [!] rerum Hungaricarum composita” — valaki átírta a vélelmezett helyes értelem szerint: „Arma pro Antonii Bonfinii scriptore Decadum rerum Hungaricarum composita”. Egyetemi Könyvtár, Coll. Pray XVI. 264.

írt tisztázataát a királyi könyvtárban elhelyezték. Az ötödik ekkor még a szerző kezében volt. Hogy később még egyszer nekiveselkedtek a maradék letisztázásának, az meglehetősen, de ennek nyoma nincsen. Cuspinianusnak az V. tizedről szóló 1513-as tudósítása mögött a szerzői fogalmazvány rejtőzhet. Az V. tized szerzői kéziratát akár tisztázatnak is tekinthették. Ebben az előzőekhez képest kevés lehetett a betoldás, a javítás, azt pedig, hogy Bonfini szépírás tekintetében így-úgy, de megfelelt a scriptorokkal szemben támasztott követelményeknek, mindjárt meglátjuk.

III.

Amikor Bonfini 1486 októberében Retzben megjelent Mátyás színe előtt, korábban írt művei közül hatot átnyújtott a királyi család tagjainak:

„Tria regi dicaverat Hermogenem et Herodianum, quos e Greco in Latinum ipse traduxerat, atque brevem de Corvine domus origine libellum. Regine duo alterum de virginitate et pudicitia coniugali, de historia Asculana alterum. Unum autem epigrammaton libellum Ioanni Corvino inscripserat”.⁴⁴

A *Hermogenes* nyomtatott kiadásaiból⁴⁵ tudjuk, hogy csatlakozott hozzá Aphthonios *Praeexercitamenta* című műve is. Aztán Mátyás rendelkezésére elkészítette a Philostratos-, majd az Averulinus-fordítást és végül a *Magyar történetet*. Mindösszesen tehát kilenc művel gyarapította a Corvina állományát. Közülük mindenestől elveszett az ascoli történet, a Corvinus-ház genealógiáját ismertető *Libellus* és az epigrammáskötet.

Szövegében ismert a RUD, a *Symposion*, a *Philostratus*, az *Averulinus*, a *Herodianus*, a *Hermogenes*–*Aphthonius*. Ez hat mű. Egykorú kéziratban ma is tanulmányozható a RUD némi maradványa,⁴⁶ a *Symposion* egy teljes példánya és egy kétlevélnyi töredéke (ugyanezen kötet végéhez kötve),⁴⁷ a *Hermogenes*-ből egy levél (a *Symposion*-kódex elejére kötve), a *Philostratus*,⁴⁸ az *Averu-*

⁴⁴ RUD IV. 7. 179–180.

⁴⁵ Lyon, 1538., Velence, 1539.

⁴⁶ OSzK Clmae 434.

⁴⁷ OSzK Clmae 421. A végére fordított sorrendben kötött két levél a BSMRAe kiadása szerinti 3.978–985. és 964–978. mondatokat tartalmazza. A *Symposiont* először Johann LÖWENKLAU adta ki „ex bibliotheca Joan. Sambuci” (Bázel, 1572, RMK III. 616. IA 121.929) két változatban (VD XVI. B 6599 és 6600), másodjára Frankfurtban jelent meg 1621-ben (RMK III. 1327) valószínűleg Georg Rem gondozásában.

⁴⁸ OSzK Clmae 417.

linus korvin-kódexe⁴⁹ és egy másik 15. századi példánya,⁵⁰ a *Herodianus*.⁵¹ Ez nyolc kézirat.

Ami e kéziratok genezisét és egymással való kapcsolatát illeti, jól megkülönböztethető az itáliai és a magyarországi keletkezésű munkák csoportja. A magyarországiak keletkezéstörténete eléggé világos, ha nem is problémátlan.

A *Philostratus* fogalmazványa 1487 elején készült Ebenfurthban, ajánlása, mely a bécsújhelyi bevonulásról is megemlékezik, ez év augusztus 14. után. Díszítése Boccardino Vecchio munkája, meglehet tehát, hogy a szöveget is egy firenzei scriptor írta le, 1488/90 körül, mert a kötéstáblán már Ulászló címere van.

Az *Averulinus-fordítás* 1487 nyarán készült. A korvin-kódex díszítése budai, nyilvánvalóan a scriptor is. Legkésőbb 1488-ra készen kellett lennie. A szentpétervári példány csak a korvin-kódexről vett másolat lehet, azonban nem biztos, hogy Budán készült, mert az első példány már 1492-ben Velencében volt, így ott is másolhatták. Az mindenestre biztos, hogy a három kódexet három kéz írta, és Bonfini más műveiben egyiknek sincs nyoma.

A RUD, illetve a korvin-kódex keletkezését nyomon követtük. Másolójának személyére vonatkozóan vannak adataink, azonban fájdalmasan hiányosak. Az említett kincstári elszámolásban annyit látunk, hogy Bonfini embere volt („scriptori Antonii Bonfyn”, „Scriptori Cronice Hungarorum, famulo videlicet Anthonii Bonfyn”).⁵² A nemesi levélből megtudjuk, hogy keresztnéve János, királyi famíliáris, és rokonsága is van, mégpedig apja, több fivére, továbbá vannak vagy lehetnek örökösök és leszármazottak. Úgy látszik, saját gyermeke nincs, mert azt az oklevél bizonyára külön említené, mint ahogy említi Bonfini esetében is. A formuláskönyv szövegközlési módszere arra mutat, hogy nem pusztán Jánosnak hívták, hanem másik neve is volt, mert ahogy a szerzőt „Anthonius T”, úgy a scriptort „Johannes T” formában írja, míg az apja csak egy T betűt kap („T pater suus”).⁵³ A „famulus” nem látszik főbb állású személy-

⁴⁹ Velence, Biblioteca Nazionale di San Marco, MS 2796.

⁵⁰ Szentpétervár, Akadémiai Könyvtár, Cod. N. F. 114. Vannak 16. századi másolatai is, jócskán, ezeknek azonban nem néztem utánuk, így lehet, hogy a különböző hírek ugyanarról a darabról szólnak. A Vatikáni Könyvtárban van Cod. Lat. 4966 és Cod. Ottob. I. 1548, egy másolat az 1605–1621-es évekből Giovanni Angelo ALTEMPS könyvtárában volt, egy pedig 1753-ban a Libreria Peireschiana állományában (Gianmaria MAZZUCHELLI: *Gli scrittori d'Italia*. Vol. I, parte 2. Brescia, 1753. 1151; M. A. GUKOVSKIJ: *Iz istorii russkogo i zapadnoevropeiskogo iskusstva*. Moszkva, 1960. 243–252). Nyomtatásban megjelent: *Vitae virorum illustrium* autoribus Aemilio Probo, . . . Fl. Philostrato *De heroibus Troianis* Stephano Nigro ac *De vitis Sophistarum* Antonio BONFINIO interpretibus. Bázél, 1563. 622–676.

⁵¹ Salzburg, Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. M. II. 135. Nem szólok az Itáliában keletkezett nem magyar vonatkozású műveiről és kéziratairól, sem azokról a Magyarországon született kisebbekről, amelyek csak hallomásból ismertek, mint a Kázmér lengyel király fölött 1492-ben Budán tartott halotti oráció.

⁵² ENGEL: *i. m.* 91, 94.

⁵³ „Nam cum summa Johannis T. scriptoris et familiaris nostri fides et assiduitas, qui historiam Hungaricam ab Anthonio T. editam fideliter rescripsit. . . non modo T, sed eius gratia T. patrem suum cete-

nek, ámbár itt csak arról vall, hogy Bonfini háza népéhez tartozik; az idézett kincstári följegyzés is az ő írónak mondja. Hogy Bonfini szolgálatában állt, arra maga a nemesítő levél is elég világosan céloz: Ulászló azért adja Jánosnak és családtagjainak a kitüntetést, hogy a megadományozottak „de nostris et externis viris, qui in nostro servitio versati sunt, eque bene mereri videantur”. A király körül sürgölődő külhoniak külön fölemlegetésének csak konkrét esetben van értelme; Ulászló ezzel arra céloz, hogy János az ő külföldi szolgája, Bonfini előtt szerzett érdemeket. Ez egyrészt újabb jelzése annak, hogy a szöveget Bonfini fogalmazta (és közben magára is gondolt), másrészt azt mutatja, hogy Jánost a király is a szerző emberének tekintette. Majdnem biztosra veszem, hogy olasz volt, és az ismeretség még otthonról származott. Írását Bonfini más műveiben nem látjuk viszont.

Az itáliai születésű művek, illetve ezek kéziratai között a kapcsolat meglehetősen zavarosnak látszik. Úgy fest a dolog, mintha Bonfini egész életművét a magyar uralkodócsalád kedvéért alkotta volna meg, írásait mintha már akkor Mátyásnak és hitvesének dedikálta volna, amikor még eszébe sem jutott, hogy Magyarországra kiránduljon. Nemcsak az ajánlásokról van szó, hiszen ezeket az indulás előtti pillanatban is a kész kötetek elé biggyeszthette, hanem a *Symposion*nak arról a tudósításáról is, mely szerint a *Herodianust* is, a *Hermogenest* is Mátyásnak és családjának szánta, mégpedig már jó régen, már azt megelőzően, hogy az a bizonyos asztali beszélgetés lezajlott volna. A vita közben ugyanis hivatkoznak Héródianosra, „quem Antonius Asculanus e Graeco in Latinum traduxit nostroque regi dicavit”,⁵⁴ valamivel alább pedig ugyanezt olvassuk Hermogenésről:

„ex Hermogenis Graeci rhetoris iam verbis intelligi potest, quem nuperrime Antonius Bonfinis civis Asculanus atque regi et regine deditissimus transtulit in Latinum regisque numinibus dicavit”.⁵⁵

Magától értetődik persze, hogy ezek a fordítások nem a magyar uralkodócsalád kedvéért készültek. Alkalmassint nem is volt címzettjük, mert mindkettő Bonfini tanári munkásságának képezte a részét. Hermogenés a retorikaoktatás nagyra becsült kézikönyvét írta meg, Aphthonios ehhez fűzött, példákkal illusztrált szónoki gyakorlatgyűjteménye a 17. századig tankönyvként volt forgalomban; Héródianost is elsősorban rétoriként tartották számon. Bonfini tehát ezeket minden valószínűség szerint magánhasználatra szánta. A *Symposion* mégis úgy beszél róluk, mintha azokat a magyar királyi párnak dedikálta volna. A valóság felderítéséhez először is a *Symposion* és a másik két mű időrendjét kell tisztáznunk.

rosque fratres eius et heredes omnes cum universa posteritate” stb. MKsz 1891. 265–266. Az „Anthonius T.”-t némelyik átvevő azonosítani tudta Antonius Bonfiniusszal, Jánost azonban senkivel sem sikerült.

⁵⁴ 2.512.

⁵⁵ 2.600.

A négy itáliai kódex, illetve töredék lapjain egy kéz feltűnően sok nyomot hagyott. Ez a kéz írta a *Herodianus* piros tintás margináliáit, javításait, fejezetcímeit, belső ajánlásait. Ez a kéz írta a *Symposion*-kódex teljes szövegét, a piros tintás ajánlásokkal, címekkel, a rengeteg (kb. 1600) margináliával. Ez a kéz írta — a kódexhez képest rendetlenebbül — a *Symposion* kétlevélnyi töredékét is. És ugyanez a kéz jegyezte be Bonfini egyik epigrammáját 1487-es bécsújhelyi dátummal egy, a szakirodalomban nem emlegetett kódex előző-lapjára.⁵⁶ Azt hiszem, ennyi elég annak a határozott leszögezéséhez, hogy ez nem lehet más, mint Bonfini tulajdon keze. A *Symposion* budapesti kódexét tehát maga a szerző írta.⁵⁷ Az 5v tetejére valaki rá is jegyezte: „Manus Bonfinis nostri propria avunculi”.⁵⁸ Ezzel a megjegyzéssel a kutatás eddig nem tudott mit kezdeni, valamiféle falzifikációnak tartotta, mert a szöveg meglehetősen hibás volta nem engedi meg azt a föltételezést, hogy azt maga a szerző írta volna le.⁵⁹ Márpedig hiba ide, hiba oda, az unokaöcs igazat mond.

Az irodalom a *Symposion* keletkezését 1479 és 1486 közé teszi, leginkább 1484-re, anélkül azonban, hogy számait bármivel is alátámasztaná. Voltaképpen csak a terminus ante quem adott, 1486 ősze, amikor a szerző útnak eredt, és hozta magával a kész könyvet. A műben meglehetősen kis számú kronológiai értékkel adalék akad, és ezek esetében is megkülönböztetendőnek látszik a beszélgetés és az írás idejére utaló. A terminus post quem a lakoma időpontja lenne, ha volna ilyen. Azonban nincs, mert fiktív beszélgetésről van szó: „regale symposion de virginitate et pudicitia coniugali comentatus sum”.⁶⁰ Főlöszleges tehát három olyan napot keresni, amelyen a szereplők összetalálkozhattak. Eszerint a beszélgetés és a fogalmazás ideje gyakorlatilag egybeesik. Maga a szerző annyit árul el, hogy nyolc hónapig dolgozott a művön,⁶¹ a kó-

⁵⁶ OSzK Clmae 444.

⁵⁷ Hitem szerint a díszes címlapot is maga a szerző festette. Keletkezési helyét és stílusát a művészet-történet szokott körében nem sikerült azonosítani, tehát azon kívül kell keresni. A szakirodalom mind a festményt, mind a kötet egészét szokatlanul kezdetlegesnek minősíti, úgyanyira, „hogy talán csak az eredetiről készült másolat” (CSAPODI Csaba — CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 3. kiad. Bp. 1981. 44). — Itt jegyzem meg, hogy minden ellenkező állítással szemben a szerző a saját nevét a saját kezével következetesen az „Antonius Bonfinis” formában írja, és így a közvetlen másolatok is. Tehát nem „Bonfinius”, sem nem „de Bonfinis” és nem is „Bonfinus”. Az egykorú magyar adatok elég következetesen a „Bonfin” („Bonfyn”) alakot mutatják.

⁵⁸ Apró szerint ennek 1501 előtt kellett odakerülnie, mert a királyné ekkor elhagyta az országot, és a könyvet magával vitte Nápolyba, ahol 1562-ben Zsámboki megtalálta, megvásárolta és később kiadatta. A bejegyző Antal kisebbik öccsének, az 1441 és 1515 között élt Máténak a fia lehetett (I. TÓTH: *i. m.* 7.). Ebből az következnék, hogy Bonfini családjának meglehetősen széles köre tanyázott Magyarországon. Azonban az „avunculi” szót valaki később toldotta oda, a szöveg tehát eredetileg nem vallott családtagra.

⁵⁹ „a szövegben értelemzavaró íráshibák vannak, amik a szerző saját kezű írásában nem lehetségesek” (CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*. id. kiad. 44.)

⁶⁰ Praef. 51.

⁶¹ Praef. 61.

dex faszcikulusainak felépítéséből pedig bizonyossággal megállapítható, hogy az előszó később került a kötet élére,⁶² ami egyébként is valószínű. Ez az oka annak, hogy míg a szövegben Bécs ostromáról,⁶³ valamint a bécsiekkel való csatározásokról⁶⁴ esik szó, ami 1485 február – május hónapokra vall, addig az előszóban a város elfoglalásáról olvasunk, ez tehát június 1. után készült. A legfrissebb itáliai fejleményekről számot adó áttekintés⁶⁵ az 1458-tól 1484 közepéig terjedő eseménysort ismerteti. Geréb Mátyás dalmáciai diadalát (1483. október) a „tavalyi” évre teszi.⁶⁶ Talán némi pontosítást enged, hogy az 1484. augusztus 12-én elhunyt IV. Sixtust az élők sorában említi,⁶⁷ de gyanús biztonsággal megjósolja, hogy utóda VIII. Ince lesz (augusztus 29-től), akinek a magasztalásával nem is fukarkodik.⁶⁸ Úgy hiszem, ezek a sorok már Ince idejében készültek, az író azonban nem akarta a fikció szerint régebben lefolytatott beszélgetést anakronizmussal terhelni. Alátámasztja ezt a számítást, hogy a Hunyadiak nemzetségét a Corvinusokra vezeti vissza,⁶⁹ következetesen ugyan, de csak futólag, tényként rögzítve e megállapítást, anélkül, hogy történeti indokolással szolgálna, ami pedig a töméntelen történelmi exemplum között elért volna. Ugyanilyen futó célzást tesz erre a *Hermogenes* ajánlása is.⁷⁰ (A *Libellus* tehát ekkor még nem volt meg.) Nemrégiben (szerintem elég meggyőzően) mutattam rá arra, hogy ez semmiképpen sem történhetett 1484 őszé előtt, maga Mátyás november 11-én adta először tanújelét annak, hogy ezt a teóriát elfogadja.⁷¹ A 8 hónapot (talán ezt komolyan vehetjük) visszszámolva úgy látom, hogy a *Symposion* megfogalmazásának a kezdetét 1484 őszére, a befejezést 1485 tavaszára tehetjük. Az előszó ekkor még nem volt meg.

Amikor elhatározta, hogy útnak indul, 1486-ban, az élére illesztett egy négy és fél levél terjedelmű, Beatrixhoz címzett ajánlást. Ez ajánlás utolsó levelének üresen maradt verzójára rajzolt egy díszesnek szánt, de elég sutára sikerült keretet, és abba piros tintával, csupa verzállal beleírt egy hosszú ajánló mondatot: „Dive Beatrici. . . regine. . . Antonius Bonfinis civis Ascul et Recinen. . . pie dicavit”. A 6. levél üres maradt. Ugyanekkor ugyancsak piros tintával fölírt a mű címét, továbbá a 2. és a 3. könyv elé⁷² és a mű legvégére beszűrt egy-egy

62 APRÓ István a *Symposion* kritikai kiadásának (BSMRAe, 1946) bevezetőjében. IX.

63 1.4.

64 2.593.

65 2.20–50.

66 2.648.

67 2.64.

68 2.86–88.

69 2.150, 237, 3.568, 889, 979.

70 „Messala Corvinus et caeteri maiores tui”, i. m. 10.

71 *A Corvinus-legenda. Mátyás király 1458–1490.* Szerk. BARTA Gábor. Bp. 1990. 31–32.

72 48r, 96r.

ajánló mondatot.⁷³ És ekkor került bele a *Herodianusra* meg a *Hermogenesre* való utalás, mégpedig roppant ügyesen. A szóban forgó mondatokat tartalmazó levélpárokot kiemelte a kötetből, és a helyükre újakat illesztett, amelyek a szöveget ezzel a csekély bővítéssel ismételték meg. Az írás, a tinta mindvégig teljesen azonos, az új levelek tökéletesen belesimultak a kódexbe, azonban az érintett levélpárok (80 + 87 és 91 + 92) más minőségű, a többinél tapinthatóan vastagabb pergamenből készültek.

A *Hermogenes*-kódex ugyan nem maradt ránk, első, 1538-as lyoni kiadása azonban minden valószínűség szerint a korvin-kódexről készült, és annak formáját másolja. A címlap hátán csupa verzállal — mint a *Symposion*ban — látható: „Divo Matthiae. . . Antonius Bonfinis civis Asculanus et Recin. . . pie dicavit.” (Ezt a második, az 1539-es velencei kiadás már nem tartalmazza.) Ezután következik a szöveges ajánlás, a *Hermogenes* végén pedig a Bonfinitól megszokott „Finis. Deo laus, honor et gloria”. Az a gyanúm, hogy a korvin-kódex éppen Lyonban semmisült meg a nyomdai munkálatok során. Az az egylevelű töredék, amely a *Symposion* kódexének az elejére van bekötve. Hermogenés művéből a „De formis orationis” című fejezet végét és a „De methodo gravitatis” című fejezet elejét tartalmazza, a lyoni kiadás 307. lapjának 2. sorától a 308. lap 7. soráig. A nyomtatvány egy lapjára tehát mintegy 20%-kal kevesebb szöveg fér, mint a kézirat egy levelére, vagyis a 383 lapos nyomtatványnak egy kb. 300–320 levelet befoglaló kézírású kötet felelhetett meg. A szövegíró kéz azonos a *Herodianuséval*, azonban sietősebb, rengeteg rövidítést alkalmaz, és hiba is akad bőven.⁷⁴ A fejezetcímet⁷⁵ ezúttal is Bonfini írta be a lap közepén üresen hagyott két sorba. A fejezetet kezdő iniciálé helye üres maradt.⁷⁶

Hogy a *Herodianus*nak volt-e valaha ajánlása, az nem tudható, mert a kódex eleje hiányzik. Nem egy levél, mint a szakirodalom mondja,⁷⁷ hanem több, az 1. könyvnek kb. harmadrésze. A példány a „B” jelű faszcikulussal kezdődik, előtte nyilván az „A” jelű volt. A salzburgi kódex füzeteinek a szövegíró kéztől származó jelzése rendszertelen, ráadásul az OSzK birtokában levő mikrofilmen nem is nagyon látszik. Legközelebb a 17r levélen áll egy „D” betű, aztán sokáig semmi. Úgy látszik tehát, hogy egy-egy füzet 4-6 levélből áll. Ha Bonfini szövegét összevetjük Angelo Polizianóéval (ehhez az 1551-es lyoni kiadást használtam), megállapíthatjuk, hogy a kódex meglevő 255 lapja a nyomtatvány 216 lapjára fér rá. A hiányzó első rész a nyomtatványban 13,5 lapot tölt meg,

⁷³ „Dive Beatrici serenissime Ungarie et Boemie regine Symposion . . . ab Antonio Bonfine cive Asculano dicatum finit feliciter. Deo optimo max. gratia, laus et gloria.”

⁷⁴ „Homerum” helyett „Homorum”, „in infinitum” helyett „infinutum”, „aliquid” helyett „quid” stb.

⁷⁵ „Finis formarum Hermogenis. Hermogenes de Methodo grauitatis.”

⁷⁶ „Mnis” és a margón egy pici o betű.

⁷⁷ CSAPODI Cs. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Bibliotheca Corviniana*, id. kiad. 61.; UÓK: *Bibliotheca Hungarica*. II. Bp. 1993. 2586. sz. és másutt.

aminek a kéziratban 11,26, kereken 12 lap, azaz csakugyan 6 levél felel meg. Ennyiből állt az elveszett „A” faszcikulus. A szövegen kívül elfért rajta egy szelős, talán díszes címfelirat, de hosszabb ajánlás aligha.

A salzburgi példány kifejezetten gyakorlott kézre valló, lendületes kurzív írással készült, sokkalta gondosabban, mint a *Hermogenes*-töredék.

Ezek szerint tehát mind a *Symposion*nak, mind a *Hermogenes*nek volt egy olyan kézírata, amelyet maga a szerző ítélt megsemmisítésre. Más ugyanis nem használhatta föl ezek leveleit a magyar királynénak ajándékba hozott kódex kötéséhez. Az Apró István által a *Symposion* kiadásának bevezetőjében fölvetett gondolat, hogy tudniillik indulása előtt minden művét lemásoltatta volna a nápolyi királyi könyvtár számára, és a *Symposion* kötésébe e példányok rontott levelei kerültek bele, alaptalan. Először is azért, mert a Nápolyba állítólag letett példányoknak nyomuk sincs. Márpedig ha a Corvinában elhelyezett hat kötet közül kettő megmaradt, egy megjelent nyomtatásban, a Mátyás udvarában utóbb készült három is megmaradt, az *Averulinus* — mint láttuk — még szaporodott is, hiszen van 15. és 16. századi másolata, akkor bizvást elvárható volna, hogy az összehasonlíthatatlanul nyugalmasabb sorsot élvező nápolyi bibliotéka hat kötetéből legalább egy árva levél felmutatható legyen. Másodszor azért, mert a *Symposion* esetében nincs szó rontásról: a töredék szövege jelentéktelen mértékben tér el a kódexétől. Igaz viszont, hogy nincs teljesen kidolgozva, sem a margináliák, sem a befejező sorok, sem a szakaszcímek nincsenek beírva, ez utóbbiak számára üres hely maradt. A *Hermogenes* szövege kétségkívül eléggé hibás, a sietős írásból azonban — ami a *Symposion* töredékét is jellemzi — az következik, hogy a többi levél sem lehetett kifogástalan. Befejezve pedig ez sincs; láttuk, hogy az iniciálék elmaradtak. Valószínűbbnek tartom tehát, hogy mindkét esetben az eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk, afféle piszkozattal, amely később, amikor az elegánsabb és kidolgozottabb tiszta elkészült, egyszerűen fölöslegessé vált.

A *Herodianust* a szerző magával hozta Magyarországra, ezért odahaza nem is tudtak róla. Pedig szükség lett volna rá. Angelo Poliziano 1484 után azért fog hozzá latinra ültetéséhez, mert VIII. Ince felszólította, hogy fordítsa „in Latinam orationem Romanorum principum res gestas, si quae adhuc inter Graecorum monumenta nostris intactae hominibus reperientur”. Ezt ő mondja a pápához címzett előszóban. Munkája 1493 júniusában jelent meg nyomtatásban, és aztán ugyanazon évben még kétszer,⁷⁸ utána meg sokszor. És ha már Poliziano munkája szóba jött, mondhatom, hogy Bonfinié — legalábbis, ami a latin nyelvhasználatot illeti — magasan fölötte áll, az ő szövege körülbelül 10%-kal tömörebb.⁷⁹ Holott a másik elismert rangját a számos kiadás tanúsítja, az övé meg a süllyesztőbe került.

⁷⁸ HAIN: *i. m.* 8465–8468.

⁷⁹ POLIZIANO: „Quem igitur habuerit finem vitae maior Antoninus, in superioribus demonstratum est.” És BONFINI: „Antoninus *ünior* quo fine sit usus, supra demonstravimus.” (A VI. könyv 1. mondata.)

Az ajánlás hiányát ma bőven pótolja a mű belseje, amelyben minden könyv elején ott díszleg az ismerős vörös betűkkel egy-egy bő lére eresztett ajánló fejezetcím, utólag bepréselve a sorok közé, a margóra, ha fér, ha nem, olykor szinte lelógva a lapról. És mert a mű sok könyvből áll, ezek a beszúrások a szépen megírt, csinosan rendezett, levegős lapoknak kusza külsőt kölcsönöznek: „Divo Matthie Pannonie regi invictissimo ac serenissimo Herodiani ab Antonio Bonfine Asculano cive dicati liber sextus feliciter incipit”.⁸⁰ A legvégén pedig: „Ad serenissimum regem Matthiam Herodiani ab Antonio Bonfine traducti et a Jo: Francisco comite augustali et familiare pontificio transcripti ob magnam in regem Ungarie et Boemie devotionem finis. Soli Deo laus et gloria”.

Itt van tehát a scriptor, akit önmagával együtt szembeszökő nyomatékkal ajánlhat Mátyás figyelmébe: Johannes Franciscus comes augustalis és familiaris pontificius, aki tehát 1478 és 1486 között Recanatiban⁸¹ leírta a *Herodianust* és — mint láttuk — a *Hermogenes* első változatát.

Hogy ő ki volt, azt teljes bizonyossággal megmondhatom. Tudniillik a *Symposion* előszavában⁸² maga Bonfini vallja be, hogy a művet ki sem adta volna, ha nem biztatják pártfogói és barátai, úgymint Aragóniai Ferenc herceg, Prospero Caffarelli bíboros, ascoli püspök, egy római orvosprofesszor, egy kardinális unokaöccse, és a sor (a rangsor) végén „Joannes Franciscus Angelitas civis Firmanus et Rheciniensium secretarius, unicus meorum studiorum comes observatorque fidissimus”, valamennyien a királyi felségek rajongó tisztelői. A scriptor tehát János Ferenc, Giovanni Francesco Angelita, a Recanatitól pár kilométerre fekvő Fermo polgára, aki a nagy hírű mesterre mintegy föltekint, az írásnak hivatalból tudója, és a szóban forgó években recanati lakos. Már ennyi is elég volna ahhoz, hogy egynek tekintsem őt a *Herodianust* és a *Hermogenest* ugyanott ugyanakkor leíró János Ferencsel. De ennél tovább is mehetek. Ugyanis ez idő tájt Giovanni Francesco Angelita vezette Recanati város évkönyveit (*Annali*), melyek ma is megtalálhatók az Archivio Storico Comunale di Recanati polcain. Dr. Paolo Pierini jóvoltából sikerült xeroxmásolatot szereznem az 1480-as és az 1485-ös kötetek egy-egy darabjáról, és így kétségtelenül meggyőződhettem arról, hogy a recanati jegyző⁸³ kurzív kézírása tökéletesen megegyezik a *Hermogenes*-töredék és a *Herodianus*-kódex írójának a kézírásával.

Azokban egyúttal arra is fel kell hívnom a figyelmet, hogy a „iunior”-t BONFINI szúrta be a sor fölé. Márpedig bizony hogy az öregebbik Antoninusról van szó. Hogy a *Symposion* problémájára visszautaljak: úgy látszik, a sajátkezűség a mi esetünkben nem nyújt garanciát az értelemzavaró íráshibák ellen.

⁸⁰ 89v, és hasonló, néhol jóval hosszabb is a 15v, 38r, 59v, 77v, 101v, 117v levélen.

⁸¹ Tudniillik BONFINI ezekben az években tanított Recanatiban.

⁸² Praef. 62.

⁸³ A jegyzőkönyvek címlapjain: „a me Io. Francisco Angelita de Firmo, scriba et cancellario”, „a Io. Franc. Angelita Firmano, scriba publico, notario et cancellario”.

Ami a „comes augustalis” címet illeti, az természetesen nem főuraságot jelent, a pápai familiaritás még kevésbé. Üres titulust bármely tehetősebb polgár kaphatott ilyen-olyan érdemekért, sőt vásárolhatott is.⁸⁴ Egy bizonyos recanati Vanne Angelita 1468. december 20-án kapta megtisztelő címét a városon keresztülutazó III. Frigyesztől. Dédunokája, aki — talán családi hagyományként — szintén a Giovanni Francesco nevet kapta, 1601-ben így emlékszik vissza a nagy eseményre:

„Lauretum adiens Recineti magnificentissime exceptus fuit — mármint a császár —, et in grati animi signum magistratibus, qui priores vocantur, facultatem aureas catenas gestandi, notarios creandi et infamia nothos liberandi concessit. . . Idem privilegium pro-avo meo Vanno Angelitae concessit, quem cum omnibus posteris comitem palatinum fecit. Et ego quidem illud illaesum in hunc usque diem conservo, concessaque ita auctoritate, ferente sic occasione, utor.”⁸⁵

Az 1468-ban nagy tekintéllyel rendelkező recanati Vannének volt tehát a fia Bonfini ifjú tisztelője, Giovanni Francesco Angelita, az itáliai kódexek egy részének a másolója.⁸⁶ Bonfini Vannének kortársa, Giovanni Francescónak a tanítója lehetett.

⁸⁴ HOLL Béla írja, hogy a bolognai egyetem jogi fakultása a városon átutazó V. Károly császártól megkapta a lovagi és palotagrófi cím adományozásának a jogát. Aki az előírt summát letette, viselhette ezt a titulust, és címet is készíthetett magának. A nemesi rangra áhítózó tanulók ki is aknázták ezt a lehetőséget, és az Archiginnasio falain még ma is nyolcezernél több efféle címer díszelg. (*Ferenczffy Lőrinc*. Bp. 1980. 24–25.)

⁸⁵ Joannis Francisci Angelitae Recinetensis *Urbis Recineti origines, historia et descriptio*. . . Ex Italico Latine vertit. . . Joannes Laurentius MOSHEIM. Ed. novissima. *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*. . . Digeri olim coeptus cura et studio Joannis Georgii GRAEVII. Tom. VII, pars 2. Lugduni Bataavorum, 1722. col. 29. (Első kiadása Velencében jelent meg 1601-ben olaszul: *Origine e storia della città di Recanati*.)

⁸⁶ Az ANGELITA család bevészte a nevét Recanati, illetve — Bonfinihoz hasonlóan — Loreto történetébe. Vanne unokája, a mi Giovanni Francescónk fia, Girolamo dolgozta fel első ízben a názáreti ház kalandos történetét, VII. Kelemen pápa (1523–1534) felkérésére, latinul (*Lauretanae virginis historia*, ca. 1525, IA 105.696). Ennek Cesare Galeotti D’ASCISI fordította olasz változata tucatnyi alkalommal megjelent. Girolamo fia, az ifjabbik Giovanni Francesco, aki — mint láttuk — Recanati történetét is megírta, 1598-ban másodszor is közzétette az eredeti latin munkát (IA 105.697–105.711). Ez a mű szolgált alapul Orazio TORSELLI számára, akinek számtalan nyelven számtalan kiadásban közzétett feldolgozása aztán a következő időszakban számított alapvetőnek.

A Szűz története pontos információval szolgál az Angeliták leszármazási rendjéről: „dopò Vanne Angelita mio avo, a dopò Gio. Francesco suo figliuolo e mio genitore, perpetuo cancelliere della Comunità di Recanati” — mondja Girolamo (*Historia della translatione della Santa Casa della Madonna à Loreto*. Macerata, 1596. 7). Egy epizód elbeszélése közben megemlékezik Bonfiniről és fiáról, Ferencről is: „Mentre tali cose si facevano in presenza di gran numero di genti oltre i preti e gl’habitori di quel borgo, e quasi ogni primato di Racanati, tra’ quali eravi ancora mio padre Gio. Francesco Angelita, à quei tempi cancelliere di quella Comunità, dal magistrato di essa fu mandato à vedere le cose che si facevano, e stava davanti à tutti insieme con gl’altri Antonio Bonfine d’Ascoli, huomo di rara dottrina, che essendo stato gran tempo rettore dell’Academia di Recanati, andò (chiamato da lui) ad Sereniss. Mattia rè dell’Ungaria, a cui oltre l’altre cose scrisse la Decade della Monarchia de gli Ungari. Fuui[!] ancora Francesco, del sopradetto Antonio figliuolo, ch’essendo dottore di medicina, non hà molt’anni, che Tua Santità lungo tempo appresso di se stessa l’hà tenuto.” (*Uo*. 48–49.)

És ez az Angelita János Ferenc mintha a bátyja lenne annak a másik Jánosnak („Johannes T.”), aki Bonfini számára tízegynéhány évvel később Budán dolgozik. Az, hogy ő is János, az nyilván véletlen. Azt azonban, hogy ő is tanult, az írás mesterségében magasan képzett személy, a királyi famíliárisi címből ítélve jómódú középosztálybeli, már aligha lehet a sors szeszélyének betudni. Látható, hogy kapcsolatukban ezúttal is Bonfini foglalja el a magasabb helyet, s róla is gondoskodni próbál. A másik Jánost Mátyás figyelmébe ajánlotta, ennek nemességét szerez. Idősebb is nála, hiszen ennek apja 1496-ban még él, gyermeke nincs. A „famulus” is mintha a „comes observatorque fidissimus” pandanja lenne. Ha igaz az, amit az imént mondtam, hogy a RUD scriptorát olasz földről hozta magával, akkor ez a János is a tanítványa lehetett, talán legutóbb, Ferrarában.

Az itáliai kódexek közül (a sajnos teljesen megközelíthetetlen *Historia Asculanát* leszámítva) először tehát a *Herodianus* vagy a *Hermogenes – Aphthonius* készült el, valamikor 1478 és 1484 között, Bonfini recanati tanárkodása során. Harmadikként a *Symposiont* írta meg 1484/85 fordulóján. Ennek sikerén felbuzdulva határozta el magát a magyarországi utazásra. 1486-ban a *Symposiont*, a *Hermogenest* és a verseskötetet megtoldotta egy-egy ajánlással., a *Symposiont* egy kicsit belül is módosította, a *Herodianust* teleszurkálta ajánló sorokkal. Végezetül tudós alapossággal kidolgozott egy frissiben fölmerült gondolatot, amelyet ezekben a betoldásokban, illetve a *Symposionban* csak futólag érinthetett, és megírta a Hunyadiak genealógiáját ismertető *Libellust*. Aztán szeptemberben nekivágott az útnak.

KULCSÁR, PÉTER

Les manuscrits de Bonfini

La voie particulière de la tradition de texte de l'Histoire Hongroise de Bonfini (*Rerum Ungaricarum Decades*) fut déterminée par le politique de l'époque donnée. L'histoire pleine de contradictions de sa publication montre bien les antagonismes nés autour d'elle. D'une part, le monde scientifique attendait avec impatience sa publication, d'autre part, déjà vingt ans après sa création, les cercles de la cour et les spécialistes également observaient un grand silence autour d'elle. Quand une lumière se projeta de nouveau sur son existence de jadis, beaucoup de chercheurs se mirent à fouiller le texte, mais sans succès: son exemplaire complet est inconnu jusqu'aujourd'hui, bien que l'ouvrage entier ait paru en impression en 1568. Au XVIe siècle, les contemporains soupçonnèrent, eux aussi, une intention politique derrière la disparition des manuscrits. Il ne pouvait pas être un hasard que les premières éditions de Bonfini parussent loin du rayon d'action de Vienne (à Bâle et à Kolozsvár). Il y avait des tentatives de prouver la loyauté de l'ouvrage aussi. D'après l'auteur du présent étude, ce fut la rencontre de Vienne qui jeta un voile sur l'Histoire Hongroise de Bonfini, quand, en 1515, le roi polonais Sigismond, le roi hongrois Vladislas II et l'empereur Maximilien conclurent une alliance.

L'auteur évoque par la suite ses résultats antérieurs se rapportant à la reconstruction de la genèse de l'ouvrage à l'aide de l'analyse des sources, avec des modifications plus ou moins importantes. Tout

cela permet d'esquisser un tableau plus pur, mais plus compliqué. Au cours de cette analyse, il démontre que, de parmi les ouvrages nés en Italie, le *Symposion* et l'*Hermogenes* avaient de tels manuscrits que Bonfini lui-même condamnait à être anéantis. L'auteur réussit à identifier le „scriptor” du fragment d'*Hermogenes* et du codex d'*Herodianus* avec la personne de Giovanni Francesco Angelita, notaire de Recanati.

CSÓKÁS LÁSZLÓ

A magyar írói foglalkozás kezdeteiről

Írók, művek és olvasók hármásából az írók csoportja mint társadalmi képződmény eddig viszonylag kevesebb figyelmet kapott. Ennek oka egyebek mellett a történeti szociológiai megközelítés problematikus volta. A forrásanyag hézagossága ellenére mégis érdemesnek látszik nyomon követni annak a szellemi tevékenységnek a „szocializációját”, melynek révén a magyar olvasók magyar nyelvű olvasmányokhoz jutottak. Az alábbiakban olyan hazai írók szociológiai szemléletű vizsgálata következik, akik az irodalmi élet megindításában vettek részt a 18. század fordulója körüli évtizedekben. Tevékeny szerepet vállaltak a könyv- és folyóiratkiadás életrehívásában, s közülük lettek — első alkalommal a magyar társadalom történetében — professzionalista szerzők. E vizsgálati mód nagyrészt a művészet-szociológiának abból az ágából merít, amely a művészek társadalmi kiválasztódását és tevékenységük feltételeit kutatja.¹

A hazai írói foglalkozás kezdeteinek feltárásához nélkülözhetetlen elméleti és ténybeli bázist nyújtanak az időszakról szóló legkiválóbb irodalomtörténeti szakmunkák.²

Az írói foglalkozás kérdésköréhez szorosan hozzátartozik az író és a társadalom viszonya, a politika hatása az alkotókra, az írók egymáshoz, valamint az olvasóhoz fűződő kapcsolata, továbbá a publikálás körülményei, a szerzői jövedelmek és jogok, az írói hivatással összefüggő vélekedések, s az irodalmi siker feltételei és változatai is.

Ebben a megközelítésben nem kaphat helyet, hogy az írói professzionalizmus miként függ össze az esztétikai minőséggel, hiszen egyrészt az író főfoglalkozásává válásának lehetősége túlnyomórészt társadalom- és gazdaságtör-

¹ Elsősorban M. Griff és E. Shils munkái képviselik ezt az irányt; A. Hauser és L. Löwenthal elméleti alapvetésén túl, a magyar anyagra nézve is sok tanulsággal szolgál H. Perkin brit társadalomtörténeti műve. (GRIFF, Mason: *The Recruitment and Socialization of Artists*. In: *The Sociology of Art and Literature*. Szerk. MILTON, A. C. — BARNETT, J. H. — GRIFF, M. London, 1970.; SHILS, Edward: *Mass Society and its Culture* = *Daedalus*, 89. 1960. 290. PERKIN, H.: *The Origins of Modern English Society, 1780–1880*. London, 1969.)

² Mindenekelőtt BÍRÓ Ferenc, CSETRI Lajos, FÁBRI Anna, FENYŐ István, FÜLÖP Géza, HORVÁTH János, JULOW Viktor, KÓKAY György, KOSÁRY Domokos, SZAUDER József, WALDAPFEL József és WÉBER Antal művei tartoznak ide.

téneti fejlemény, másrészt pedig nem is állnak rendelkezésre olyan elemzési módszerek, amelyekkel kimutatható volna egy műről, hogy pénzszerzés céljából készült-e. Az írói foglalkozás kérdésköréhez tartozó témák közül itt az író és a társadalom viszonyát jelző néhány összefüggésről lesz szó.

A magyar irodalom történetével foglalkozó, írói névsorokat nyújtó munkák két, egymástól élesen különböző típusba sorolódhatnak. Az egyiket a lexikonszerű kiadványok alkotják, a másikat pedig az irodalomtörténeti feldolgozások. Az előbbiek közül a legbővebb természetesen Szinnyi József hatalmas vállalkozása, a *Magyar írók élete és munkái*, amely csupán az 1772 és 1820 között alkotó írókhoz több száz nevet sorol fel. Az irodalomtörténetek közül pedig reprezentatív névsor nyerhető *A magyar irodalom története* című hat kötetes kézikönyv (a „Spenót”) 3. kötetének vonatkozó részéből, melynek címe: *Irodalmunk a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korában (1772-től az 1820-as évekig)*. Itt ugyanis mindössze 34 szerzőről található — különféle terjedelmű — önálló fejezet.

A Szinnyi által listára vettek mind folytattak ugyan írói tevékenységet, viszont közülük csak azokról mondható, hogy — öntudatlanul bár — előkészítették a főfoglalkozású író számára a talajt, akik műveikkel olyan szöveggyománnyt teremtettek, amely a későbbi fogyasztói rétegeként jelentkező olvasóközönség igényeinek megfelelt. Műfajok, szövegtípusok történeti-szociológiai elemzése szükséges még ahhoz, hogy kiderüljön, az írói professzionalizmus előtti időszakban mely művek mutattak ebbe az irányba.

Noha a hat kötetes kézikönyv sem azon az alapon válogatott, hogy mely szerzőkből válhattak hivatásos írók, mégis fel kell tételeznünk, hogy az irodalomtörténet rostáján inkább ezek juthattak át. Így tehát be kell érünk a kézikönyvben tárgyalt 34 szerzővel.

Kellő mennyiségű és részletességű adat híján a vizsgált időszak íróiról csak korlátozott érvénnyel végezhető szociológiai felmérés. Mégis, már most lehetőség van arra, hogy képet kapjunk azokról a körülményekről, amelyek meghatározták az írói foglalkozás első képviselőinek társadalmi „beilleszkedését”.

A 34 író: Ányos Pál, Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Baróti Szabó Dávid, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Dugonics András, Fazekas Mihály, Fekete János, Földi János, Gvadányi József, Horvát István, Kármán József, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Sándor, Kónyi János, Martinovics Ignác, Mészáros Ignác, Orczy Lőrinc, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Ráday Gedeon, Rájnis József, Révai Miklós, Szemere Pál, Szentjóni Szabó László, Versey Ferenc, Virág Benedek és Vitkovics Mihály.

A vizsgált szerzők közül a legtöbben, összesen 13-an származtak nemesi családból. Érdekes és a távoli jövőt előlegező adat, hogy közel ennyien, 11-en jöttek viszont polgári családból. Ehhez képest az összlakosságnak a 18–19. század fordulóján mintegy 4%-a tartozott a nemességhez, és csupán 1,5–2%-a a polgársághoz, de ennek a polgárságnak a számaránya is vitatható a réteg domi-

nánsan paraszti életkörülményei és a mezőgazdasághoz kapcsolódó termelési és tulajdonviszonyai miatt. Továbbá 4 író származott lelkész apától, 3-3 pedig jobbágy, illetve főnemes szülőktől.

A nemesi és a polgári származású írók közel azonos száma arra enged következtetni, hogy az írói tevékenység választása mögött — már a modern magyar társadalom fejlődésének e korai szakaszában — olyan törekvések húzódtak meg, amelyek a „legpolgárabb” foglalkozás, az íróság kialakulásának adtak lendületet.

A szóban forgó időszak íróit elsősorban a nyelv és az irodalom nemzeti célú fejlesztésének feladata hatotta át, ám e feladat végrehajtásának módjában már különbségek érzékelhetők náluk — s nemcsak a művekben, hanem a választott életutakban is. Azonban hogy ezek a különbségek mennyiben köthetők az illetők társadalmi származásához, az egyeseknél szembevetendő, másoknál kevésbé vagy egyáltalán nem. Hiszen az írói foglalkozást is tápláló nagy társadalomtörténeti tendenciák csak jóval később mutatkoztak, s akkor sem elemi erővel: az alapvető rétegek belső ellentmondásossága — a parasztpolgársággal, nemesi értelmiséggel, polgárosító főrangúakkal, majd a nemesedő iparbárókkal — egészen a 20. századig kíséri a magyar társadalom történetét.

A polgári származású írók közül például Batsányi, Csokonai, Fazekas vagy Földi János emberi és írói magatartásában több jel mutat arra, hogy nem függetlenedtek azoktól a kötöttségektől, melyeket családi múltjuk rótt rájuk. Igaz ez akkor is, ha Batsányi élete egy szakaszában pártfogóival együtt a nemesi ellenállás táborához állt közel. De nem azért tapadtak ezek a szerzők polgári gyökereikhez, mert a politika szférájában már II. Lipót alatt mutatkoztak olyan jelek, hogy a köznemesi kizárólagosság időszerűtlenné kezd válni, s az új társadalmi csoportok is teret követelnek maguknak,³ hanem inkább azért, mert a jellegzetesen nemesi irodalmi közfelfogás ellenében, a felszíni struktúra alatt lassan mozgásba lendültek olyan írói és szerkesztői törekvések, amelyek távolabbra mutattak. Megjegyzendő, hogy a „polgári” jelző konnotációi erősen nemzetspecifikusak; az ebből adódó eltéréseket teljes pontossággal csak nemzetközi összehasonlító elemzés tárhatja fel.

A hazai égöv alatt mindenesetre az látszik, hogy az irodalom és a társadalom viszonyában jelentkező feszültségekhez nem kis mértékben járult hozzá, hogy a szélesebb irodalmi környezet nemesi meghatározottságával szemben nem elhanyagolható mértékű polgári — vagy „polgáris” — törekvések is felbukkantak, még ha gyakran csak „parasztpolgári” minőségben is. Batsányi és Kazinczy ellentéte például inkább csak szimbolizálja ezt a rétegek közötti törést, viszont a nemesi származású írók szinte egyöntetű felháborodása Fazekas *Lúdas Ma-*

³ HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. V. Bp. 1936. 71.

tyján már közvetlenül jelzi az egységesnek akart nemzeti irodalmi program felszíne alatt megbúvó társadalomszemléleti feszültséget.⁴

A társadalmi spektrum két végpontján elhelyezkedő szerzők működéséből azt a következtetést lehet levonni, hogy mind a jobbágyi (Kis János, Kónyi János és Virág Benedek), mind pedig az arisztokrata származásúak (gróf Fekete János, gróf Gvadányi József és báró Orczy Lőrinc) valamiképpen a közép felé tartottak. Még ők is annak a középosztályba sorolódó íróvilágnak a korai előhírnökei voltak, amely a foglalkozás kiteljesedésének kemény magját képezte.

A papcsaládból származó 4 szerző is ennek a társadalomfejlődési tendenciának a részese, hiszen elég jelentős mértékben az egyházi értelmiségből alakult ki a világi értelmiségnek az a rétege, melyből a későbbi professzionalista írók kikerültek. Nem jelentéktelen tény, hogy négyük közül csupán Péczeli József „maradt” egyházi pályán, míg Kármán, Pálóczi Horváth és Vitkovics egyaránt polgári foglalkozást választottak.

Jellegadó továbbá az is, hogy e kezdeti időszak szerzői milyen iskolai végzettséggel rendelkeztek. A 34 főből az egy Pálóczi Horváth végzett nérnői tanulmányokat is, és szintén csak egyvalaki, mégpedig Földi János nyert orvosi oklevelet. Jogi végzettséggel azonban — jellemző módon — már 10-en rendelkeztek: Batsányi János, Horvát István, Kármán József, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor, Mészáros Ignác, Szemere Pál, Szentjóni Szabó László és Vitkovics Mihály. A legtöbben, összesen 14-en azonban bölceleti, illetve hittudományi tanulmányokat folytattak: Ányos Pál, Baróti Szabó Dávid, Csonkai Vitéz Mihály, Dayka Gábor, Dugonics András, Fazekas Mihály, Gvadányi József, Kis János, Martinovics Ignác, Péczeli József, Rájnis József, Révai Miklós, Verseghy Ferenc és Virág Benedek.

Középfokú iskolát (líceumot, kollégiumot) 4-en végeztek: Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Berzsenyi Dániel és Bessenyei György.

Egyedi — főúri — iskoláztatásban 3-an részesültek: Fekete János, Orczy Lőrinc és Ráday Gedeon.

Egyedi — autodidakta — módon pedig 1 fő, Kónyi János szerzett műveltséget. (Megjegyzendő, hogy Ráday származásilag nem arisztokrata, Gvadányi pedig nem egyedi iskoláztatású.)

Az is a társadalmi közép felé tartó író-történeti tendencia — bár kezdeti — jele, hogy az iskolai végzettség csak kevés esetben következik a családi származásból: mindössze Kónyi János és az arisztokraták többsége vonhatók ide. További szóródás pedig csupán azoknál mutatkozik, akik sorsuk szeszélye folytán kerültek a többségtől eltérő oktatási intézménybe, illetve a bécsi testőrség — egyébként továbbképző — kötelékébe. Az időszak íróinak zöme azonban származásától függetlenül a jogi és a bölceleti/hittudományi kategóriák között oszlik meg. A jogi végzettségük viszonylag magas száma egyébként az egyházi

⁴ JULOW Viktor: *Fazekas Mihály*. Bp. 1982. 53–54.

művelődés jelentőségének visszaszorulására utal az írói tevékenységet folytatók körében.

A 34 szerző társadalmi foglalkozás szerinti megoszlása bizonyos fokig tükrözi a korabeli magyar értelmiség rétegződését, elvilágiasodását, s ugyanakkor mutatja az íróvá válás jellegzetes foglalkozási hátterét is.

Felső- és középfokú oktatási intézményben működő tanár összesen 11 található közöttük. Ebből 5 egyetemi, illetve főiskolai tanár; Dugonics, Horvát, Martinovics, Rájnis és Révai; 6 pedig középiskolai tanár: Ányos, Baróti Szabó, Csokonai, Dayka, Szentjóni Szabó és Virág Benedek.

Lelkeszi szolgálatot 3 fő adott: Kis János, Péczeli és Verseggy. Egyébként a tanárok közül nem kevesen álltak egyházi szolgálatban is.

Katonatiszti pályán összesen 9-en működtek hosszabb-rövidebb ideig: Barsay, Báróczi, Bessenyei, Fazekas, Fekete János, Gvadányi, Kisfaludy Sándor, Kónyi és Orczy Lőrinc.

Földbirtokosnak két szerzőt jelölnek az életrajzok: Berzsenyit és Ráday Geodeont. Azonban az egyéb társadalmi foglalkozással rendelkezők között is számos földbirtokost találni.

Jogász foglalkozásának 4 fő tekinthető: Kármán, Katona József, Szemere Pál és Vitkovics.

Hivatalnokként 3-an dolgoztak valamennyi ideig: Batsányi, Kazinczy és Mézáros Ignác.

Mérnök mindössze 1 író volt: Pálóczy Horváth Ádám.

Orvosként szintén 1 szerző működött: Földi János.

A 34 szerző közül irodalomtörténetileg említésre méltó szerkesztői tevékenységet összesen 10-en folytattak: Baróti Szabó, Batsányi, Csokonai, Fazekas, Kazinczy, Kármán, Péczeli, Révai, Szemere Pál és Verseggy Ferenc.

A társadalmi foglalkozások csoportjaiban felsorolt szerzők közül sokan végeztek a jelzettektől eltérő tevékenységet is. Itt főként az életrajzok alapján relevánsnak tekinthető foglalkozási ágak alkotják a kategóriákat.

A hazai irodalmi élet központosulásának jele, hogy a számba vett írók közül már legalább 12-nek az irodalmi tevékenysége elsősorban Pestre és Budára koncentrálódik. Ugyanakkor 4 szerzőről mondható, hogy leginkább Bécs városában fejtette ki aktív literátori tevékenységét. A többi 18 író elszórta és dolgozott az ország különböző településein, hiszen az irodalmi világ ekkor még mindig nagy mértékben atomizált volt.

Az írók felekezeti megoszlása csaknem teljesen arányos: 17-en római katolikusok, a többiek pedig — a görögkeleti Vitkovics kivételével — mind protestánsok.

Hasonlóképpen arányos megoszlást mutatnak a vizsgált szerzők életkori szempontból is. Az 1795-ben betöltött éveik számát tekintve: 0–19 éves: 5 fő, 20–29 éves: 7, 30–39 éves: 4, 40–49 éves: 5, 50–59 éves: 5, 60 év feletti: 3, meghalt 1795 előtt: 4, ismeretlen életkorú: 1 fő. A radikális társadalmi

változásokat a fiatalokúak erős dominanciája jellemzi általában; az írói foglalkozás kialakításának kezdeti lépéseit viszont együtt tették meg a különböző nemzedékek.

Arányos megoszlást mutat továbbá az is, hogy íróink milyen nyelven alkotnak: a 18–19. század fordulóján ugyanis még mindig három nyelv között osztott meg az írásbeliség. Az egykorú fogalmak szerint vett 154 pesti íróból 54 firt németül, csak 52 magyarul és 46 latinul.⁵ Minőségi értelemben viszont valamelyest a magyar javára billenti a mérleget, hogy a hazai nyelven írók között volt a legkevesebb szakcélokat szolgáló szerző, vagyis a legtöbb tulajdonképeni szépirodalmat művelő. Természetesen ezek a számarányok elsősorban az alkotó értelmiség nyelvi megoszlását tükrözik, s csak igen kevésé a későbbi irodalomtörténet által megőrzöttékét. Viszont a szépírói tevékenységet folytatók szellemi környezetéről, lehetőségeiről elég sokat elárulnak. Miként az az 1782-es, *Magyar Hírmondó*ban olvasható tudósítás is, amely egy — egyébként Homéroszt fordító — tornai plébánosról közli, hogy legtöbb munkáját francia nyelven készítette.⁶

Hosszú időnek kellett eltelnie, hogy Erdélyi János megállapíthassa: a költő születésénél fogva magasabban áll a közembereknél, sőt a szellemre és az anyagra figyelő tudósoknál is, mert ő az egész emberrel foglalkozik, nem választva külön a morált, a filozófiát és a politikát.⁷

Amíg azonban az írói rang és „munkakör” Magyarországon nem önállósult, addig a „szépirodalom” művelése sokszor rigmusfaragó dilettánsok martalékává vált, alkalmi versek dömpingjét hozta magával. Az írói tevékenység még beleágyazódott a vármegyei-udvarházi környezetbe, annak szoros függvényeként létezett, a polgári foglalkozás elkülönítő jegyei nélkül. Ez a környezet „az írásban mindössze alkalmi passziózást, műélvező verselgetési gyakorlatot, ezen kívül legfeljebb hazafias-erkölcsnemesítő tevékenységet látott.”⁸ Ezen a területen is megmutatkozott irodalom és társadalom viszonyának ellentmondásos jellege, hiszen az ország jelentős szellemei egyfelől sürgették az irodalom mint nemzeti reprezentáns fejlődését, másfelől viszont — környezeti és szemléleti okokból — nem teremtették, nem teremthették meg az írói szakma mint polgári foglalkozás feltételeit. Igényeik és lehetőségeik távol estek egymástól. Hogy mennyire, azt már az ország első újságíróinak társadalmi törekvései is mutatták. Többnyire elszegényedett nemesi családból származó fiatal emberek voltak ők, akik tanulmányaik befejezésével valamilyen hivatali állás után néztek, s így jutottak közben az újságírói munkához.⁹

⁵ WALDAPPEL József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*. Bp. 1935. 218.

⁶ *Magyar Hírmondó* (Pozsony) 1782. 26. lev.

⁷ ERDÉLYI János: *Pályák és pálmák*. Bp. 1886. 155.

⁸ FENYŐ István: *Az irodalom republikájáért 1817–1830*. Bp. 1976. 185.

⁹ KÓKAY György: (szerk.): *A magyar sajtó története. I. 1705–1848*. Bp. 1979. 184.

A 18. századforduló idején az újságírás még az irodalmon belüli funkció-elkülönülés kezdeténél tart. Erről árulkodik Pánczél Dániel nevezetes eszmefuttatása a *Bétsi Magyar Mercurius* egyik 1793-as számának hasábjain, ahol a hírlapíró társadalmi helyét és helyzetét tárgyalja. Cikke elején azzal a gyakran felmerülő váddal néz szembe, hogy az újságírók folyton hazudnak. A vád kialakulásának okai között említi, hogy a század közepe óta igen elszaporodtak az újságok, s bizony az olvasó nem tudja eldönteni, melyik ír igazat. Írók és újságírók közel azonos önszemléleti csoportba tartozását mutatja Pánczél méltatlankodása, amiért a tudósok az újságírókat „Litteratus Harlekinneknek” tartják.¹⁰

Szimptomatikusnak tekinthető az is, hogy Rát Mátyás, mivel literátornak — s nem csupán újságírónak — tartja önmagát, végül is nem használja ki a lapja által kínálgató lehetőséget, hogy megsemmisítő csapást mérjen a „pennahabórúk” hevében őt ócsárló Rájnisra, hanem „higgadt hangon, olvasóit hívja tanúként” a vádakkal szemben.¹¹ Olvasóit, akik éppoly „szakosodatlan” csoportot képeznek még, mint a tollforgatók, sőt elég nagy mértékben azonosak is velük. Rát sorsa példázza, hogy a hivatásos tollforgatónak ebben az időszakban még egyszerűen nem volt helye az irodalmárok között: „sem tudósnak, sem írónak, sem kritikusként nem fogadták el.”¹² Pályaelhagyásához feltétlenül hozzájárult az a sisakos, pajzsos irodalmi közhangulat, amely nem tudta tolerálni még a hozzá alkalmazkodni próbáló újságírót sem.

A *Magyar Hírmondó* 1782. áprilisi versgyűjtési felhívása körüli események során viszont éppen Rát volt az, aki nem akarta, hogy egyszerre több ilyen kezdeményezés is induljon, s ezért zárkózott el Kazinczy jelentkezésétől, ragaszkodván ahhoz, hogy Révai gyűjteményéhez csoportosuljon minden küldemény, s hogy kizárólag a *Hírmondó* címére juttassák el a résztvevők a kéziratokat.¹³

A céltudatos írói-irodalmári tevékenység Magyarországon elsősorban eszmei célok jegyében indult. Éppen ez tartotta távol a legtöbb szerzőt az irodalom gazdasági szempontjaitól. Ugyanakkor kiszolgáltatottjai voltak az ab ovo kapitalista módon működő könyvelőállításnak és -terjesztésnek. Később is gyakran a nyomdászok jószándékára kellett hagyatkozniuk, hogy kiadványaik egyáltalán megjelenhessenek. Földi János például így összegzi keserű tapasztalatait: „... szinte nehéz Nyomtatót találni a Magyar Könyveknek, mindenképpen félnek tőle, hogy költségek benne vész.” Majd hozzáteszi: „Íróink pedig szegények, ki nyomtattathat sokat maga költségén?”¹⁴ Az *Orpheus* tervezgetése idején pedig Horváth Ádám avval biztatja Kazinczyt, hogy majd maguk összerakják a

¹⁰ *Bétsi Magyar Mercurius*. 1793. II. 20–21.

¹¹ KÓKAY György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei*. Bp. 1970. 145.

¹² KÓKAY György: *i. m.* (1970). 171–172.

¹³ KÓKAY György: *uo.* 134.

¹⁴ KAZINCZY Ferenc levelezése I–XXI. 174. Kiad. VÁCZY János. Bp. 1890–1911.

pénzt a kiadásra; ha ugyanis prenumerációra szorulnak, igen nehezen kapnak lábra.¹⁵ Ugyancsak Horváth Ádám az, aki egy másik levelében beszámol amatőr könyvterjesztői kísérleteiről. Füred tájékán a környékbelieknek hiába mutogatta a könyvekről szóló tudósításokat, s hiába próbálta vásárlásra bírni az embereket, azok csak mosolyogtak rajta. Az ő munkái iránt mutattak ugyan némi érdeklődést, de számukra idegen szerzőktől nem akartak vásárolni.¹⁶ Író és olvasó ilyen patriarchális viszonyából csak lassan bontakozhatott ki modern könyvforgalmazás.

Ugyanezt a gazdasági szempontokat nélkülöző szemléletet tükrözi a pozsonyi *Hírmondó*, amikor az első szlovák folyóirat megindulásáról tudósít. A *Staré Noviny Literneho Umeniről*, a „Toth Nemzet” lapjáról szólva hangsúlyozza:

„... a ki ezt írni kezdte, nem a (Kleba) a nyereség kívánságától ösztönözött erre; minthogy a Pozsoni Toth Ujságíró is a maga Ujságaiért járó fizetéséből Zab-Kenyérrrel-is alig élhetne, hanem Nemzete és Anyai nyelve szeretetétől, azért, ha egész tökéletességre nem mehetne ezen tzelja, jó szándéka méltó a ditséretre.”¹⁷

A haszon és jövedelem nélküli lapkiadás dicsőségként tételeződik a pozsonyi *Hírmondó* cikkében. Sőt közvetlenül asszociálódik a nemzeti nyelv ápolásának feladatával, azt implikálva, hogy dicstelen dolog a nemzeti nyelvet és irodalmat jövedelem fejében ápolni. Ennek a szemléletnek a konzekvenciái még sokáig jelen vannak a magyar irodalmi életben: a közönség jó darabig nem hajlandó árúnak tekinteni az irodalmi kiadványokat, és ezért vonakodik pénzt adni értük, az írók pedig ugyancsak furcsálkodva fogadják az első honoráriumokat.

Gyakran olvasni olyan panaszokat a korban, hogy a prenumeránsok nem fizetik ki a megrendelt könyvek árát. Ez volt a sorsa például az idősb Kármán József által kiadott „Ekklesiái Agendának” is, melynek köteteit meglehetősen nagy számban rendelték és kapták meg a prenumeránsok.¹⁸

A könyvrendelők feledékenységén nincs semmi csodálkoznivaló, amikor a 18. századvég lapjaiban csupa olyan kulturális hír jelent meg, amilyen például a bécsi *Magyar Kurír*: „Egy Nevezetes, és Hazánk előtt már sok jeles Magyar munkákról esméretes Tudós” (Rácz Sámuel) magyar nyelven szándékozik kiadni *Physiológiáját*, és erre előfizetéseket gyűjt. A *Kurír* azzal fenyegetőzik, hogy „Nem találtatván pedig elegendő előre-fizetők, más nyelven fog ki-adatni” a mű. Ezután pedig hangsúlyozza, hogy az író nem kíván hasznot húzni a kiadásból, s azonnal megjelenteti művét, „ha az előre-fizetők száma annyira mégyen, hogy töllök a nyomtatás árra ki-telik.” A továbbiakban a közönség hazaszeretére apellál, mondván, azok fizessenek elő, „a kik Nyelvüknek e Könyvvel való

¹⁵ KazLev. 180.

¹⁶ KazLev. 161.

¹⁷ *Magyar Hírmondó* (Pozsony) 1785. 36.

¹⁸ *Magyar Kurír* (Bécs) 1788. nov. 5.

bóldogíttatását óhajtják.”¹⁹ Gondolhatta erre a korabeli olvasó: ha az író nem akar hasznot látni a kiadásból, akkor nem is olyan fontos a pénzt elküldeni, az erkölcsi dicsőség éppen elég neki.

Összegzésül megállapítható, hogy az induló irodalmi élet időszakának alkotói szociológiai mutatóikat tekintve már-már a későbbi polgári értelmiség irányába alakulnak. Ám, mint számos példa mutatja, az irodalom létmódjával, funkciójával kapcsolatos nézeteiket még fogva tartja, hogy a széles társadalom szerkezete korántsem modernizálódott akkorát, mint az ő szociológiai „összetételük”. Az alkotó művészek és társadalmi környezetük közötti távolság természetesen csak a polgárosodás kibontakozásával csökkenhetett. Ennek számbavétele már jóval terjedelmesebb írói névsor felhasználásával történik.

CSÓKÁS, LÁSZLÓ

Des débuts de la profession d'écrivain en Hongrie

L'étude traite d'une part les données sociologiques, d'autre part la mentalité caractéristique des écrivains hongrois qui participaient à la naissance de la vie littéraire hongroise et de l'édition de livres et de revues au tournant des siècles 18–19. En effet, ils préparaient l'apparition de l'écrivain professionnel dans la société, devenant ainsi, dans des conditions féodales, les précurseurs de l'intelligentsia bourgeoise.

Indépendamment de leurs origines sociales, la plupart n'arrivaient pas à créer les bases financières de la littérature dont ils tentaient de s'occuper, car ils se chargeaient de la tâche patriotique de défendre la langue et la littérature nationales. C'est pourquoi la possibilité qu'un écrivain puisse vivre des honoraires de ses oeuvres publiées apparaissait très péniblement.

¹⁹ *Magyar Kurír* (Bécs) uo.

FEHÉR KATALIN

**Reformkori sajtóviták a nők művelődésének
kérdéseiről**

Hazánkban a nők művelődési jogaiért vívott küzdelem már az 1790-es években megindult. Nálunk is, ugyanúgy mint Angliában, röpiratok jelentek meg,¹ amelyekben azt hangsúlyozták, hogy a nők kizárólag akkor élvezhetnek majd a férfiakéval azonos jogokat, ha neveltetésük is hasonló lesz. Számos elképzelés, megoldási javaslat látott napvilágot a nők művelődésének kérdéseivel kapcsolatban a 19. század első két évtizedében is.²

A reformkor hajnalán, az 1820-as évek elején, előbb a *Tudományos Gyűjtemény*, majd más folyóiratok hasábjain is élénk vita indult meg a nőnevelésről. A vita éveken át tartott. Sokféle vélemény fogalmazódott meg a vita során a nők hivatásával, közéleti szereplésével, magasabb fokú művelődésével kapcsolatban. A hozzászólók legfőbb érdeme az, hogy felhívták a figyelmet erre a fontos kérdésre. Jórészt az ő érdemük az is, hogy reformpolitikussaink közül néhányan a negyvenes években mégiscsak eljutottak a nőemancipáció szükségességének gondolatához.

A nőkérdéssel foglalkozó írások sorát 1821-ben Szép János tanulmánya nyitja meg, melynek címe: *Elmélkedés az Aszszonyi Nem Tanítatásáról*.³ A szerző régebbi és kortárs szakirodalom alapján azt próbálja bizonyítani, hogy a nők is képesek ugyanazokat az ismereteket befogadni, mint a férfiak.

Véleménye szerint:

„Testi, és lelki, vagy elmebeli tehetségre nézve nem alább valók az Aszszonyok a' férfiaknál. Olyan lélek, olyan, ész, lakik az Aszszonyokban, mint a' férfiakban. Meg van

¹ [BÁRÁNY Péter]: *A magyar Anyáknak az Ország-Gyűlésére egybe gyűlt Ország Nagyai a magyar Atyák elejébe terjesztett alázatos kérések*. Pesth, 1790.; PÁLÓCZI HORVÁTH Ádám: *A Magyar Asszonyok Prókátorai a Budán összeegyűlt Rendekhez*. Pesth, 1790.; és UÓ: *A Férfijak felelete az Asszonyokhoz*. Pesth, 1790.

² Ezek közül újszerű javaslatai miatt kiemelkedik: SENNOWITS, Matthias: *Grundlinien zu einem vollständigeren Werke über Bessere Erziehung und Versorgung der Niedern Volks-Classe und des Weiblichen Geschlechtes in Ungarn*. Eperjes, 1801.

³ SZÉP János: *Elmélkedés az asszonyi nem tanítatásáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1821. IV. 22–60.

bennek az értelem, meg van az akarat, és emlékezet; mert különben embereknek sem mondatnának.”⁴

Hosszadalmasan bizonygatja, hogy már kisgyermekkorban azonos képzést kell biztosítani a fiúknak és a lányoknak, hogy a későbbiekben a tehetséges lányok a tudományok és művészetek különböző területein ugyanúgy kibontakoztathassák képességeiket, mint a fiúk. Számos példát hoz arra, hogy külföldön ugyanúgy, mint hazánkban vannak képzett, tudományokat művelő nők:

„B. Knigge írja, hogy Németországban most több Asszony író van ötvennél. Lehet is hat ezer Írók közt. Thura Albert 1730. eszt. Belgiumban száz tanult Asszonyokat számlál. A Magyar Asszony Írókat feltalálhatni a Komáromi Mindenes Gyűjteményben. Azóta, tudomra, Molnár Borbalya a’ versezésben, Kajdosi Kajdosty Therésia a’ Philosophiában híresedtek el; az utólsónak Tudós Értekezését olvastuk 1820. eszt. a’ Tudományos Gyűjteményben.”⁵

A következő évben, 1822-ben a *Hasznos Mulatságok* című lap hasábjain láttott napvilágot Kultsár István cikke⁶ *A Leánykák házi neveléséről* címmel. Kifogásolja, hogy a leányok és asszonyok már nem elégszenek meg a csendes, visszavonult házi élettel, otthoni foglalatosságokkal. A nők mulatságokba járnak, a pipere, a tánc, a regények olvasása köti le idejüket. A szerző véleménye szerint a helytelen nevelés az oka ennek. A leányokat otthon kell nevelni — vallja. Elég, ha az elemi ismereteket elsajátítják, ezeken kívül csak a házi teendőket kell nekik alaposan megtanulniuk, másra nincs is szükség. A szerző mélységesen elítéli a hazánkban külföldiek által fenntartott divatos lánynevelő intézeteket, melyekben semmi hasznos ismeretre nem tesznek szert a növendékek, „de a haza Nyelvét, a Magyarot sem tanulják meg”.

Takáts Éva, Karacs Ferenc rézmetsző felesége a *Tudományos Gyűjteményben* fejtette ki nézeteit a leányok neveléséről; Kultsár István cikkéből kiindulva,⁷ bizonyos dolgokban egyetértve, némely pontokon vitázva vele. Takáts Éva szerint is igaz Kultsár Istvánnak az az észrevétele,

„hogy az asszonyok, és leánykák nem elégszenek meg a tsendes házi élettel, a házi foglalatosságokkal, inkább zajos mulatságokat keresnek, mindég magokat fitogtatni, mindég fényeskedni vágyódnak. Fájdalom! hogy ennek sok szomorú következményei vagynak, és ezek által mulatják el legszentebb kötelességeiket, ezek által távoznak el rendeltetések től. Az is igaz, hogy a leánykák nagyobb részént olyanokban gyakoroltatnak, a melyek tsupa fitogtatásra valók. Szomorú igazság! hogy rendszerént az anyák vezetik,

⁴ SZÉP János: *i. m.* 23.

⁵ SZÉP János: *i. m.* 55.

⁶ KULTSÁR István: *A leánykák házi neveléséről* = *Hasznos Mulatságok* 1822. III. 220–223; 225–228.

⁷ TAKÁTS Éva: *Némely észrevételek Kultsár István Urnak azon Értekezésére, melyet az 1822. Esztendő második felében közöl a Leánykák Házi neveléséről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1822. XII. 36–42.

vagy vezetetik el nevendékeiket rendeltetések tzéljától, és fosztják meg emberi méltóságuktól.”⁸

Kultsár véleményétől eltérően, Takáts Éva nem a lányok otthoni nevelésében látja a problémák megoldását, hanem a nemzet tulajdonában lévő, korszerű ismereteket anyanyelven oktató nevelőintézetekben. Ő is elítéli kora divatos, külföldiek által fenntartott intézeteit.

„Félő, hogy ez idegen nemzetből való ügyetlen Nevelők kezek alatt leányaink minden nemzeti, és erköltsi caractereket elvesztvén, tsak bábjátékokká lesznek. A Magyar nemzet leányai lesznek azokká, a kik a régibb időkben thronusokat ékcsített fiaikat, és leányokat neveltek, és érezvén akkor emberi méltóságokat, és nemzetiségeket, hazájok szabadságát fegyverrel is tudták védeni. Kedves nemzetem ezen éhezöket, kik leányaink nevelését bitangolják, befogadta, ök pedig hálásatosságból nem tsak nem tartják arra méltónak, hogy nyelvét megtanulják, hanem minden igyekezeteket arra fordítják, hogy leányaink előtt is ezen kintsnek betsét lejjebb szállítsák.”⁹

Takáts Éva tehát „a polgári szerkesztésű”, „nemzeti karakterrel bíró” intézetek felállítását sürgeti, melyekben magyar anyanyelvű tanárok magyarul tanítanak. Véleménye szerint ezekben az intézetekben az elme kiművelésére, a szív formálására és a művészi ízlés kifejlesztésére kell törekedni. „Taníttassék leányaitoknak annyi — írja —, hogy magok tudjanak gondolkozni, magok itélni tetteik jó vagy rossz voltáról.” Ha mindez megvalósul, akkor majd kevesebbet törődnek a nők a divattal, multságokkal, férjeiknek egyenrangú társai lesznek, gyermekeiket hozzáértőbben nevelik.

Takáts Éva nem írt arról, milyen anyagi forrásokból valósíthatóak meg a nemzeti nőnevelő intézetek, de leánya, Karacs Teréz visszaemlékezéseiben megemlíti, hogy édesanyjának voltak erre vonatkozó elképzelései, melyeket családi, baráti körben gyakran fejtegetett. Azt kívánta, adóztassanak meg minden 30 és 50 év közötti agglegényt, elsősorban a katolikus papságot és a hadsereg tisztjeit, és ebből az összegből hozzanak létre leányok nevelésére szolgáló intézeteket.¹⁰

Takáts Éva a következő évben még két írást adott közre a *Tudományos Gyűjteményben* a nők művelődésének kérdéseiről.¹¹ Ezekben művelt nőtársait írói munkára buzdítja. „Óhajtom — írja — hogy nemem közül, kik szerentsés neveltetéseknel fogva bőv esméretekkel gazdagok, szivekre vévén Nemünk elhagyattatását, pallérozódásunkat előbb mozdító munkáikkal igyekezzenek rajtuk segíteni.” A főrangú hölgyeknek felhívja a figyelmét arra, hogy ne a jótékony-

⁸ TAKÁTS Éva: *i. m.* 38.

⁹ TAKÁTS Éva: *i. m.* 42.

¹⁰ KARACS Teréz: *Emlékezés kedves szülőimre*. In: HARMATH Lujza: *Magyar írónők albuma*. Bp. 1890. 184.

¹¹ TAKÁTS Éva: *Egy két szó a házasságban lévő Asszonyok kötelességeikről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1823. VIII. 68–87. TAKÁTS Éva: *Barátságos beszélgetés a földművelő nép állapotjáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. VI. 71–88.

kodás és a szegényeknek való alamiznaosztás legyen a fő tevékenységük, hanem mentsék meg a szegényeket attól, hogy erre rászoruljanak. Építtessenek iskolákat, ahol képzett iskolamesterek vezetésével minden 7-12 éves fiú és lány az elemi ismeretek mellett a háziipari, és a földműveléssel kapcsolatos összes gyakorlati ismeretet megszerezheti.

Takáts Éva forradalminak számító nézetei heves ellenállást váltottak ki. Egy névtelenségbe burkolódzó szerző erőteljesen fellépett a nők közéleti, irodalmi törekvéseivel szemben.¹² Véleménye szerint „Az Asszonynak elég munkát ad az ő eredeti rendeltetése, úgymint a magzatok jó nevelése és a ház belső dolgainak jól intézett igazgatása.” A nő ne lépjen ki a számára rendelt körből, hangsúlyozza a cikkíró. „A pennát bízza a férfijakra, a Könyvirók, Criticusok sorába ne törekedjék. Jusson eszébe a páva tollba öltözött Szajkó. . . Ne kössön fegyvert az oldalára, se ne politizáljon: hanem neveljen Gracchusokat a Hazának.” A cikk megjelenését követően olyan szerteágazó és heves vita indult meg, amely évekig lázban tartotta a reformkori közvéleményt.

A nők közéleti és tudományos tevékenységhez való jogát próbálta megvédeni Jakabfalvy András a *Tudományos Gyűjtemény*ben 1825-ben megjelent cikkében.¹³ A szerző abból indul ki, hogy még jó háziasszony és jó anya sem lehet abból a nőből aki teljesen képzetlen, „kinek elméje nincs kipallérozva”. Tapasztalati tényekre hivatkozva bizonyítani próbálja, hogy a férfi és a nő egyforma szellemi képességekkel rendelkezik. Rendkívül igazságtalannak tartja, hogy a férfiak „a Szép Nemet az élet legfontosabb s szebb gyönyörétől, a lélek és elme munkásságától. . . el akarják tiltani.”

Takáts Éva is válaszolt a támadásra.¹⁴ Éles hangon ítélte el azokat, akik a nők művelődéshez való jogát megkérdőjelezték. „Sírni kellene azért, . . . hogy a 19.-dik század első negyedének szinte a végén találkozik olyan valaki, a ki azzal az állítással mer elő állani, hogy minden okos teremtésnek nem egy forma jussa van gondolni, s gondolatjait szóval vagy írással kijelenteni.” Támadja azokat a férfiakat, akik kizárólag feleséget és anyát kívánnak látni a nőkben, nem pedig gondolkodó, értelmes, művelt lényt.

„Hogy az asszonyok eredeti rendeltetése csak az anyává létel, a házi munka, és a gyermekek nevelése volna, és hogy azzal, ha gondolkodik, és gondolatait ki mondja, vagy leírja, az asszonyi szép tulajdonságokat, a szemérmességet, a jó rendbe szedett kellemes magatartást, megsértené, azt csak az olyan szánakozásra méltó férfi mondhatja magával való ellenkezés nélkül, a ki nememet csak állatiképpen tekinti.”

Takáts Éva sötét képet fest azokról a nőtársairól, akik képtelenek önálló gondolkodásra, akiknek összes idejét csak a háztartás és a gyermeknevelés tölti

¹² K. J.: *Mi a Pedantizmus?* = *Tudományos Gyűjtemény* 1824. XII. 69–79.

¹³ JAKABFALVY András: *Rövid értekezés az Asszonyi Nem Tudományos Pallérozódásáról* = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. VII. 23–31.

¹⁴ TAKÁTS Éva: *Egy Barátnémhoz irt levelem Nemünk ügyében* = *Tudományos Gyűjtemény* 1825. XI. 62–77.

ki, akik semmi más iránt nem érdeklődnek. Bebizonyítja, hogy az ilyen műveletlen szűklátókörű nők még alapvető feladatukat, a gyermeknevelést is rosszul végzik:

„Az olyan asszonyoknak gyermek nevelése, a küknek gondolkodások tsak a házi körben határozatit, nem lehet kívánni, hogy tovább menjen a testi nevelésnél. Rendszerint tsak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghizlalják, mert felőlök való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek, és tiszta ruhájok legyen, mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek. Éppen az ilyen anyák által nevelt gyermekekből válnak azok, a kik az emberi méltóságot soha sem tudják illendő tekintetben tartani, a kik szeretnék meghatározni, hogy felebarátjaik gondolkodása tovább nem menjen, mint az övéké. Arra való tehetség nem lévén benne, hogy másokat meghaladjanak, ugy akarnak elsőbbek lenni, hogy a mások munkálódásának határt szabnak.”

A nők valóban nehéz helyzetben vannak, hiszen a 19. század első negyedében csak önműveléssel juthatnak megfelelő ismeretekhez. Takáts Éva szerint a bajok gyökere az, hogy nincsenek hazánkban olyan leánynevelő intézetek, iskolák, amelyek korszerű műveltséget nyújtanának:

„az egész hazában tsak egy olyan leány oskolával sem ditsekedhetünk, a hol leányaink egy betsületes levél írást, vagy egy házi számadó könyv vitélét, vagy a háznál szükséges számvetést megtanúlhasák: annyival inkább egy 18 mértföldnyire terjedő Geographiát, vagy 20 esztendeig felmenő Historiát, tsak a házi rendtartásra szükséges Philosophiát, tsak a babonáskodástól megmentő Physikát, egy házi kert elrendelésére, vagy egy sütő kementze építésére szükséges Mathesist megtanuljanak, annyival inkább magok, házok néme, és felebarátjaik eránt való kötelességeikről fundamentomos tanítás nemünk számára az egész hazában nints.”

Takáts Éva véleménye szerint azt a kevés magyar nőt, aki „önnön szorgalma által annyira vitte, hogy írni mer” a férfiaknak nem támadni, hanem segíteni kellene, elsősorban okos és igazságos kritikával.

1826-ban és a következő évben egyre többen kapcsolódtak be a nők művelődési jogairól folyó vitába. Egy névtelen szerző lelkes hangon követeli a nők nemzeti szellemű nevelését, magasabb szintű képzését.¹⁵

Egy másik szerző, Sebestyén Gábor a *Szentírásból* kiválasztott szövegek alapján azt próbálta bizonyítani, hogy a nőknek nincs joguk a politikai, tudományos, irodalmi életben részt venni, hiszen a bibliai szövegek is tiltják számukra ezt.¹⁶ Erre válaszképpen egy névtelen szerző ellenkező értelmű textusokat gyűjtött össze a *Bibliából*, és közzétette őket a *Tudományos Gyűjtemény* 1826. évi VI. kötetében.¹⁷ Két fiatal író, Szontágh Gusztáv és Kiss Károly közös írá-

¹⁵ *Mi akadályozza a Hazai Literatura gyarapodását* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. I. 39–44.

¹⁶ SEBESTYÉN Gábor: *Menyből jött kirekesztő Privilegium* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. II. 124–126.

¹⁷ A.: *Észrevételek S. G. Menyből jött kirekesztő Privilegiumára* = *Tudományos Gyűjtemény* 1826. VI. 104–108.

sukban¹⁸ azt fejtegették, hogy a magasabb műveltség és az írói hivatás nem gátolja az asszonyokat abban, hogy hagyományos, tehát háziasszonyi és anyai kötelezettségeiknek is eleget tegyenek. „Az ember rendeltetése, kötelességei és jogai nemre való tekintet nélkül egyenlőek” — vallották a szerzők.

Sebestyén Gábor támadására maga Takáts Éva is hamarosan válaszolt a folyóirat hasábjain.¹⁹ a *Bibliából* vett és eltorzítva magyarázott érveket sorra megcáfolta, majd feltette a kérdést kora tudós férfiúinak. Ha olyan büszkék a tudományok művelésének egyedül őket megillető privilégiumára, miért nem használják ki ezt a kiváltságot? Miért nem írják meg anyanyelvükön Magyarország történetét, földrajzát, miért nem adnak ki hazánkra vonatkozó statisztikai táblázatokat? Miért nem foglalkoznak azzal, amire szükség van, ahelyett hogy erejüket a nők művelődésének mindenáron való megakadályozására fordítanák? Takáts Éva határozottan kijelenti: „... a mi nemünk éppen olyan alkalmas a lélek akármely munkáját is végbe vinni, mint a férfiak, és valószínűleg emberi méltóságuk ellen való vétkek nélkül nem eshetik meg, nemünk lelki tehetségei kifejtőződésének valamely határt szabni.” Ezzel összefüggésben kimondja:

„ha az asszonyok nevelésére olyan kedvező Intézetek volnának, mint a férfiakéra, vagy ha nem tartatnék vakmerőségnek azt mondanám: hogy ha az asszonyoknak a babonás illendőség nem tiltaná a férfiakat nevelő Intézetek boldogításában részesülni, akkor reményelem, több tudományok egészen új szint vennének magokra, kivált a Psychológiára, Poésisra, és a természet tudományra olyan világosság jelenne meg, mint Kopernikus és Newton által az ég systemájára nézve. Ha az asszonyi nemnek hasonló pallérozódása léssen a férfiakkal, akkor meg fogják ezek az ő érdemeik betségét esmérni, s ez eránt való hajlandóság, és tisztelet fogja őket lekötelezni, nem az ő szerentsés helyezettésekből származó kedvezések, vagy körülöttük való magokat, és ezt alatsonyító hízlekedésekből származott gyönyörűségek: akkor a férfiak az asszonyokban nem csak játszó társakat, vagy gazdaságbéli segédeket fognak találni, hanem az ő teljes bizodalomokra érdemes barátokat is, és a vélek egyforma lelki pallérozódással s rokon érzéssel bíró asszonyok társaságában fognak érezni, és azokkal is éreztetni olyan boldogságot, a mit másutt a nap alatt fellelni nem lehet.”

A magyar nők művelődésének első harcosa, Takáts Éva már ezelőtt 170 évvel megfogalmazta azt az alapvető tételt, hogy a női és a férfi intelligencia között nincs különbség. Ha a nők számára biztosítják a férfiakéval azonos művelődési lehetőségeket, akkor a nők is elérhetnek a politika, a tudományok és művészetek területén olyan eredményeket, mint a férfiak.

A vita ezt követően már túlterjedt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain. A *Felső Magyar Országi Minerva* című lap, melynek szerkesztője a konzervatív

¹⁸ SZONTÁGH Gusztáv – KISS Károly Gránátos Hadnagyok: *Bajnoki Hartz Takáts Éva Asszony ügyében az Asszonyi Nem érdemei s Jussaiért* = Tudományos Gyűjtemény 1826. VIII. 72–104.

¹⁹ TAKÁTS Éva: *Barátnémhoz irt második Levelem ismét Nemünk ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1826. IX. 73–96.

arisztokrata, Dessewfy József volt, 1826 őszén közölt egy cikket,²⁰ melynek szerzője kifejti: kizárólag a főrendű asszonyoknak van szükségük magasabb szintű műveltségre. Dessewffy József az 1825–27-es országgyűlésen is felvette a nőnevelés rendezésének szükségességét, de konkrét eredmény nélkül.

Az országgyűlési felszólalások visszhangjaként tovább folyt a vita a nők művelődésének kérdéseiről a lapok hasábjain. Kiss Sámuel például egyenes összefüggést mutat ki a leányok nevelésének elhanyagoltsága és hazánk elmaradottsága között.²¹ Egy másik szerző felvet egy nagyon fontos kérdést.²² A leányok nevelésével megbízott külföldi nevelőnők helyett „pallérozott magyar nevelő asszonyokra” lenne szükség — vallja. Nemcsak azért, hogy leányaik nemzeti szellemben nevelkedjenek, hanem azért is, hogy szegény, egyedülálló, de képzett nők munkához jussanak, ne szoruljanak kegyelemkenyérre.

Természetesen nemcsak a haladó elvek kaptak nyilvánosságot. Holko Mátyás például egy korábban már latin nyelven megjelent gúnyiratát küldte el magyarra fordítva a *Tudományos Gyűjteménynek*, ahol *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsáلكodás ügyében. . .*²³ címmel látott napvilágot 1826-ban. A szerző az egész vitát női „csacsiságnak” minősíti, amelyről egy férfinak még csak tudomást sem kell vennie.

Günöszebesz (= Asszonytisztelő) álnév alatt egy konzervatív szerző azt fejtegeti, hogy egy magyar férj számára a „Tudományos asszony szokatlan és vizsolyogtató”. A *Szózat Napkeletről, a magyar férfiúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt* című²⁴ írásra hamarosan válasz érkezett. A cikk címe: *Szózat Napnyugatról*, és szerzője Szivonyáné álnév alatt rejtőzködött.²⁵ Hosszú írásában a szerző széleskörű műveltségről tesz tanúságot. Példákkal bizonyítja, hogy a tudományok, az irodalom, és a képzőművészetek terén milyen sok nő működött sikerrel az elmúlt évszázadokban, külföldön és hazánkban is. Levélformában írott cikkét a következő gondolatokkal fejezi be:

„Imé kedves Barétném! nem példa nélkül való dolog tehát asszonyi kezében az írótooll 's asszonyi szájban a' tudós hang. Én kész akartva szóttam illy halmazva, nemünk ügyét tárgyaló levelemre a' tudós asszonyokat, tudván Leo Pápának ama' mondását (in Sermo de Jejunio.) Validiora sunt exempla, quam verba: erősebbek a' példák, mint a' szavak. Most

²⁰ *A Főrendű Asszonyoknak szükséges a Tudományokat tanulni* = Felső Magyar Országí Minerva 1826. IX. 730–796.

²¹ Kiss Sámuel: *Miben van még a Magyar hátra leginkább?* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 23–41.

²² A. J.: *A Nemzetiség és a Kultura* = Tudományos Gyűjtemény 1827. II. 23–41.

²³ HOLKO Mátyás: *Védőbeszéd az Asszonyi Tsatsáلكodás ügyében* = Tudományos Gyűjtemény 1826. IX. Szép-Literaturiai Ajándék 129. A gúnyirat korábban megjelent: *Solennia XVI. Bibliothecae Kis Hontianae, Pesini*, 1825. 107.

²⁴ GÜNÖSZESESZ: *Szózat Napkeletről, a magyar férfiúi és asszonyi Nem viszonyaik eránt* = Tudományos Gyűjtemény, 1826. XI. 65–77.

²⁵ SZIVONYÁNÉ: *Szózat Napnyugatról* = Tudományos Gyűjtemény, 1827. II. 61–92.

vítassák már a' férfiak az ellenkezőt: és most tzáfolják meg, ha tudják a' factumot, a' priori megtzáfolni. A' tudománynak mintegyik ágában voltak mester aszszonyok."

A cikk megjelenése után a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András lezárta a nők művelődéséről szóló vitát, amely több éven át foglalkoztatta a közvéleményt. Mivel azonban a témáról mintegy két kötetnyi kinyomtatásra érdemes anyag gyűlt össze a szerkesztőségben, Thaisz előfizetési felhívást tett közzé annak önálló kötetben történő publikálására.²⁶ Sajnos a tervezett kötet nem jelent meg.

Ha összehasonlítjuk az 1820-as években hazánkban a nőkérdésről lezajlott vita eredményeit az ugyanazokban az években külföldön, Angliában, Franciaországban, Amerikában lefolyt ilyen tárgyú vitákkal, elmondhatjuk, hogy a hazai szerzők, ugyanúgy mint a külföldiek, eljutottak annak a fontos tételnek a megfogalmazásáig, hogy a nők és a férfiak értelmi képességei között nincs különbség. A nőket is megilletik a művelődés terén ugyanazok a jogok, amelyek a férfiakat. Azonban, míg a külföldi nőemancipációs irodalom már ebben az időben is hangsúlyozza a politikai jogok egyenlő gyakorlásának, vagy az egyforma pályaválasztási, sőt hivatalviselési jognak a férfiakra és nőkre egyformán történő kiterjesztését, addig a magyar szerzők mindezeket nagyon bátortalanul vagy egyáltalán nem követelik. Mégis nagy jelentősége volt ennek a vitának, hiszen ekkor fogalmazódtak meg először olyan nagyonis időszerű követelések, mint az anyanyelvű, nemzeti szellemű, korszerű műveltséget adó leánynevelés, vagy a nőneveléssel foglalkozó szakemberek magas szintű szervezett képzése.

A nők művelődésének kérdéseiről folyó sajtóvita 1827-ben tehát lecsendesült. Alig másfél évtizeddel később, az 1840-es években azonban ismét élénk eszmecsere kezdődött az *Athenaeum* és az *Életképek* című lapok hasábjain a leányok nevelésének problémáiról.

Fáy András, aki már korábban megjelent szépirodalmi műveiben is gyakran gúnyolta a korabeli nőnevelés visszáságait, 1840-ben cikksorozatot²⁷ közölt az *Athenaeumban* a leányok nevelésének elméleti kérdéseiről, és a képzésükre szolgáló intézményekről. Tanulmányában haladó pedagógiai elvek és nemesi-konzervatív életszemléletet tükröző gondolatok váltják egymást. Fáy nőideálja a hűséges, türelmes feleség, a gyermekeit példásan nevelő családanya, a háztartás vezetéséhez kiválóan értő gazdaasszony, és a szelíd, illemtudó, művelt

²⁶ THAISZ Redactor: *Jelentés a szép Nem Jussainak védelmezéséről* = *Tudományos Gyűjtemény* 1827. III. 124.

²⁷ FÁY András: *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmái dióhéjba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra* = *Athenaeum* 1840. II. 12–17.

társasági hölgy. Azonban az író véleménye szerint a nők ne nyilvánítsanak véleményét politikai és közéleti kérdésekben:

„Nem kívánom én [...] –, sőt nem is ohajtom, hogy a nő országos rendszerekről, teoriákról vitakozzék, azokban műveltségét, eszét ítogassa, s a legielesb de szerény férfit sokszor zavarba hozza, nem tudván ez a mélyebb tudományú dolgokban, okait hordja-e fel, mik nem fognának megértetni, vagy udvariságból engedjen, vagy tréfával üsse el a heves vitát? Nem ohajtom, hogy a nő ország, megyék dolgaiban, nemébből kikelve, pártokra szakadjon, s azokban tetteles részt vegyen, vagy éppen amazonoskodjék; de kívánhatom, s vélem a haza, hogy őt ismerje, szeresse, jó és bal sorsában részt vegyen, ismerje a hon haladását s azt eszközlő férfiai, ezeket tisztelje, s családjával tiszteltesse, a hon javát, fényét emelő intézeteket tehetsége szerint pártolja, gyámolítsa. Szeresse, tisztelje a hazai életet, szokást, a külföld műveltségét becsülje ugyan, de ön hazáját, mint hű leány a maga anyját, még elmaradásában, gyengéiben is ama felett szeresse; kedvelje, beszélje nyelvét: olvassa, pártolja literatúráját; egy szóval testestől lelkestől magyar nő legyen, s magyaroknak nevelje gyermekeit is.”²⁸

A Fáy által megrajzolt nő nevelése csak modern elvek szerint működő intézetekben valósítható meg. Az író egy pesti és négy vidéki leánynevelő intézet felállítását kívánja, amelyeket államköltségen hoznának létre, és területi bizottságok, tehát társadalmi szervek irányítása alatt működnének. Fáy cikksozrotában az intézet tanítási tervét is felvázolja. A terv a népiskolák anyagából indul ki, de túl is mutat rajta. A következő tantárgyakat kívánja elsajátíttatni a növendékekkel:

„Vallás- és erkölcstanítás.

Magyar és német olvasás, írás, közönséges számvetés a női háztartás köréből vett példákkal.

Igen rövid földrajzi és statisztikai világismertetés, Európáé bővebb, hazánké legbővebb. A haza viszonyainak ismertetésekor a nevelők emeljék ki a haza „áldásait”, „nemzeti életünk elemeit”, de ne titkolják el elmaradottságunkat sem; csillogtassák meg szép jövődönk és haladásunk reményeit, s különösen mutassanak rá arra: miben és hogyan segítheti elő egy lelkes magyar nő a hon haladását.

Fizika, igen röviden, amennyi elég arra, hogy a természeti tünemények felől „tisztá és előítéletlőt ment” fogalmi lehessenek a növendékeknek.

Történelemtudomány, de nem tudományos rendszerben, hanem csak kiragadott, a nők számára szükségesnek tartott események ismertetése, főleg a nők szerepének kiemelésével. Magyarország történetének fő korszaka, nevezetesebb háborúk s a jelesebb magyar nők érdemei.

Rövid egészségtan (diatetica) a női szükségletekhez alkalmazva. Célszerű testgyakorlatok.

A háztartás elvei és gyakorlatai, a józan pénzköltés elvei, a gazdaasszony napi és heti teendői.

A magyar nyelv szabályai, serkentés a honi nyelv szeretetére, a magyar literatúra, a német literatúrának a nők számára érdekes művei.

Életbölcseesség, azaz társalgási szabályok, női életelvek és emberismeret.

A francia nyelv tanítása, de megszorítással; [Fáy szerint a francia nyelv akár egészen mellőzhető.]

Hímzés szórakozás céljából, továbbá a házi szükségletekhez alkalmazandó varrás mint kötelező foglalkozás.

Muzsika, ének, rajzolás, ha a növendék akarja, vagy a szülei kívánják; tánc mint a nőnem

²⁸ FÁY András: *i. m.* 146.

„kikerülhetetlen kedvtelése” és — ha szem előtt tartják az egészségügyi követelményeket — az egészség eszköze.”

A tervezett tananyag feldolgozására Fáy négy évet szán. Az a meggyőződése, hogy a leányokat „nevelőnek” tudják a legeredményesebben oktatni. Ezért a felállítandó intézetekben nőket alkalmazna, akik itthoni vagy külföldi képzés után kerülhetnének a katedrára.

A filozófus Hetényi János is kifejtette a véleményét a leányok nevelésének kérdéseiről az *Athenaeum* hasábjain.²⁹ Ő sem híve a polgári értelemben vett nőemancipációnak. Nézete szerint a nők feladata az életben a háztartás vezetése, a gyermeknevelés, a betegek ápolása, nem pedig a tudományok vagy a művészetek művelése, és még kevésbé a közéletben való részvétel. Ennek ellenére mégis fontosnak tartja a leányok intézményes nevelését. Ő is elítéli kora divatos leánynevelő intézeteit, ahol csak hiúságra, tetszeni vágyásra, a házi munkától való idegenkedésre nevelik a leányokat, többnyire képzetlen, külföldi nevelőnők. Olyan nevelőintézetekre van szükség — vallja —, ahol hazaszeretetre, jó erkölcsökre, gyakorlati háztartási és gyermeknevelési ismeretekre oktatják a növendékeket. Forradalmian új gondolata Hetényinek az, hogy a leányok nevelésében kapjon helyet a testedzés és a konyhakerti munka.

Steinacker Gusztáv Fáy András értekezéséhez kapcsolódva fejti ki véleményét a nőnevelés kérdéseiről 1841-ben az *Athenaeum* hasábjain.³⁰ Ő is — mint a nemesi reformmozgalom többi képviselője — a „főbb és középrendűek” leányainak nevelését kívánja megreformálni. Szerinte az emberi nem nevelését a leányok nevelésével kell kezdeni, mert ők anyák lesznek, és az ő feladatuk lesz a későbbi generációk nevelése. A leányok testi nevelését már kisgyermek korban el kell kezdeni — vallja. A különböző testgyakorlatok, az úszás, a futás, a korcsolyázás fontosak a leánygyermek számára az egészséges fejlődés szempontjából. Elítéli azokat, akik a leányok testedzését akadályozzák, „mintha az illy nemű gyakorlatok a női szemérmességgel nem volnának egyeztethetők.”

Steinacker a nők művelődésével kapcsolatban is haladó álláspontot képvisel. „Igazi és alapos” műveltséget kíván nyújtani a nőknek, hiszen a kor már megkívánja a „szellemi érdekek iránti fogékonyságot”. A nőnevelés legfontosabb területének az erkölcsi nevelést tartja, melynek során három egymással összefüggő követelménynek, az „egységnek, pártatlanságnak és emberségnek” kell eleget tenni. A szerző szerint a testi, szellemi és erkölcsi nevelést nemzeti szellemnek kell áthatnia. Azonban óv a túlzásoktól. Elítéli azokat, akik azért, hogy leányukból igazi magyar „honleányt” neveljenek, eltiltják őt az idegen nyelv és műveltség megszerzésétől.

²⁹ HETÉNYI János: *A nőnem emancipatiója a kereszténység által* = *Athenaeum* 1840. II. 18.

³⁰ STEINACKER Gusztáv: *Nőnevelés és nőnevelő intézetek. Egy-két szó Fáy András hasontárgyú értekezésére* = *Athenaeum* 1841. I. 81–87. és *Női tanító a tanuló könyvekről* = *Athenaeum* 1841. II. 1201–1208, 1217–1221.

Fáy, Hetényi és Steinacker nőnevelési programjainak közvéleményformáló hatását nem vonhatjuk kétségbe. Az 1840-es években a kérdés folyamatosan napirenden volt. Történtek törekvések a leányok oktatására alkalmas magyar nyelvű kézikönyvek kiadására. A *Világ* című lap híradása szerint Vajda Péter, Nagy Ignác és Garay János vállalkozott arra, hogy lefordítja Antonia Wutka — akkoriban igen népszerű — tizenkét kötetes művét, melynek címe: *Encyclopaedia für die Weibliche Jugend*.³¹

1843-ban népnevelési törvényjavaslat³² született, melyben szó esett a nevelőnőképzésről is. A javaslat (48–53. §) szerint Pest-Budán egy „leánynevelőnőket képző mintaintézetet” kell létrehozni államköltségen, melyben a növendékek nevelés- és oktatástant, kiseddóvást, módszertant, gazdálkodási ismereteket, „női hivatástant” és „asszonyi munkákat” is tanulnának. A sok pozitív gondolatot tartalmazó javaslat azonban nem vált törvénnyé, még csak tárgyalásra sem bocsátották.

A negyvenes évek második felében tovább folyt a küzdelem a nők művelődési jogaiért, magasabb szintű képzéséért. 1845-ben Karacs Teréz, Takáts Éva leánya, anyja nyomdokain haladva bátor hangú írást tett közzé az *Életképek* című lapban. A több folytatásban közölt cikk a nők oktatásának, nevelésének radikális reformját követeli.³³ Kimondja, hogy „a nőket legszélesebb értelemben világosodott emberré kell fejteni, s épen úgy nevelni, mint a férfit, [...] nem szaktudóssá, hanem életemberré.” A szerző szerint olyan intézetekben kellene a nőket képezni, melyeket az állam tart fenn, ahol az oktatás anyanyelven folyik, és ahol nem a zene, a tánc, a kézimunka és a francia társalgás a fő tantárgyak, hanem ahol a gyakorlati életben is kamatoztatható hasznos ismeretekre és a tudományok alapjaira tanítják meg a növendékeket. Karacs Teréz olyan nőnevelő intézetek létrehozását kívánja, amelyekben főrendű és polgári sorból származó leányok egyaránt helyet kaphatnak, egyforma képzésben részesülhetnek.

„Én az úgy nevezett - és alrend között, más különbséget nem látok, mint azt, hogy az egyiknek a sors nagyobb tért nyitott, a másikat szűkebb körbe szorítá; egyiknek több esz-közöket nyújtott a jótevésre, másiktól megtagadá. . . . Egy főrendű hölgynek több készséggel kell bírnia mint egy polgárnőnek? Nem! Éppen egyenlővel! Mért kellene kevésb ésszel, tudománnyal ruházva lenni egy közrendűnek, mint egy úrhölgynek? Neveltséget nélkülöző polgári rendű nőnél nincs a mindenségben valami elhagyottabb. Támaszt tehát neki, támaszt! azaz kifejtett agyat, hogy a társadalomhoz csatlakozva hasznos tagul munkálhasson. Nevelő intézeteinket tehát nem lehet alsó és felső címűekre osztályozni, minden nevelő-intézet czélja emberformálás lévén. Véleményem szerint nevelőintézet csak egy-nemű, csak embert nevelő lehet. Sem alsó, sem felső nevelőintézet nem létezhetik tehát.”

³¹ Világ 1841. május 1. 139. A mű nem jelent meg magyarul.

³² *A népnevelés tárgyában kiküldött kerületi választmány javaslata. 1843.* In: KÁRMÁN MÓR: *Közoktatásügyi tanulmányok.* Bp. 1906. I. 127–156.

³³ KARACS Teréz: *Néhány szó a nőnevelésről* = *Életképek* 1845. II. 549–555, 581–586, 613–618, 645–648.

Karacs Teréz cikkének végén gyakorlati tanácsokat is ad a nevelőintézetek felállításának módjára és működtetésére vonatkozólag.

Fáy András egy évvel később, részben Karacs Teréz nézeteihez kapcsolódva, részben vele vitázva fejt ki nézeteit a nőnevelésről és a „nőnevelőneket” képző intézet létrehozásáról, szintén az *Életképek* lapjain.³⁴ A két szerző mélyesen egyetért abban, hogy égetően szükség van hazánkban a nők nevelésének, oktatásának reformjára, elsősorban nőnevelő intézetek létrehozása és korszerű ismeretekkel ellátott nevelőnők képzése által. Míg Karacs Teréz az állam feladatának tartja az intézetek állítását, addig Fáy különféle egyéb források igénybevételeivel kíván „nőnevelőneket képző intézetet” létrehozni Pesten. Véleménye szerint 150 ezer pengőforint elég lenne erre a célra:

„Százötvenezer pengő forint! bizony tetemes összeg; de annak összealakítása, ha az alább következő megkönnyített módot követjük, nem éven vérmes remény. Erre négy névét kívánnám felállíttatni az alapításhoz járulhatásnak:

1) Első hozzájárulás lenne a z ö r ö k ö s a l a p í t ó k é; tudniillik: magányosok és családok, testületek, városok, megyék vagy kerületek szereznék meg magoknak azon jogot, hogy az intézetben maguk számára folytonosan képezthessenek ki egy vagy több növendéket. Mi is ugy esnék meg, hogy egy-egy növendék évi tartása és taníttatása efféle alapítókra nézve jutányosabban, például csak 240 pftban állapíttatván meg, ennek 6 per centes tőkéje 4000 pft vagy egyszerre, vagy biztosság, és kamatbefizetés kikötése mellett, évenként 500 pftjával fizettetnék be az intézet pénztárába.

2) Ideiglenes alapítók lennének azok, kik egy vagy több növendéknek, egy vagy két pálya-folyam (cursus) alatt, magok költségén leendő kiképzetésére köteleznék magokat. Ezek az első négy év alatt évenként 300 pftot tartoznának egy növendéktől az intézet pénztárába befizetni. Azonban ideiglenes alapítást tenni csak azoknak engedtetnék meg, kik egyszermind egy vagy több részvényt is vennének.

3-ik helyre jöhetnének a' részvényesek, egy-egy részvényt 200 pftjával számítva. Az áldozat megkönnyítése tekintetéből a' szerint lehetne intézkedni, hogy évenkénti kamatbiztosítás mellett 1-4 év alatt fizettetnék be a' részvény.

4-ik alapítói sorba jöhetnének az egyszerre önkényes adakozások és apróbb ajándékozások, 'stb. Ezek pontos bejegyzések mellett az igazgató választmány által ellenőrzöttetnének.”

Az alapítóktól és részvényesektől befolyt összeg egy részét bútorra és felszerelésre költenék, a tőke nagyobb részének 6%-os kamatai biztosítanak az intézet évi szükségleteit. Fáy az intézet céljait és működési rendjét részletekbe menően megtervezi:

„1-ör célja és iránya az intézetnek: a' közép nemesség, előkelőbb polgárság és vagyonosabb tisztességes karunk (honoratiórok) számára olly nőnevelőneket képezni ki, kik az intézet pályaidéjének bevégezése után alkalmasok legyenek amaz osztályok leány-növendékinek mindazon oktatást és kiképzést megadni, mit ezektől a' női hivatás és honleányi nemes kötelezettség megkíván, a' hazai élet pedig szükségessé lesz; vagyis alkalmasok legyenek, ne csak jó hitveseket és anyákat képezni növendékeikből, hanem egyszermind igaz magyar nőket is, kik a' hazai nyelvet, szokást és életet ismerjék, azok iránt józan előszeretettel viseltessenek, 's köreikben azokat nemesíteni buzgón törekedjenek. Mely céljánál és irányánál fogva, ezen intézet nemcsak általánosan az emberiségnek malasztos vállalata, hanem hazánk felvirulásának és boldogságának is egyik talpköve fogna lenni;

³⁴ FÁY András: *Terv-vázlata egy nőnevelésről* = *Életképek* 1845. II. 549-555, 581-586, 613-618, 645-648.

főképp ha törvéynél vagy csak közvéleménynél fogva is, senki a' honban leány-nevelő intézetet nem nyithatna, ki ezen képző intézetben nem képeztetett ki.

2-or. Ezen intézetben, melyben a' kiképzett nőgyének száma, további bővebb megalapításig, tizenkettőre tétetik, de e' szám mind alapításkor az ideiglenes alapítók által, mind idővel erő-aránylag szaporíthatatik, a' kiképzési idő-folyam 4 évre határozathatjuk; mely idő tökéletesen elegendő fogna lenni, ha az intézetet merően gyakorlativá tevén, abból a' magasabb szemlélődési teoriák és tudományos nyomozások kirekesztetnének, másfelől pedig kiköttenék, hogy az intézetbe csak oly nőgyének vétetnének fel, kik már egyebütt némi nevelést nyertek, 's kiknek csak további kiképzésre, iránynyerésre és ismereti központosulásra van szükségük.

3-or. Minélfogva ezen intézetbe oly hajadon nő-egyének fogának fölvétetni minden rang- és valláskülönbség nélkül, kik legalább is 18-20 kor-évöket betöltötték, kikről tehát föltehető, hogy gondolkozásaik módjában önállósággal, erkölcsiségökben állapotással és önbizalommal, társalgásaikban pedig könnyelműségtől ment higgadsággal bírnak. Egyéb-iránt tisztos és feddettlen életű családokból származottak legyenek ezek, 's a' gyakorlati és társalgási életre legkívántatöbb reál tudományokban, millenyek: a' földleírás és statistica, történet-, természet-tudomány, természettan, számvetés 'stb. némi jártassággal bírók. Továbbá a' magyar és német nyelvet nemcsak érteniök szükség, hanem beszélniök is.

4-er. Az intézetben két férfi-tanító és két nő-tanítóné működnének, kik közül a' két elsőnek olyannak kellene lenni, kik a' külföld 's különösen Németország nevezetesebb nőképző intézeteit meglátogatták, és azoknak szerkezeteit és rendszereit ismerik."

Fáy pontosan meghatározza a két férfi és a két nő tanító feladatait. Az egyik férfi taítónak nemcsak „tudományosan kiképzettnek”, hanem „tapintatos lélek-ismerőnek” és a „hazai élet viszonyaiban gyakorlatilag jártasnak” kell lennie. Az ő feladata a növendékek számára megvilágítani a nők rendeltetését. Fel kell készítenie őket arra, hogyan neveljék majd ők mind testi mind lelki vonatkozásban helyesen a rájuk bízott leányokat. Útmutatást kell adnia,

„miként nyerhesse meg a' nevelőné növendékének bizalmát és szeretetét; miként környezettje becsülését? miként egyesítse amannál a' tekintélyt a' barátságos viszonyval, emennél pedig függő állását azon igénnyel, mit a' nevelői díszes pálya követel magának? miként ismerhesse ki növendékének egyéni jellemét, kedélyét, tehetségeit? miként fogja fel kellőképen annak világi állását és jövődjét, hogy mindezekhez bírassa alkalmazni nevelése egyes apróbb különbözőseit? miként tartsa fenn nevelésében a' nemzeti jellem és élet eredeti sajátosságait, hogy növendékéből ne csak jó nőt, hanem jó magyar nőt is neveljen? miként csepegtessen növendéke szívébe előítélettől ment tiszta hon-szeretet? miként jutalmazza, büntessen, 's e' célra miként tegye magát összehangzó egyértésbe a' szülékkel? 'stb."

A másik férfi tanító:

„a' női tudáshoz szükséges tudományokat tanitná egy kis methodicával oly terjedelemben és irányban, millyeket a' női rendeltetés kíván. Tudniillik a' nőnek nem tudós kiképzés szükséges, sőt ez rendeltetésével némileg ellentétben áll: hanem oly ismereteknek gyűjtése, miknek a' világi életben, maga körében és műveltebb társalgásban, fitogtatás nélkül hasznukat veheti, 's mik értelme, jelleme, kedélye és erkölcsisége kiképzésére irányozvák. Ezen nézetből önkényt következik, hogy a' nő számára sem oly terjedelemben, sem oly elvont elves magasságban nem szükség tanítani az élet-tudományokat, mint a' férfinek számára, mellynek azokra több ideje van, 's mellynek élet-pályáihhoz tartozik a' tudós nyomozgatás és tudományok előbbrevitele is."

A szerző részletekben menően meghatározza, hogy milyen tantárgyakat kell oktatni a leányoknak, és milyen mélységben. Szerepel a tantárgyak között a

történelem, a földrajz, a természettudomány, a fizika, államtan, jogtan, valamint számvetés, magyar nyelvtan, fogalmazás, vallás. Hangsúlyozza, hogy a nőknek elég, ha a tudományok legalapvetőbb összefüggéseivel megismerkednek.

„A nőnemnek gyakorlati a pályája, mely naponként ismétli maga magát, neki tehát sem tanulmányai nem terjesztethetnek ki odáig, sem rendeltetése nem az, hogy a tudományokat elméletileg nyomozgassa, s azokat mélyebb titkaikban is kísérhesse. Ránézve elég a nyomozások eredményeit tiszta fogalmakban tudnia.”

Az oktatás nyelve Fáy tervezett intézetében a magyar.

Természetesen a növendékek nem csak elméleti képzésben részesülhetnek. Fontos egy nő életében az is, hogy a háztartás vezetését megfelelően ellássa. Az egyik nevelőnő azokra az ismeretekre oktaná a leányokat, hogy

„miként kelljen világi álláshoz és jóvedelemhez alkalmazva vinni a' háztartást, illedelmet tartva ugyan, de akként gazdálkodva, hogy a' ház ne csak véletlen csapások esetére fedve legyen, hanem gyarapuljon is? miként kelljen házvitelben és cselédség közt a' rendet fentartani? miként gazdasszonyi fogásokban a' régi előítéleteket legyőzni, s azokba több józanságot és megkímélést hozni be? 'sat. Ugyanez adna oktatásokat a' gazdasszonykodás egyes foglalkozásaiban is, millyenek: a' sütés, főzés, befőzés, tej-majorság, apró marhanevelés, kertészkedés, éléskamrai rendezés, abba beszerzés 's abból kiadás 'sat. Mindezeket háromféle módon eszközölné a' tanítóné, ugymint:

- a) az intézet házvitelében hetenkénti sorossággal, egyszerre egy vagy két növendék folytatván a' sorosságot;
- b) az intézethez kötendő egy kis külmajorka gazdaságával és
- c) olykori szóbeli előadásokkal és fejtegetésekkel.”

Az intézet negyedik pedagógusának, a másik nevelőnőnek is fontos feladata lenne:

„folytonosan körükben levén és lakván a' növendékeknek, főfelügyelettel lenne társalgásukra, erkölcsükre és foglalkozásaikra; kötelességében állana, szoktatni őket a' társadalmi illedelem, öltözködés, magatartás szabályaira, velök menni el tisztes házak látogatásaira, vagy olykor mulatozási közhelyekre 'sat. Minélfogva ezen egyénnek telhetőleg kiképzettnek és neveltnek szükség lennie, olyanak, ki a' világban forgott, a' társalgási életet általánosan, különösebben pedig a' honi élet nemesebb tónját ismeri 's tisztes jelleméről ismeretes. Igen ajánlatos fogna részéről lenni, ha több művelt nyelvekben jártas levén, azokat gyakorlat végett társalgás közt felváltva beszélné és beszéltetné növendékeivel.”

Tervének megvalósítása érdekében Fáy András szövetségeseket keresett. Kapcsolatba lépett Brunszvik Terézzel is, aki szintén szeretett volna egy nevelőnőképző intézetet létrehozni. Nézeteik azonban sok tekintetben eltértek egymástól, így együttműködésükre nem volt lehetőség.

Brunszvik Teréz unokahúga, Teleki Blanka, abból a meggyőződéséből kiindulva, hogy az arisztokráciának kell vállalnia a kezdeményezést a nemzeti szellemű nőnevelés megvalósítása ügyében, 1845 decemberében a *Pesti Hírlapban* egy cikket közölt névtelenül. A *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* címet viselő írás³⁵ rámutatott a főnemesi leányok korabeli nevelésének hiányosságaira, és kijelölte az általa helyesnek tartott utat:

³⁵ (TELEKI Blanka): *Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében* = *Pesti Hírlap* 1845. dec. 9. 587.

„Hogy e szebb jövőendő örökre az „ohajtandók” között ne maradjon, szükséges figyelmünket a nőnevelésre fordítani, még pedig legelőbb is a fő rendüekére. — A fő rend vezette tévutra honunkban a nőnevelést, neki kell a zászlót a megtérésre kitűzni. Önként követik példáját a többi rendüek.

Két ut nyílik előttünk, melyen célt érhetünk. Vagy állítsunk intézetet, melyben magyar nevelőnők képeztessenek, még pedig oly szorgalommal, oly figyelemmel a kor követeléseire, hogy tökéletesen pótolhassák azon külföldieket, kik most kizárólag minden fő rendü család leányait nevelik. — Vagy, ha erőlyesebben akarunk fellépni, magok a fő rendü leányok számára nyissunk egy nagyszerű nevelő intézetet, melyben az anyai nyelvvel együtt a haza szent szeretete oltassék a serdülő leány szívébe, hol, a külföld miveltségét a haza iránti kötelesség érzetével egyesítve, tanulhassa a magyar ivadék az idegent becsülni, a hazait forrón szeretni.”

Karacs Teréz — bár mint egyéb írásaiból kitűnik, elvileg kifogásolta a kizárólag főrendü leányok számára létrehozni kívánt intézet tervét — belátta Teleki Blanka elképzelésének pozitív vonásait. A *Honderü* című lapban 1846-ban közzétett cikkében igyekezett a közvéleményt meggyőzni arról, hogy fontos dolog egy olyan intézet alapítása, ahol a magyar arisztokrácia leányai nemzeti szellemenben nevelődhetnek.³⁶

„A főrendü növendékeket eddig, általában hazánkat, hazánk igényeit, a magyar főrendü nő magas hivatását nem ismerő idegenek nevelték, kik legjobb szívvél s akarral is, inkább az általuk ismert külföld bálványozását olták növendékük keblébe, mint honuk szeretetét, nemzetük jóléténi munkálkodást. . .

Sietős a főrendü nők magyar szellembeni nevelése azért is, mivel tapasztalatunk igazolja, mennyire szeret a nagy tömeg a fényes állású kevesek nyomdokain haladni, még akkor is, mikor ezek tévedeznek. Szükséges tehát a vezércsapatkának oly utat törni, melylyeni haladás egygyéalakulásunk czéljára vezet. . .

Ha a főrendü ragad zászlót az átalakulásra, oly bűverővel tenyésztend jót, dicsőt nemzetiségünk terén, mint a melegével, világával földünk területén uralkodó nap.

Ha a főrendü nő gyakorlati nyelve magyar leend, ha neveltetése körül a nemzetiesség élesztése állítatik föl elvül: az egész hazának nőnevelése ösztönszerűleg ennek színét viselendi. Igen! igen! ha a megtérést a magas osztály kezdi, a tévelygők nagy csoportja megtért s a külfölddel nem nyelv, hanem műveltségi rokonságba lépend. . .

Lelkesüljetek főrendü nők! nevelétek ügyében főlszólaló tagtársatok szívbeható szavain; ne hangozzék pusztába szent igéje; ragadjátok meg az átalakulás zászlóját (tehetségek van reá, csak akarat kell); mutassátok meg, nemzetiesen neveltetvén leányaitokat, hogy valódi műveltség, honszeretet nélkül nem létezhetik.

Az ég áldja meg a tiszta törekvésti főlszólalót s adjon szent szándokát megértő ezernek keblébe hasonló törekvést, hogy a jövő nemzedék anyja magyar nyelven oktattassék életkötelességeire; hogy a jövő nemzedék anyjától tanulhassa hazája nyelvét.”

Teleki Blanka, fél évvel a *Szózat* publikálása után, 1846 júniusának elején, bízva terve sikerében, *Nyilatkozat nőnevelési intézetről* címmel felvételi hirdetményt tett közzé a *Honderüben*.³⁷ Ebben bejelenti, hogy olyan nőnevelő intézetet hoz létre, melyben nemzeti szellemen kíván magasabb műveltséget nyújtani a növendékeknek. 8–12 éves leányokat szándékozik felvenni. A tanítás nyelve kizárólag a magyar. Közli a tanítandó tantárgyakat is. Ezek: világtörténet, hazai

³⁶ KARACS Teréz: *Viszhang a magyar főrendü nők neveltetése ügyében emelt „Szózatra”* = *Honderü* 1846. I. 21–24. (A cikk TÓT István álnév alatt jelent meg.)

³⁷ TELEKI Blanka: *Nyilatkozat nőnevelési intézetről* = *Honderü* 1846. I. 461–462.

történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, számvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan és helyesírás, francia és német társalgás, fogalmazás e három nyelven, irodalom, vallás, rajz, kézimunka, a szülők kívánságára külön díj mellett zongora, ének, olasz nyelv. Teleki Blanka hangsúlyozza a leányok testi nevelésének fontosságát is. Ennek érdekében intézetében sok szabad levegőn való mozgást, egészséges étkezést kíván biztosítani a növendékeknek. A tanításban elkerülik a „száraz, untató” módszert, előtérbe állítják a gyakorlati vonatkozásokat. Az intézetben gyakran lesznek „próbatételek”, vagyis nyilvános vizsgák, melyeken a szülők is részt vehetnek.

A *Nyilatkozatban* már nem esik szó arról, hogy Teleki Blanka kizárólag arisztokrata leányokat venne fel intézetébe. Az intézet minden olyan leány számára nyitva áll, akinek szülei magasabb műveltséget és hazafias szellemű nevelést kívánnának biztosítani gyermeküknek. A magas, 350 pengőforint összegű évi tandíj azonban jelzi, hogy csak jómódú leányok léphetnek az intézetbe.

Karacs Teréz még egy cikkében³⁸ támogatta és népszerűsítette Teleki Blanka tervét. Bár maga — a felkérés ellenére — nem kívánt az intézet munkatársa lenni, ebben az írásában mégis elismeréssel nyilatkozott a grófnő intézetéről.

„Hazánkban annyira tévuton van a nőnevelés, hogy itt valami nagy változásnak kell már történni. Véleményem szerint csak nemzeti, vagy illy magas rangú hölgy erőteljes föllépte sikeríthet kívánatos fordulatot korcsosult, habozó, czéltalan nőnevelésünk terén. Ezen buzgó hölgy — mint nyilatkozatából kitetszik — nagyszerű határozatot érelt s egy lelkes lépéssel magas rangja kényelmeit feláldozva, osztálya előitéleteit lerázva, nemes föl-szólalásával nyujt kezét hozzátok, magyar nők, s nemes elveit elétekbe tükrözve, felhív ben-neteket, hogy bizzátok növekedő leányaitokat gondja alá, s ő kész, nektek és hazátoknak azoktól hű szerető leányokat képezni. Ragadjátok meg, boldog anyák, boldog növendé-kek, e tenni akaró s *tudó* ajánlközőnak kezét: értsétek meg a nemes áldozatot! Örüljétek lelketek mélyéből (mint én, a fohászait teljesülve látó), hogy van hazánkban illy leánya, s kérjétek őt, hogy idomítsa lelke alakjára és hasonlatára leányaitokat.”

Karacs Teréz és Teleki Blanka, a nemzeti nyelvű és szellemű nőnevelés harcosai igyekeztek a sajtóban hangoztatott elveiket, nézeteiket a gyakorlatban is megvalósítani. Karacs Teréz 1846 őszén a polgárleányok számára nyitott miskolci nőnevelő intézet vezetője lett, Teleki Blanka pedig szintén 1846 őszén nyitotta meg intézetét Pesten, melynek az első tanévben csak egyetlen, a következő évben pedig tizennégy növendéke volt.

A leánynevelő intézetek ügyének elméleti és gyakorlati eredményeivel párhuzamosan a nőnevelés irodalma felduzzadt. A közéleti és politikai kérdésekkel is foglalkozó divatlapok — az *Életképek*, a *Honderű* és a *Pesti Divatlap* — is számos cikket, karcolatot közöltek, melyek a nők jogviszonyait, művelődési lehetőségeit vizsgálták. A szerzők többsége elvetette a nőemancipáció gondola-

³⁸ KARACS TERÉZ: *Nyílt levél a magyar nőkhöz* = *Életképek* 1846. II. 11–13.

tát, konzervatív álláspontot képviselt.³⁹ Mások azonban liberális elképzeléseiknek adtak hangot,⁴⁰ de ők voltak kevesebben. A szabadságharc előtti években a lapok hasábjain folyó vitákban az az általános vélemény alakult ki, hogy a nőknek joguk van a művelődéshez, de ezt a tudást a család körében, a gyermeknevelés területén kell kamatoztatniuk. Az irodalmi, közéleti, politikai élet területén tevékenykedő nő gondolatának elfogadása még sokáig nem valósult meg.⁴¹

FEHÉR, KATALIN

Frauenbildung in der Reformzeit – Pressdiskussionen

Die Kämpfe und das Bildungsrecht der Frauen nahmen im 18. Jahrhundert ihren Beginn: auf Flugblättern haben namenlose Frauenrechtler für die höhere Bildung der Frauen plädiert.

Etwas später, am Anfang des 19. Jahrhunderts fängt in der ungarischen Presse (*Tudományos Gyűjtemény, Hasznos Mulatságok, Felső Magyar Országgi Minerva*) eine sechs Jahre anhaltende, öffentliche Auseinandersetzung über die Frauenrechte an. Manche Autoren sprechen den Mädchen dieselbe Fähigkeiten zur Aneignung von Kenntnissen wie sie Knaben auch haben zu. Demnach sind also Frauen auch berechtigt die schönen Künste oder Wissenschaften zu treiben. Konservative Autoren sehen dagegen die einzige Aufgabe der Frauen im Haushalten und Kindererziehen; diese behaupten, daß sie ausser gewissen elementaren Kenntnissen auch nichts mehr brauchten. Nach einiger Zeit, in den 40er Jahren lodern die Flammen wieder auf (*Életképek, Athenaeum, Pesti Divatlap*): die Fortschrittlichen erklären die mit der Männer gleichwertige Erziehung für die unvermeidliche Voraussetzung der Emanzipation der Frauen. Diese fordern die Gründung von Mädchenschulen, wo den Schülerinnen die modernsten Kenntnisse in der Muttersprache vermittelt werden sollten. Jene, in der Reformzeit veröffentlichten Ideen nahmen in den beiden 1846 gegründeten Erziehungsinstituten für Mädchen Gestalt: das eine die Schule von B. Teleki in Pest, und das andere die von T. Karacs in Miskolc, wo ein breites Bildungsfeld den jungen Damen dargeboten wurde.

³⁹ NÁGORSZKYNÉ: *A nőnem erkölcstana* = *Életképek* 1846. I. 293–296, 325–326, 417–422, II. 69–73, 325–328. SZABÓ Richárd: *Egy hölgyhöz cáfolatul* = *Életképek* 1846. I. 513–516. MAJER István: *A nyilvános nőnevelés rendszerének korszerű vizsgálata* = Honderú 1847. I. 411–413, II. 452–454, 470–473.

⁴⁰ HÉTHEGYI Erzsébet: *A családi élet- s nevelésről. Szabó Richárdhoz* = *Életképek* 1846. II. 417–421, 449–455. HÉTHEGYI Erzsébet: *A szerelem mint erény* = *Életképek* 1847. II. 677–680, 709–711. BITTNER-THURZÓ Jozefa: *Egy pár szó a nőnevelőneket képző intézetről* = *Életképek* 1846. II. 577–582.

⁴¹ A tanulmány a „Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért Alapítvány” támogatásával készült.

SZELLE BÉLA

A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában

A nép, amelyen ezúttal a parasztságot és a falusi kézműveseket, kereskedőket értjük, sohasem volt teljes mértékben elzárva az olvasástól. Régebben számára az irodalmat a vallási élettel összefüggő könyvek (*Biblia*, imakönyv) és a korabeli népkönyvek (főleg kalendárium, ponyva, jobbitó szándékú népolvasmány) alkották, sőt nyomai vannak annak, hogy a politikai élet élénkülésével már 1848 előtt a napi sajtóra is kiterjedt a figyelme.

Mégis a társadalmi berendezés megváltozására volt szükség, hogy a nép és az irodalom viszonyában (tudatosan elősegített) változás következék be. Petőfi és társai irodalmi népisége csak sokára hozta meg gyümölcseit.

A napi sajtóban 1853-tól kezdenek elszaporodni a nép művelődésével foglalkozó cikkek és híradások. 1857-ben pedig folyóirat indul kifejezetten azzal a céllal, hogy szervezze a népi olvasóközönséget. Boross Mihály, a paraszti származású, jogi végzettségű és többnyire ezen a pályán tanyázó, számos, a népnek írt mű szerzőjének *Kalauzára* (1857 – 1859) gondolunk.

A könyvkiadás folyamatosan gondoskodott a nép „irodalommal” való ellátásáról a hagyományos módon, azaz kalendáriumokkal és ponyvával. Részben tudatos népnevelői program hatására, részben mert a nép egyre tekintélyesebb olvasóközönséget jelentett, az írók és kiadók egyfajta jobb, erkölcsnemesítő, tanító szándékú, vagy hasznos ismereteket közlő népirodalmat állítottak elő. Az egyik legnagyobb kiadó vállalkozás, a Szt. István Társulat tevékenységének egyik fő területe a nép jó olvasmányokkal való ellátása volt.

Boross lapja 2. számában felhívta a problémára a figyelmet.

„Általános volt a panasz minden oldalról, hogy a munkás osztály viszonyai, s állapota tökéletesen el volt hanyagolva városban, úgy mint falun. [...] A korszellem intett, hogy ezen panasz orvoslandó, és most a jelszó, népművelés, népművelés, anyagi jólét előmozdítása”.

A gondolat nem elszigetelt magyarországi jelenség. Ismertek azok az európai mozgalmak, amelyek pl. a munkásság kulturális és ezen keresztül anyagi felemelkedését tűzték ki célul. Az első hazai munkáskönyvtár alapítási körü-

1 * Részlet *A magyar olvasóközönség az önkényuralom időszakában* c. munkából.

ményeit bemutató cikkemben foglalkoztam ezzel a kapcsolattal. Borosnál persze a munkásosztály tag, nép értelmezésben szerepel.²

Kissé prófétai intellemmel végződő, de kézzelfogható javaslatot adó cikkében a folyóirat felszólítja a népet:

„pártoljátok a nevelő intézeteket szóval és tettel, gyermekeiteket iskolázzátok, lapokat, gazdasági könyveket olvasgassatok; községi könyvtárakat alakíttassatok, s szeressétek meg a tudományt, mi állástokhoz képest szükséges: — mert elvész a nép a mely tudás nélkül való.”

A nép elszegényedésének okai címet viselő sorozat első közleményében a szerző négy ilyet sorol fel. Az ő sorrendjében az első a műveltség hiánya, majd az italozás, a fényűzés, s végül az a körülmény, hogy a paraszt hátat fordít a földművelésnek, inkább fuvaroz. A „polgárgazdá”-tól azt várja el, hogy „Ismerje azért keresztényi és polgári tiszteit és kötelességeit, gazdászataát pedig a haladás szelleme folytatni és módosítani tudja.”³

Jóval később a tanügyi szaklap, a pécsi *Kalauz* a műveltség széles alapokra való helyezésének szükségességét hangsúlyozza. „A felső osztály műveltségét előfeltételezve, sokat beszélünk egy erős, értelmes közép osztály képzéséről. Hát a harmadik rend? Nélküle agyaglábbon álló óriáshoz fog hasonlítani „műveltségünk”.

A *Pesti napló* gazdasági egyletekkel foglalkozó cikkében 1863-ban írja, hogy a „parasztosztály”-nak „magasabb művelődésre van szüksége”, mert hanyatlása „a műiparra, kereskedésre, művészetekre és tudományokra is gyászos befolyást gyakorolna.”⁴

Hrabár János a pécsi *Kalauz*ban arról beszél, hogy fölolvasások által a célszerűbb gazdálkodásához szükséges ismeretek birtokába kell juttatni a parasztságot, s egyúttal fel kell ébreszteni benne a „szebb s nemesebb iránti” vágyat, hogy később igazi olvasóvá váljon.

Kövér János telkes gazda a szép eszméket a valósággal szembesíti. Elmondja, hogy sok más községhez hasonlóan ők is létesítettek községi könyvtárat, amelybe a *Vasárnapi Ujság* községi könyvtárra vonatkozó ajánlata alapján szerették be a könyveket. A lista azonban a kiadó érdekét tartotta szem előtt, a könyvek a nép számára érthetetlenek. „Az ilyen eljárás a népet a helyett, hogy az olvasáshoz szoktatná attól inkább elidegeníti.”⁵

² BOROSS: *Községeink teendői. I. Tájékozódás* = Kalauz 1857. 2. (VII. 11.) 20.; SZELLE Béla: *Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt* = MKsz 1984. 114–118.

³ MEZŐFÖLDI: *A nép elszegényesedésének okai* = Kalauz 1857. 10. (IX. 5.) 145–147. i. h. 146., 9. (VIII. 29.) 129–131. i. h. 129.

⁴ G. M. *Népnevelésünk terjedtebb alapokon* = Kalauz (Pécs) 1865. 11. (XII. 15.) 161–168.; EGYFALUSI GAZDA: *A gazdasági épületekről* = PN 1863. 106. (V. 9.)

⁵ HRABÁR János: *Javallat a népnevelés, vallás és erkölcs szilárdítása, különösen pedig a falusi népiskolák szervezésében* = Kalauz (Pécs) II. 1865. 12. (XII. 22.) 177–184. — Az eredetileg a *Sürgönyben*

A népirodalom megteremtésének szükségszerűségével Mikó Imre is foglalkozott — mégpedig nem a nép érdekében, hanem az irodalomét szem előtt tartva. Alapgondolata az, „hogy viszonyosan teremtik egymást, t.i. a jeles írók a nagy közönséget, s a lelkes nagy közönség a jeles írókat.” Felhívja a figyelmet arra, hogy — szemben a művelteknek szóló irodalom csekély olvasóközönségével — a népkönyvek, néplapok, népnaptárak 5–20 ezres példányban kelnek el. Az írók ezért arra a gondolatra juthatnak, hogy a nép „érdekeinek és izlésének igyekezzenek kiválóan tetszeni”, (aminek negatív következményei is lesznek).⁶

Riedl Szende saját folyóiratában szentel figyelmet a nép és irodalom viszonyának. Abból indul ki eszmefuttatásában, hogy Magyarországon több ember tud olvasni, mint sok más országban, az irodalom kelendősége mégis hátrább áll. Ennek az oka pedig az irodalomban van. Példaként Szalay és Teleki történeti munkáira utal, amelyek ha „oly stílusban volnának írva” mint Macaulay és Thiers művei, talán százszor több olvasóra találnának.

Bucsánszky 30–40 ezer példányos kiadványain kívül nagy olvasóközönségre annak van, „mi népszerű alakkal bír”. Ilyen a regény, a mese, a *Vasárnapi Ujság* stb. ugyanakkor Kölcseyt, Toldyt, Hunfalvyt kevesen olvassák, „s az akadémiai nyomtatványok a porban hevernek”. S ennek oka abban van, hogy akik felkészültek, azok nem tudnak a „nemzet ínye” szerint írni és fordítva.

Riedl szerint „Irodalmi műveltségünknek még nincsen elég széles alapja, mert csak a felső körökre támaszkodhatik, nem pedig a népre. De míg ez utóbbi nem válik lehetővé, addig irodalmunk, nemzetiségünk jövője nincs biztosítva;”. Ti. a „nemzeti közizlés” nem fejlődik ki, és a színvonalas irodalmat „hitvány iratok özöne” fogja kiszorítani, a közműveltség hanyatlik, az irodalom tengődni fog.⁷

Az elhivatott írók és tudósok egy része felismerte a felelősségét ebben a vonatkozásban, és a maga módján (pl. valóban hasznos naptárak szerkesztésével, közlemények odaadásával stb.) cselekedett is. Ebből a szempontból érdemes lenne átvizsgálni a könyvkiadást. Mi magunk a naptár-irodalomról szereztünk áttekintést, hely hiányában azonban erre nem térhetünk ki. Itt az elvi alapon népnek író második vonallal foglalkozunk.

Népirodalmat előállítani rendkívül nehéz feladat. A népet lekezelni nem szabad. Atádi Vilmos, ügyvédi oklevéllel rendelkező zsurnaliszta és népíró Vas Gereben védelmében írt cikkében nagyon határozottan fogalmaz: „sem oly butának..., sem oly elvetemült dibdáb tömegnek, hogy a veleérintkezés piszkítson,

megjelent közleményt a Helytartósághoz felterjesztette; *Együgyű levelek a sár mellől. I.* = Kalauz 1857. 6. (VIII. 8.) 93–95. — i. h. 95.

⁶ MIKÓ Imre: *Irányeszmék. I.* Nyelv és irodalom. i. m. — i. h. 266.

⁷ R[IEDL] Sz[ende]: *Az irodalom és a nép* = Kalauz (Riedl) 1864. 23. (VI. 19.) 177, 22. (VI. 12.) 170.

nem tartjuk a népet”. A nép sok józansággal bír, „nagyon megérti az okos szót, csak az ő nyelvén, az ő eszejárása figyelembevételével szóljanak hozzá”.

Kövér János telkes gazda levelében a nép irreális ábrázolását kifogásolja. A pesti írók „a falusi világot egész ártatlanságában fogják fel”. Árpádfi Geiza pedig az „eljesztőleg ható, népies’ sületlenségek” káráról szól.⁸

A *Vasárnapi Ujság* címfejen az egyik oldalon egy tekintetes úr, a másodikon egy paraszt rajza látható, mindketten olvasnak. A *Vasárnapi Ujság* e két réteg számára íródott. A *Falusi Esték* a nép számára készült, mintegy 10 ezer előfizetője közt „3 gróf, 2 báró, jó csomó középosztályú úri ember, s egy pár ezer földművelő” van. A „szerkesztőnek isteni hatalommal kellene bírnia, hogy valamennyinek száóját el tudná találni.”

A *Vasárnapi Ujság* vegyes profilúnak indult, a *Falusi Esték* egy réteghöz fordult, mégis vegyes lett az olvasóközönsége. A követelményeknek nem lehet eleget tenni. A *Vasárnapi Ujság* fölfelé mozdult el, számos vállalkozás pedig lefelé.⁹

A jó értelemben vett néprő tipikus példája Mayer István (1813 – 1893) kanonok, a Szt. István Társulat ügyvezetője, aki munkáival a nép erkölcsi és anyagi hasznát kívánta szolgálni. Pedagógiai tárgyú szakmunkáit és néhány közéleti vonatkozású iratát (pl. a honvédápoló egyletről) leszámítva, tucatnyi sikeres könyvet írt, amelyeket többnyire „István bácsi” névvel fémjelzett.

István bácsi különösen két műfajban jeleskedett. Tanácsokat írt vándorló mesterlegényeknek, nő- és férficselédeknek. Közülük az *Aranytanácsok szolgálók, dajkák, szobalányok, szakácsnék, gazdasszonyok és egyéb nőcselédek számára* (1855) Petrik szerint 12 ezer példányban hagyta el a sajtót. Könyvei mindenki számára elfogadható árúak voltak. Az István bácsi *Aranytanácsai szolgálók, kocsisok, béresek, ostoroslegények, tehenesek, mindeneselek, s általában férfi cselédek számára* (1863) 20 krajcárba került. Az *István bácsi, a boldog családtag és okos gazda* (1854) című munkájáról, amely 252 oldalas volt és 50 fametszetet tartalmazott, a *Pesti Napló* részletes ismertetést közölt. „E munka valóban népkönyv” — jelenti ki.

„Elbeszélések, versek, mesék, levelek, beszélgetések, aphorismák s rövid értekezések alakjában vannak a műben előterjesztve mindazon hasznos tanítások, melyek az embernek úgy erkölcsi és értelmes életére, és testi egészségére, mint egyszersmind háztartása és gazdasága czélszerű rendezésére vonatkoznak”.

A „földműves és mesterséget űző osztály” tagjainak szól. A közlemény szerzője felkéri a földbirtokosokat, tanítókat, lelkészeket és jegyzőket, hogy nagyobb példányszámban rendeljék meg és közvetítsék ezt a lapot.

⁸ Szerkesztő [BOROSS Mihály]: *Szerk. beköszöntő* = Kalauz 1857. 1. (VII. 4.) 1–2.; ATÁDI Vilmos: *A Falu könyve iránt* = PN 1851. 293. (II. 28.); KÖVÉR János telkesgazda: *Együgyű levelek a sár mellől. VII.* = Kalauz 1858. 15. (IV. 10.); ÁRPÁDFI Geiza: *Szeged, május 1.* = PN 1854. 108. (V. 11.)

⁹ *Nyílt levél egy öreg úrnak.* Falusi esték. Szerk. VAS Gereben. 1853–1854. 232–235. — i. h. 233.

Majer János talán legsikeresebb könyve az *István bácsi naptára* volt, amely 25 ezer példányban kelt el. Ez a tény és a *Protestáns naptár* 15 ezer példánya is „kétségtelenül mutaták, miként a nép olvasni szeret, csak jó és olcsó olvasmány nyujtassék neki”. (A Szt. István Társulat „jó és olcsó könyvkiadó társulat” névvel indult a forradalom előtt!)¹⁰

Heckenast, e naptárak és a *Vasárnapi Ujság* kiadója a sikerre tekintettel a nép számára sorozatot is indít *Vasárnapi Könyvtár* címen. Az első évfolyam tartalma meggyőzhet arról, hogy ezt a műfajt is lehet színvonalasan művelni. Megtalálhatók benne Kisfaludy regéi (1) és víg elbeszélései, Jókai és Jósika Miklós egy-egy prózai munkája (9, 3) válogatás az újabb magyar költők munkáiból (10), és a *Boldogháza* (5–6) című regény, amelyet Zschokke művéből Boross dolgozott át. Az ismeretterjesztést két kötet képviseli, az egyik Fényes Elek út-leírása. A 10, átlagosan 120–140 lapos és 25 képet tartalmazó kötet ára 2 pft, 1-1 köteté 12 kr.¹¹

Füzetes vállalkozásnak indult a Vas Gereben szerkesztette *Falusi Esték* is, amelyhez nagy reményeket fűztek, hiszen népszerű szerző a szerkesztő, nemes pártfogók támogatják (gr. Andrassy Manó, Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Ürményi József), és rendkívül olcsó, a 4 füzet 48 kr., így a legszegényebb háznál is megvásárolhatják. A kiadvány kezdetben sikeres volt, Fülöpszálláson 40 előfizetés történt, Balatonfüred környékén pedig 100. A *Vasárnapi Könyvtár*énál jóval gyengébb tartalma is bizonyosan hozzájárult bukásához.¹²

Az értékes irodalomhoz tartozó egyes alkotások is népi olvasmánnyá válhattak. Czuczor népies költeményeinek második, olcsó kiadása alkalmából leírják, hogy „e költemények nagyobb része már a nép ajkán él”. Remélik, olyan sikere lesz, mint Tompa *Virágregéinek* (2000 példány). Erdélyi János mindössze 10-12 íves kötetet készül kiadni az általa gyűjtött népmesékből, azért, hogy a szegényebb osztályu földművelők is” megvehessék. Cs. Szatmári Károly jegyzi fel Csokonairól: „annyira szívhez tudott szólni, hogy őt még az egyszerű kis kunyhók lakói is . . . csodálják, s róla . . . szüremlenek a mondák . . .”

A *Nagyidai cigányok* megjelenése alkalmából a *Pesti Napló* ismertetője azt szeretné, ha a kiadó ne adná drágán a könyvet: „magas ára miatt ne tartsa elzárva a művet azon nagyszámú szegény közönségtől, a föld népétől, mely

¹⁰ PETRIK II/2. 655.; PN 1854. 201. (IX. 2.) FVU; PN 1863. 280. (XII. 6.); PN 1855. 67. (IX. 11.) *Pesti Napló*; PN 1855. 109. (X. 30.) *Pesti Napló*

¹¹ PETRIK II/2. 655.; PN 1854. 201. (IX. 2.) FVU; PN 1863. 280. (XII. 6.); PN 1855. 67. (IX. 11.) *Pesti Napló*; PN 1855. 109. (X. 30.) *Pesti Napló*

¹² *Vasi levelek*. X. = PN 1853. 951. (V. 12.); „*Falusi Esték*” = PN 1853. 989. (VI. 28.); VÖNÖCZKY: *Füred. júl. 11.*; PN 1854. 81. (IV. 8.) *Fülöpszállás, martiusban* = PN 1854. 86. (iv. 14.)

abban gyönyörűségét lelné". Reméli, hamarosan megjelenik „képekkel ellátott, olcsó és népszerű” kiadása.¹³

A népirodalom legtermékenyebb szerzője Tatár Péter, legnagyobb előállítója és haszonélvezője Bucsánszky Alajos volt. Tatár Péternek több mint 100 füzetét adta ki. Ezek átlagosan 8 laposak voltak, képet is tartalmaztak, és többségükben 1 krajcárba kerültek! Tatár füzetei azonban a jó értelemben vett ponyva műfajába tartoztak. Erről a címek is meggyőzhetnek, hiszen többnyire népmondákat dolgoznak fel verses formában. A sorozat (T. P. regekunyhója) fogadtatása is ennek megfelelő:

„E költeménykék, a ponyvairódalom termékeül adatnak ki s árultatnak, elébb utóbb elterjedendnek tán majd leszorítva a trágárnál trágárabb, ostobábbnál ostobább, hibás nyelvű ponyvairódmunkákat”. . . . „e költeménykék . . . tiszta nyelven, erkölcsi irány-nyal s költői tehetséggel irattak”.¹⁴

Jeleztük, hogy kiváló írók és tudósok vállalkoztak a hagyományos kalendáriumok kiszorítására, hasznos tartalmú naptárakkal való felváltására, de az avatag kalendárium megszokott volt, szívós ellenfélnek bizonyult.

A maga módján Bucsánszky is felvette a küzdelmet, nyilván üzleti haszon reményében, de a jobbik oldalon. Bucsánszkyról tudni kell, hogy a vallásbuzgalmi kiadványoknak talán legnagyobb kiadója volt, s nem csak a magyar ajkú olvasóközönséget látta el, hanem például a szlovákokat is. 1854-ben 6 naptárral jelent meg a piacon („nagy képes”, „kis képes”, „keresztény képes”, „legújabb kis képes” és 2 eltérő méretű falinaptár 20–8 kr. közötti áron). A kritika nem is kifogásolta működését.

A kalendárium műfaja körül azonban komoly visszaállások és visszaélések voltak tapasztalhatók. Réthy Lipót alföldi nyomdász alpári hangvételű kiadványát (*Magyar alföldi legújabb kalendárium*) egyenesen „kinövés”-nek nevezi a bíráló: „bosszankodás- vagy undornak engedjünk-e helyet” — kérdi.

Több cikk is szól arról a könyvkötői trükkéről, hogy az egyébként rossz anyagi körülmények között élő mesteremberek régi naptárakat vásárolnak össze, és azokat folyó évi naptárak borítójába kötve árulják. Vagy a kötést díszítőelemekkel látják el és drágán (akár 40 krajcárért is) adják. De áruk még így sem éri el az „almanachszerű” naptárakét, amelyek kiváló tartalommal rendelkeznek, de a nép számára megfizethetetlenek. Marad tehát a népnek a „komáromi, győri, miskolci, debreczeni, szarvasi, nemzeti és Bucsánszky féle kis kalendáriamok egyenként 30 egész 80 ezer példányban!”¹⁵

¹³ *Pesti Napló* = PN 1855. 122. (XI. 15.); PN 1854. 84. (IV. 12.) FVU; PN 1853. 918. (IV. 1.) *Ujdons.*; Cs. SZATMÁRI Károly: *Csokonai mint jövendőmondó* = VU 1866. 37. 9ix. 16.0 447.; *Nagyidai cigányok*. PN 1852. 669. (VI. 2.)

¹⁴ *Pesti Napló* = 1856. 442. (X. 25.)

¹⁵ *Makó decemb. 6-kán.* = PN 1854. 286. (XII. 14.); *Czegléd, nov. 3.* PN 1853. 1101 (XI. 10.); PN 1852. 590. (II. 26.); PN 1854. 108. (V. 11.) FVU

A kiadói, terjesztői magatartás is hozzájárul a szemét sikeréhez. A komáromi kalendárista „Minden ponyvaárusnóvel, minden babkárral összeköttetésbe tette magát,” s a naptár közel 100.000 példányban forog a nép kezén. Gyurján és Bagó „elárasztotta a népvilágot, Senki Pál verseivel, kétlakatu imádságaival, az akasztófák virágainak vonzó történeteivel és nagyot nevet a jeles pár” amikor a *János vitézt* és a *Toldit* Heckenast és Emich kirakatában porosodni látja.¹⁶ A korabeli sajtón végigvonul a betyárhistóriák és hasonlók kárhoztatása. Az ismeretterjesztő irodalom és sajtó nehezen talál magának utat a nép körében. Az egyik cikkíró felhívja a figyelmet arra, hogy ez az állapot a „miveltebb országokban” is megfigyelhető, „mert a köznép, s lelkiileg testileg szegényebb gazdák osztálya legkevésbé sem hajlandó teoriák, könyvek után indulni”. . . Mindenesetre voltak jó kezdeményezések; közéjük tartozik báró Bánffy János a kisbirtokosok rendezése tárgyában a nép számára írott könyve, amelyet az Erdélyi Gazdasági Egyesület adott ki 3000 példányban és ingyen terjesztett.

Egyes jelekből egyébként arra lehet következtetni, hogy a népirodalom fel tudta venni a versenyt a ponyvával. Korabeli híradás szerint Boross „ujabb népies munkáiból” elkelt: Hódmezővásárhelyen 840, Székelyudvarhelyen 267, Mezőtúron 320, Túrkevén 336, Baján 300, Devecseren 200, Nemeskőren 170, Nagyhanságon 200, Nagykőrösön 240, Sárkeresztúron 260(!), Kunszentmiklóson 240 példány — továbbá a 100 alattiak. A *Kis pajtások* c. kiadvány 22 ezer példányából eladtak „eddig” több mint 14 ezret.¹⁷

Az irodalom megkedveltetésében jelentős szerep jutott az értelmiségnek, a helyi földesúrnak, lelkésznek, gazdatisztnek, tanítónak, jegyzőnek, aki személyes példamutatással, rábeszéléssel, felolvasással, a beszerzett könyv vagy időszaki sajtótermékek átengedésével segíthette az irodalom terjedését. Számos bizonyítékunk van az eredményes közreműködésre. Tér hiányában nem foglalkozhatunk a kérdéssel. A korabeli sajtó — mint jeleztük — elsőrangú híranyagként kezelte azokat a jelentéseket, amelyek a nép olvasási kultúrájával foglalkoztak. Természetesen nincs módunk a dokumentáció teljeskörű feltárására, de addig elmehetünk, hogy az irodalom szétsugárzását bizonyítani tudjuk.

A mesterlegények erkölcsi és kulturális karbantartására nagy gondot fordított az egyház. Nemzetközi mozgalom indult mesterlegény egyletek létrehozására. Az egyletek többágú tevékenységéhez tartozott az olvasás elősegítése. Magyarországon ebben az időben és ezzel a célkitűzéssel (is) minden nagyobb városban alakult ilyen egylet. Nyomára bukkantunk azonban gyári műhelyek-

* házaló kereskedő

¹⁶ FEKETE János: *Egy jámbor előfizetőséggyűjtő vallomása. XII–XIV* = Budapesti Viszhang 1854. 33. (XII. 17.) 1048–1053. — i. h. 1052.

¹⁷ S. E.: *Szükséges-e Erdélyre nézve külön gazdasági közlöny?* = PN 1857. 9. (I. 13.); PN 1859. 138. (VI. 18.) *Vegy. köz.*; Kalauz 1858. 18. (V. 1.) *Heti krónika* 286.; VERBÓCZY József: *Hódmezővásárhely 1858. márczius 5.* = Kalauz 1858. 11. (III. 31.) 174.

ben dolgozó mesterlegények önállóan szervezett olvasóegyletének, sőt bányász olvasóegyleteknek is. Újabban rábukkantunk a pesti munkáskönyvtár szervezőjének vallomására, amelyben leírja, hogy debreceni háziura könyvtárából kölcsönözte Csokonai munkáit s ennek olvasása tette olvasóvá.¹⁸ A kisiparban dolgozó iparos segédekről jegyzi fel a halasi levelező: „büszke öntudatra ébreszt: látni a műhelyek feltürt karu munkását, ugynevezett déli álom helyett dolgozó társai körében fenszóval olvasni a hirlapok . . . igéit”.¹⁹

Tóth N. János, neves orvos, Balassa segéde, a Rókus főorvosa életrajzában olvashatjuk, hogy gimnáziumba Magyaróvárott járt. „Ekkor a szerkovácsnál lakott s az orvosi pálya iránti hajlama itt lobbant fel először lelkében, midőn gazdája orvosi tartalmú könyveit mohó vággyal olvasgatá.”²⁰ Fernezelyen a *Vasárnapi Ujságnak* annyi előfizetője van, ahány olvasni tudó ember lakik ott. Ezt Szilágyi István kovácsmester „buzdítása és pénzbeli áldozata eredményezé”.²¹ Somogyból írják a *Naplónak*, hogy egy odavaló szíjjártó „harmadfél száz” előfizető beszerzését vállalta valamely idegenből fordított regényre.²² A tiszaujlaki kölcsönkönyvtár alapítója Doby Antal szabómester volt.²³ A *Budapesti Viszhang* a sugárarajzokról (térképek) ír: „Hát még azok a szobalány arcok, kiket a regényolvasás . . . egészen ellágyított” . . .²⁴ A pesti magyar bérkocsisok közt van „akár hány legény, hogy a bakon ülve, hirlapot olvasgat”.²⁵ Másutt egy borbélylegényről van szó, aki a Dorottya utcán önfeledten német regényt olvasott.

Flamm Jakab írja Simoniból: „Én helybeli izraelita kiskereskedő vagyok, ebben a gyarló életben a legnagyobb szenvedélyem az olvasás; járatom a Kalauzt és több jeles lapot s a bölcsességnek területjén nem ismerek semmi vallási különbséget.”

A breznóbányai segédlelkész az olvasótársaktól a *Vasárnapi Ujság* hiányzó régebbi számát kérte, amelyet többen meg is küldtek, köztük Grits Pál kalocsai vendéglős is.²⁶ Az irodalom nem csak a városok, mezővárosok, nagyobb falvak iparos-kereskedő népéhez jutott el, hanem a kisebb falvak, uradalmak, puszták, tanyák paraszti világában is gyökeret vert. Az akkor Veszprém, ma Fejér megyei Enyingről írja a *Vasárnapi Ujság* levelezője, hogy egy ívtartónál

¹⁸ SZELLE Béla: *i. m.*; PN 1858. 240. (XI. 11.)

¹⁹ Kun-Halas aug. 16. PN 1855. 50. (VIII. 21.)

²⁰ DR. F. GY.: *Dr. Tóth N. János (1833–1865)*. = VU 1865. 34. (VIII. 20.) 415–416.

²¹ *Nagybánya* = VU 1856. 15. (iv. 13.) 131.

²² *Somogyban irodalmi kör alakult*. VU 1854. 42. (X. 18.) 384.

²³ Kalauz (Pécs) III. 1867. 36. (VI. 10.) *Tárogató* 287.

²⁴ *Budapesti Viszhang* 1854. 13. (VII. 30.) *Mi ujság?* 411.

²⁵ PÁLFFY Albert: *A jurátus-világból* = VU 1865. 5. (i. 29.) 50–51.

²⁶ S. S.: *Szítór dec 3. 1857*. Kalauz 1857. 26. (XII. 26.) 406. FLAMM Jakab izraelita kereskedő: *Simonyi febr. 18. 1858*. Kalauz 1858. 11. (III. 13.) 173.; *Apróság* = VU 1866. 12. (III. 25.)

(így is hívják az előfizetést gyűjtőt) járt és megtekintette a mintegy 50-60 nevet tartalmazó listát. „Itt láttam az iskolamestertől a hajdu, számadó, csósz, juhászlegény, béres, kocsis, vinczellér, szántógyermek nevéit. Láttam még egy szakácsné szépséges nevét is. . . ”²⁷

A *Szegedi Híradó*ban megjelent közleményből: „Egy helybeli polgártársunk a napokban P. szegedi földbirtokos tanyája körül vadászván, egy juhász fiut pillantott meg, ki ujságot olvasott”. A fiu elmondta, hogy olvasni a tanyai iskolában tanult meg, és „Az ujsághoz gazdája által jutott, ki a kiolvasott hírlapokat ki szokta küldeni a tanyai cselédségnek, amely között többen tudnak olvasni.”²⁸ Báró Sina Simon uradalmában — miként a gazdatiszt jelenti — a béresek az „Egyik gazdatiszttól megkapván a »Kalauz« néhány számát, maguk ösztönéből, minden külső befolyás nélkül elhatározták, hogy ezután járattni fogják, mert ennek olvasása több multságot ad nekik, minden kocsmai dombérozásnál.”²⁹

A *Vasárnapi Ujság* tudósítója felkereste a szőregi uradalmat, ahol dohányosok, tehát idénymunkások is dolgoztak. Megnézte az ő „füstbarnította alacsony kunyhó”-ikat, ahová behívták. „El voltam készülve, hogy egy piszkos, sötét pince üreget fogok találni”. Helyette egy tiszta, fehérre meszelt helyiségbe jutott. „A falakon néhány szent kép függött, az asztalon imakönyv feküdt stb.”³⁰ Kedves és hiteles tudósítást készített egy ceglédi levelező arról, hogyan válhatott szenvedélyes „olvasóvá” egy egyszerű analfabéta ember a nép köréből.

„A szomszédom egyszer istállójába menvén lát ott az ablakban különféle szépirodalmi könyveket; többek között Kölcseynek minden munkáját. Kérdezi a kocsisztól, kié azon könyvek? . . . ez feleli: a bárónéé. — »Mit keresnek hát itt?« — »Hej uram, nagyon szépek vannak azokba írva; a báróné olyan jó volt, hogy ide kölcsönözte«. . . »Hiszen nem tudsz te olvasni«. . . «Nem ám, de a feleségem olvassa fenn szóval, azóta kivált, hogy beteg voltam, annyira hozzá szoktam, miszerint majd minden este, késő éjszakáig hallgatom a gyönyörűséges gondolatokat.«³¹

Más dolog olvasni és más dolog előfizetni. Kocsisunk is a báróné kölcsönkönyvein kapott rá az irodalomra. A *Csokonai Lapokat* pedig nem tudta elartani Debrecen közönsége, mert „15–20 ember hordat egy példányt, s aztán házról-házra jár. . . míg nem az utolsók egészen ingyen kapják. A gazda kiviszi magával a tanyára, s naphosszat elczamog rajta. . . ; az ides néni pápa szem nélkül is betűzgeti; sőt el is alszik rajta; a kofa azzal mulatja magát a sulyom és parázs-ides mellett” . . .³²

Önálló fejezetet lehetne írni arról a körképről, amelyet a korabeli sajtó festett a nép és az irodalom kapcsolatáról. Területenként, tudósításonként elté-

²⁷ (A „Hírmondó” iránti részvét és az új olvasó közönség) VU 1858. 48. sz. (XI. 28.) 572.

²⁸ *Hol olvassák a „Szegedi Híradó”-t* = Szegedi Híradó 1866. 3. 3.

²⁹ EGY GAZDATISZT: *Bánát. Október 1. 1857.* = Kalauz 1857. 15. (X. 10.) 236–238. — i. h. 237.

³⁰ L.: *Pusztai látogatás* = VU 1864. 35. (VIII. 28.) 356–357.

³¹ *Cegléd, ápril 2.* = PN 1853. 927. (IV. 13.)

³² PN 1850. 165. (IX. 26.) VHE

rően lehangoló és lelkendező megnyilvánulások egyaránt olvashatók. Az egyik cikkíró céloz is rá, hogy faluról-falura más a helyzet. Romhányról 1858-ban azt írják, hogy „a romhányi 1300 lakos közül — a földesurat és idegeneket ide nem számítva — alig hiszem, hogy minden 30-ik tudjon imakönyvből betűzgetni s nem hogy olvasni, alig hiszem, hogy minden századik tudjon írni és olvasni. „Csákváron ezzel szemben „olvasókör alakult a földműves osztály közt.”³³ Az egyik vidéki levelező azt írja, „hogy a gerenda alatt alig akad meg más, mint a sok Angyal Bandi, Zöld Marcsi és Bruncztik, ez a sok bolondság”. A belső-somogyi levélíró pedig leszögezi, hogy

„hasznos könyveket vidékünk minden zeg zugában igen is találhatnak a nemzeti művelődés örömkönyveitől átázott szemek [...] Ha hozzánk jöttek: láthatjátok a szűk kalyibákban a Családkönyvét, Istvánbácsit, Nagyvilágot — képekben és a sokféle naptárak mellett még tudja isten mi mást, — a minden könyvek fejedelmével: a szentírással együtt.”³⁴

Majsáról így számol be az eredeti levél:

„Nálunk is lehet már látni, miként derék halasi szomszédainknál, mesterek szerény műhelyeiben hírlapokat, tehetős gazdáinknál a népszerű »Vasárnapi ujságot,« s öröm hallani az azokban olvasottak feletti vitatkozásokat. A „városba” járnak: *Religió, Katholikus Néplap, Pesti Napló, Magyar Sajtó, Hölgyfutár, Budapesti Viszhang, Vasárnapi Ujság* és a *Nagyvilág Képekben.*”

És szinte állandóan visszatérő mondat: a „szegény iparos, földművelő és napszámos elhozza a maga filléreit”. Ezúttal a makói levelezőtől idézve, aki még hozzáteszi: „A tudomány, nemzeti irodalom mindnyájunk közügye, viseljünk bár bársonymentét vagy szűrkanakót, lakjunk oszlopos csarnokban vagy nádfödeles kunyhóban.”³⁵

SZELLE, BÉLA

Das Volk und das Lesen im Zeitalter des Absolutismus

Der Verfasser analysiert die wichtigeren Presseäußerungen, die sich seit 1853 mit der Kultur des Volkes und mit seinen Lesegewohnheiten beschäftigen. Die Zeitschrift von Mihály Boross, betitelt *Kalauz* (1857–1859) wurde ausdrücklich mit dem Zweck gegründet, einen Lesekreis zu organisieren, und sie verkündete: ein Volk ohne Wissen soll verloren gehen. Man beschäftigte sich aber auch in anderen Zeitschriften mit der Bedeutung der Kultur des Bauerntums. Andere fanden es nötig im Interesse der Vermehrung des Publikums der Literatur das Lesen inmitten des Volkes zu verbreiten. Während die Wochenschrift *Vasárnapi Ujság* (Sonntagszeitung) einen gemischten Profil hatte, wendete sich die Zeitschrift *Falusi Esték* (Dorfabende) nur zum Volk. Sie trifft den typischen Beispiel eines Volkschriftstellers, im guten Sinne, in István Majer, der unter dem Namen *István bácsi* (Onkel István) eine „volkstümliche”

³³ ROMHÁNYI: *Romhányi jul. 7.-én.* = *Kalauz* 1858. II. fé. 3. (VII. 17.); (Vajda Ferenc levele) PN 1856. 213. (III. 2.); *Csákváron . . . olvasókör alakult* = VU 1856. 11. 94.

³⁴ PARRAG: *Parlagi levelek*. XVI. PN 1850. 205. (XI. 13.); *Belső-Somogy, junius 28.* = PN 1855. 22. (VII. 17.)

³⁵ (*Makói rendes levelező*) = PN 1860. 26. (II. 1.); *Majsa, sept. 4.* = PN 1855. 75. (IX. 20.)

Literatur publizierte. Der grösste Nutzniesser der Massenerliteratur war Alajos Bucsánszky, ihr fruchtbarster Verfasser war dagegen Péter Tátár. Viele erheben ihre Stimme gegen das Überwuchern der Kalender und anderer volkstümlichen Publikationen; doch konnte die schöne Literatur die Konkurrenz mit der Kolportagerliteratur erfolgreich aufnehmen, und die gute Literatur gelang mehr und mehr zu den Bauer- Handwerker- und Kaufmännerschichten.

N. SZABÓ JÓZSEF

**Nemzetközi könyvtári kapcsolatok — folyóirat- és
könyvakciók
1945 – 1946**

1945 után a magyar kultúra és tudomány szempontjából meghatározó fontosságúvá vált a háború miatt megszakadt nemzetközi könyvtári kapcsolatok újbóli kiépítése, illetve korábban nem létező együttműködés megteremtése. A könyvtári kapcsolat a háború után több volt mint könyvtárosi probléma. A könyv és folyóirat beszerzése a magyar kultúrdiplomácia és művelődéspolitikai egyik centrális feladata lett. Olyan kérdéssé vált, amelyet nemcsak a szakma és a tudomány emberei, hanem még a pártpolitika is felkarolt.

A könyvtári kapcsolatok minden eddigit meghaladó preferálása elsősorban azzal függ össze, hogy Magyarországon a háborús elszigetelődés miatt pótolni kellett több év szaktudományos és szépirodalmi könyvkiadását, valamint az időközben megjelent folyóiratokat. Továbbá újból helyre kellett állítani a nemzetközi kapcsolatrendszerét. A probléma az MTA átalakítása és a magyar tudományos élet reformja miatt tudománypolitikai dimenziót is kapott. A tudományos életben kezdeményezett változás miatt mind ez ideig nem tapasztalt igény keletkezett az új, elsősorban természettudományos szakirodalom iránt.

A könyvtári kapcsolatok a „pótlás” mellett azért is tettek szert felfokozott jelentőségre, mert a magyar tudományos elit érzékelte azokat a hatalmas átrendeződéseket, amelyek az egyetemes tudományban és a világpolitikában végbementek. A II. világháború után a világtudomány központja Németországból átkerült az Amerikai Egyesült Államokba, továbbá láthatóvá vált egy új tudományos nagyhatalom, a Szovjetunió megjelenése is. A fentiek miatt átrendeződés zajlott le a szaktudományok és a könyvkiadás, valamint a tudományos világnyelv területén. Mindezek hatással voltak a kiépítendő viszonyra, és egy új orientáció kialakítását is ösztönözték.

1945 után a könyv és folyóirat beszerzés iránti igény azért is megnőtt Magyarországon, mert az új magyar kultúrdiplomácia centrális feladatának tartotta a kárpát-medencei országokkal a kulturális és tudományos kapcsolatok kiépítését. Mivel a két világháború között Magyarország és a szomszédos országok között a művelődési kapcsolatok a legminimálisabb szintre redukálódtak, a perspektivikus jó viszony kifermálásában a legfontosabb kulturális és tudományos információkat hordozó könyv és folyóirat anyagot be kellett szerezni,

illetve kezdeményezni kellett olyan cseréket, amelyek elősegíthetik a falak lebontását, és hozzájárulnak az együttműködéshez.

Az új tudományos központokkal való kapcsolattartás problémái a háború utáni utazási nehézségek, valamint a nagyon súlyos pénzügyi helyzet a nemzetközi könyvtári kapcsolatokat nagyon fontos tudománypolitikai kérdéssé tették. (Külföldi könyvek intézményes beszerzésére csak a pénzügyi stabilizáció után lehetett gondolni.) A hiányzó nemzetközi könyvtári szakirodalmi anyagok pótlása ebben az időszakban egy igen sajátos diplomáciai tevékenységi formát is produkált. A magyar nagykövetek közül többen tevőlegesen résztvettek a könyv- és folyóirat beszerzésekben. Dicséretre méltó, hogy a korszakban több pártpolitikus is olyan könyvbeszerzési programot fogalmazott meg, amelyet csak a középkori nyugat-európai és németországi egyetemeken tanuló diákoktól vártak el. (Közismert, hogy tanulmányai befejezése után hazajövelekor minden hallgató bizonyos számú könyvet volt köteles alma materének hazahozni.) A vezető értelmiségiek utazásaik során mindenkor erkölcsi kötelességüknek is tartották a külföldi könyvek beszerzését. A rendkívül nehéz helyzetben a tudományos élet modernizációja idején a szaktudósok és kutatók nemzetközi összeköttetéseiket kihasználva feladatuknak tekintették a szakkönyvek és szakirodalom pótlását. A háború utáni időszak rendkívüli helyzete különös megoldási formákat alakított ki.

Kapcsolatfelvétel és új orientáció

A háborús nehézségek ellenére a könyvtárközi kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen, mert Svájcban keresztül úgyszólván mindenféle könyvet be lehetett szerezni. E kapcsolat méreteire jellemző, hogy a legnagyobb svájci könyvexportőr cég, a Schweizerischer Verein-Sortiment 1941 – 1942. évi forgalmának csaknem egyharmada Magyarországra irányult. A háború alatt folyamatosan érkeztek az országba Stockholmból is a Bermann Fischer Verlag német nyelvű kiadványai, az emigrációban élő német írók művei.¹ Magyarország nemzetközi nyitottságát korábban azzal is biztosította, hogy az 1920-as évek elején kapcsolatba lépett a Népszövetség által létrehozott Szellemi Együttműködés Nemzetközi Bizottságával s megalakította a Szellemi Együttműködés Szövetsége Magyar Egyesületét. A háború kirobbanása után azonban a nyugati kapcsolatok többsége mégis megszűnt.

1945-ben mind a kultúrpolitika irányítói, mind a tudósok elengedhetetlennek tartották a sokoldalú nemzetközi érintkezés felvételét. Nagyon fontos volt, hogy a magyar kutatók megismerjék a külföldi tudományos eredményeket és kapcsolatba lépjenek az egyetemes tudományossággal. 1945-ben jól látták, hogy

¹ VARGA Sándor: *Magyar könyvkiadás, könyvkereskedelem 1945–1975*. Gondolat, Bp. 1985. 27.

a nemzetközi tudományos színvonal elérésére csak akkor van remény, ha Magyarország a legmagasabb szakmai színvonalat elért országokkal veszi fel a kapcsolatokat. Ugyanakkor elsődlegesen politikai jelentősége volt annak a tudománypolitikai elképzelésnek, amely a szomszédos országokkal kiépítendő viszony fontosságát hangsúlyozta.

A magyar tudománypolitika vezetői és a kutatók úgy ítélték meg, hogy az ország fejlődni, továbblépni csak akkor képes, ha a világ tudományos életének részévé válik. A tudományos élet és az ország modernizálása viszont csak a fejlett országokkal való együttműködés révén volt biztosítható. 1945 első felében a kapcsolatok felelevenítésére nem kerülhetett sor, mert a nyugati hatalmak nem ismerték el az új magyar rendszert. Az 1945. évi választások után a kapcsolatfelvételt a nyugati hatalmak is lehetségesnek tartották.²

A legmagasabb tudományos színvonalat jelentő országokkal való kapcsolat-teremtés és a tudományos információáramlás szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy 1945 őszén megkezdte működését a Bibliográfiai Csereközpont. A Csereközpont felállítása azért is volt fontos, mert a háború nagy pusztítást okozott a tudományos könyvtárak állományában, és lehetetlenné tette a tudományos szakirodalom beszerzését is. A műszaki tudományok fejlődésének egyik legfőbb akadálya éppen a külföldi tudományos folyóiratok teljes hiánya volt.³ A Vallás-és Közoktatási Minisztérium a hiányok pótlására és a könyvtárközi együttműködés racionalizálása céljából ezért a tudományos ügyosztály mellett külön csoportot is szervezett.⁴

Mivel a kulturális kormányzat kiemelt feladatának tartotta a hiányzó tudományos és információs anyagok pótlását, a kormány 1945. december 8-án rendeletet adott ki a könyv- és folyóiratcsere intézményes megszervezéséről a külföldi kapcsolatok ápolására, felállította az Országos Könyvtári Központot.⁵ Az agrártudomány számára fontos esemény volt, hogy az UNRA hat év mezőgazdaságtudományi irodalmát bocsátotta Magyarország rendelkezésére. Az UNRA támogatásának azért volt különös jelentősége, mert az agrártudományoknak erősen hiányoztak a háború alatt megjelent amerikai tudományos folyóiratok és szakkönyvek.⁶

Mivel a háború utáni a magyar politikai élet valamennyi irányzata lényegesnek tartotta a tudományos élet modernizálását és a széleskörű nemzetközi kapcsolatok megteremtését, a pártok is feladatul tűzték ki a nemzetközi szakirodalom beszerzésének elősegítését. A Szociáldemokrata Párt például azzal is kamatoztatni akarta a kiépülő nemzetközi tudományos kapcsolatokat a ma-

² BALOGH Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Bp. 1982. 66–67.

³ *Köznevelés* 1945. 5.

⁴ *Köznevelés* 1945. 7.

⁵ *Magyar Közlöny* 1945. 196.

⁶ *Szabad Szó* 1946. augusztus 22.

gyar tudomány fejlesztésére, hogy indítványozta: minden külföldre utazó tudós hozzon visszatérésekor 5 kg tudományos könyvet ajándékol az egyetemeknek.⁷

Együttműködés az angolszászokkal

A háború után nehéz helyzetben nemcsak a magyar szakemberek előtt volt világos, hanem az itt tartózkodó külföldiek is látták, hogy a szellemi értékek közvetítésében meghatározó jelentősége van a folyóiratoknak és a könyveknek. Az Országos Könyvtári Központ nemzetközi akciójának kezdete után nemso-kára, 1945. december 22-én O. W. Riegel, a magyarországi Amerikai Misszió sajtóattaséja felkereste a VKM VIII. ügyosztálya vezetőjét, és közölte vele, hogy az American Library Association (ALA) a magyar könyvtárak segítségére kíván lenni a háborús károk pótlásában. Az ALA a Széchényi Könyvtár-nak is írt. A tájékozódás érdekében az attasé átadta azon amerikai folyóiratok listáját, amelyek 1939–1944 között jelentek meg, és amelyek rendelkezésére álltak.⁸

1946. február 27-én pedig már arról számolt be a Könyvtári Központ a VKM-nek, hogy az amerikai Smith Ionian Institution 104 ládából álló könyvtá-lományt kíván Magyarországnak ajándékozni. Az amerikai küldemény hetven ládája az USA háború alatti hivatalos kiadványainak teljes sorozatát is magába foglalja.⁹ A magyar könyvtárak és tudományos intézetek könyvvesztéseinek pótlását az ALA mellett az American Book Center for War Devastated Libe-raries Inc (ABC) is segítette.

Az ALA kizárólag azzal foglalkozott, hogy adományként megküldte a könyv-táraknak az amerikai tudományos folyóiratok azon háború alatti (1939–1945) évfolyamait, amelyeket a Rockefeller Alapítvány anyagi támogatásával erre a célra tároltak. Az ABC viszont arra törekedett, hogy a háború alatt elpusztult könyvtárakat ellássa az utolsó tíz év alatt az Egyesült Államokban megjelent legfontosabb tudományos és technikai szakmunkákkal. Az ABC szervezet ere-detileg csak az antifasiszta koalícióhoz tartozó országok szükségleteit kívánta biztosítani, később azonban úgy döntöttek, hogy tevékenységüket kiterjesztik egyes semleges, sőt volt ellenséges országokra, köztük Magyarországra is. A tervezet szerint az ABC Magyarországnak összesen mintegy száz kötet könyvet szánt. Sokkal többhöz is hozzájuthattunk volna, de a központi alapból csupán ennyi volt hozzáférhető. Szegedi Maszák Aladár nagykövet ezért azt javasol-

⁷ *Népszava* 1946. augusztus 22.

⁸ Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) XIX-I-1e. 1945–88539

⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–29778

ta, hogy egyes könyvtárak, egyetemek és tudományos intézetek forduljanak az amerikai rokon intézményekhez.¹⁰

Az Amerikai Könyvtárak Szövetsége a Rockefeller Alapítvány közvetítésével kettőszázötven amerikai folyóirat háború alatt megjelent példányait küldte el. A California, a Columbia, a Yale és a Cleveland Egyetem is felajánlotta kiadványait a magyar könyvtáraknak.¹¹ A Smith Ionian Institution százhárom láda könyvküldeményen kívül két nagyobb küldeményt is gyűjtött Magyarországnak. Az egyik körülbelül 2000 kg orvosi könyv és folyóirat, a másik pedig az amerikai szociológiai irodalom 250 kötetnyi kiemelkedő alkotása volt. Egy magánkezdeményezés is sikeres gyűjtést végzett, amit az American Book Center juttatott el Magyarországra. Az amerikaiak pozitív megnyilvánulásaként értékelhető az is, hogy a gyűjteményeket a Cunard Line ingyen szállította Londonig, csak a további célbajuttatásról kellett a magyaroknak gondoskodniuk.¹²

A külföldi, de mindenekelőtt az amerikai szakkönyvek pótlása érdekében Magyarország washingtoni követsége Szegedi Maszák Aladár követ és Sík Endre kultúrattasé irányításával is, sikeres könyvszerző akciót bonyolított le. Tevékenységük eredményeként a Smith Ionian Institution például száz láda adományon kívül két nagyobb arányú küldeményt is ajándékozott.¹³ A két magyar diplomata könyvgyűjtő akciója a művelődés- és diplomáciatörténetben is szokatlan tevékenység volt.

A háború után a legkülönbözőbb területeken igen szorosak voltak a magyar–angol tudományos kapcsolatok. Az együttműködés eredményeként a szigetország tudományos információs anyagot küldött Magyarországra. Issekutz Béla gyógyszerész professzor indítványára pedig megküldték a háború miatt elmaradt tudományos folyóiratokat.¹⁴

Angol nyelvű könyveket a Brit Politikai Misszió is hozott be Magyarországra.¹⁵ Jelentős mennyiségű könyv- és folyóiratanyagot küldött a British Múzeum és az Oxfordi Egyetem is. Az Ír Tudományos Akadémia pedig a háború alatt megjelent kiadványait ajándékozta Magyarországnak.¹⁶

¹⁰ UMKL–XIX–I–1e. 1946–66222

¹¹ *Kis Újság* 1946. július 24.

¹² UMKL–XIX–I–1e. 1947–30799

¹³ UMKL–XIX–I–1e. 1947–30799

¹⁴ *Kis Újság* 1946. július 19.

¹⁵ VARGA Sándor: *id. mű* 69.

¹⁶ *Kis Újság* 1946. július 21.

Könyvek és folyóiratok a francia nyelvterületről

Mivel a háború után a nyugat-európai tájékozódás előterében a francia kultúra állt, a Nyugattal kiépítendő viszonyban a magyar kultúrdiplomácia Franciaországnak szánta a legfontosabb szerepet. A legkülönbözőbb területeken kibontakozó együttműködés része volt a francia könyv- és folyóiratanyag pótlása. A magyar szakkörök tájékoztatása céljából René Rancouer, a Bibliothèque Nationale könyvtárosának segítségével a párizsi Magyar Intézet összeállította a megjelenő francia tudományos és irodalmi folyóiratok jegyzékét, hogy azokról az érdeklődő intézményeket, könyvtárakat tájékoztassa.

A Magyarországra küldendő könyvek és folyóiratok összeállításában Lelkes István, a Magyar Intézet igazgatója mellett Köpeczi Béla francia állami ösztöndíjas is részt vett. Lelkes István továbbá megszerezte a budapesti Agrártudományi Egyetem számára a Station centrale de zoologie agricole legfontosabb munkáit.¹⁷ Több akcióra azonban nem került sor. A kisebb aktivitás valószínű oka, hogy a két világháború között elsősorban a német tudományos szaknyelvet használó kutatók más nyelveket jobban preferáltak. Az amerikai illetve angol nyelvű kiadványok mellett így nem volt meghatározó a francia könyv- illetve folyóirat szerzemény. A magyar kultúrpolitika azonban látta, hogy a világ tudományos központjává váló Amerikai Egyesült Államok mellett a tudományos információszerezésben szerepet kell játszani a francia kiadványoknak is.

A francia nyelvterületek között nagy fontosságra tett szert viszont Svájc ezen nyelven beszélő része. A könyvtári kapcsolatok területén a Svájccal kiépítendő viszonyban nem elsősorban a tudományos élet modernizálása és a háborús évek alatt hiányzó szakanyagok pótlása dominált, hanem politikai szempontok voltak meghatározóak. Már a háború alatti magyar lépések is ennek voltak alárendelve, amikor 1943 nyarán a kultuskormányzat Genfben felállította a Magyar Tájékoztató Könyvtárat, amely 1944 tavaszáig működött. Kultúrdiplomáciai fontossága miatt az intézmény egy fél év szünet után újból megkezdte tevékenységét.¹⁸

Svájc fontosságát a háború utáni kormányzat is felismerte, ezért a könyvtári kapcsolatoknak ismét politikai jelleget adott. Magyarországnak a nemzetközi elszigeteltségből való kitörés elősegítésében kívánt szerepet adni. A magyar irodalom és szellemi élet Svájcon keresztül történő nyugat-európai megismertetése Hubay Miklós érdeme volt. Hubay 1946 júliusában tervezetet készített a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár munkájának fejlesztésére. A magyar kultúra svájci pozícióit jelzi, hogy a különböző svájci könyvtárakban megvolt a magyar könyvek katalógusa. Az 1945–1946. évi akadémiai reform, valamint a magyar tudományos élet modernizációja miatt megnövekedett igény követ-

¹⁷ UMKL-XIX-I-1e. 1947-52355., UMKL-XIX-I-1e. 1947-77793.

¹⁸ UMKL-XIX-I-1-k. 1946-78039.

keztében a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár nyilvántartotta a magyar szempontból legfontosabb svájci könyvtárak anyagát is.¹⁹

Hubay Miklós a Magyar Tájékoztató Könyvtár hatékonyságának növelése érdekében azt is indítványozta, hogy kapcsolatokat teremtsen svájci könyvtárakkal, valamint folyóirat és napilapok szerkesztőségével. Tevékenységének a megváltoztatását azért tartotta fontosnak, mert a svájciak csak elvétve kerülnek velük közvetlen kapcsolatba, mivel megvannak a saját könyvtáraik és folyóirataik. Hubay Miklós kultúrdiplomáciai elképzeléseit és Svájcban kifejtett tevékenységét a magyar kulturális vezetés pozitíven értékelte, ezért 1946. július 1-jei hatállyal megbízta a genfi Magyar Tájékoztató Könyvtár vezetésével.²⁰

Magyar – román könyvcseré a jobb megismerés érdekében

A magyar kül- és kultúrpolitikai vezetés az új rendszer kiépítésének kezdetén helyesen ismerte fel, hogy a világra nyitás csak a szomszédokon keresztül, a történetileg kialakult problémák rendezése révén lehetséges. A szomszéd országokkal kiépítendő kapcsolat feltétele volt a hamis magyar nemzeti tudat, a saját nemzeti és az idegen nemzetekre vonatkozóan kialakított sztereotípiák, előítéletek megszüntetése. Magyarországon ugyanakkor azt is megfogalmazták, hogy a problémákat rendezni csak a kölcsönösség alapján lehet.

A magyarságnak a szomszéd országokkal kialakítandó kultúrdiplomáciai koncepciójából következett, hogy a könyv- és folyóirat akciókban elsősorban a történeti-társadalomtudományi szakirodalom dominált. Nem véletlen, hogy 1945 novemberében a közeledésben fontos szerepet játszó Magyar – Román Társaság és a Teleki Intézet — mindenekelőtt Kosáry Domokos és Benda Kálmán támogatásával és saját pénzüken való bevásárlásaival — két láda történettudományi, szociológiai, művészettörténeti és irodalmi művet gyűjtött össze, amit a Társaság főtítkára vitt Bukarestbe. A könyveket a tudományos megismerésben legfontosabb szerepet játszó intézményeknek, így a Román Akadémiának, az Institut Balcanicnak, a Délkelet-európai Román Intézetnek és a Szociológiai Intézetnek ajándékozták.²¹

A Magyar – Román Társaság képviselői több ízben is jártak Romániában, és megteremtették a kapcsolatot a magyar és román tudományos intézetek között. Az együttműködés eredményeként román kollégáiktól kaptak tudományos könyveket, többek között egy román szociológiai könyvgyűjteményt.²²

¹⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–78039.

²⁰ UMKL–XIX–I–1e. 1946–78039.

²¹ UMKL–XIX–I–1e. 1946–70729.

²² UMKL–XIX–I–1e. 1946–88531.

A magyar – szovjet viszony

A Magyarország nemzetközi könyvtári kapcsolataiban kiakakítandó preferenciákat elsősorban a tudománypolitikai szempontok, valamint a kultúrdiplomáciai érdekek határozták meg. A Szovjetunióval létrehozandó együttműködésben mindkét tényezőnek fontos szerepe volt. Mivel a magyar tudósok többsége tisztában volt az új tudományos központok kialakulásának elkerülhetetlenségével, ezért kezdettől ambicionálta a szovjet kapcsolatokat. A magyar kül- és kultúrpolitikai vezetés is tudta, hogy az új világhatalom szerepe a térségben meghatározó lesz, ezért a vele kialakítandó viszony elsőbbséget élvez. Nem véletlen, hogy már 1945 nyarán megkezdték a Szovjet – Magyar Bibliográfiai Központ szervezését. Magyarországon azt is kutatták, hogyan és miképpen volna lebonyolítandó a tudományos könyvek, kiadványok és folyóiratok cseréje.²³ A szervezés eredményes volt, mert a központ felállítása megtörtént.²⁴ Az Országos Magyar Könyvtári Központ fel is vette a kapcsolatot az Állami Lenin Könyvtárral, a tényleges könyvcserre megindulása azonban még váratott magára. A tartalmi együttműködés érdekében a legfontosabb lépés annak megállapítása volt, hogy a Szovjetunióknak milyen magyar könyvekre volna szüksége. Ugyanakkor a Szovjetunióba kiküldött magyar szakembereknek össze kellett állítaniuk azt a bibliográfiát, amelynek alapján a magyar tudósok igényelhetnének szovjet munkákat.

A magyar – szovjet kiadványcsere a kultúrkapcsolatok terén kezdetben az egyik legeredményesebbnek ígérkező területnek tűnt. Szekfű Gyula 1946. április 29-i követi jelentéséből megtudjuk, hogy a tudományos kiadványcsere megvalósítható, legalábbis a Szovjetunió Tudományos Akadémiája (SZUTA) és az MTA között. A különböző értelmiségi csoportok: orvosok, mérnökök, közgazdászok, írók, művészek szervezeteinek azt javasolta, hogy mielőtt csereanyagot rendelnek, küldjék meg kívánságaikat a moszkvai magyar követségnek. A Külföldi Művelődési Kapcsolatok Szovjet Társasága (VOKSz) véleménye szerint ezek a szervezetek hajlandók lesznek a megfelelő magyar szervezetekkel könyvcserébe lépni. A könyvbeszerzés, az újdonságok területén Szekfű az egyetemeknek a lengyel példa követését javasolta. A lengyel egyetemek könyvek dolgában egyenként fordultak a szovjet-orosz egyetemekhez és ezek eleget tettek kérésüknek.²⁵

1946. május 28-i követi jelentésében Szekfű Gyula már arról számolt be, hogy a tudományos könyvcserre ügyében véglegesnek mondható megállapodás jött létre a SZUTA alelnökével, Volgin akadémikussal, valamint az Akadémia történettudományi intézetének vezetőjével Grejkov professzorral. Ennek értel-

²³ UMKL–XIX–I–1e. 1945–30366.

²⁴ *Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója*. Hiteles Kiadás, Athenaeum, Bp. 1946. 41.

²⁵ UMKL–XIX–I–1e. 1946–65584.

mében megígérték, hogy csereképpen rendelkezésre bocsátanak minden olyan könyvet, amelyet Magyarország a magyar tudomány működéséhez szükségesnek tart. Miután mind a szovjeteket, mind a magyarokat történeti, őstörténeti, néprajzi és archeológiai kutatások érdekelték, a csere egyelőre ezen területekre korlátozódott, de később kiterjeszhető volt más tudományágakra, így elsősorban filozófiára és szociológiára.

Székfű a szovjet tudományos tényezőkkel folytatott megbeszéléseken kilátásba helyezte, hogy az MTA, a Történelmi Társulat, az egyetemi Hungarológiai Intézet és az egyetemi nyomda a csere keretében elküldi az I. világháború után megjelent kiadványait. Székfű Gyula ekkor Moor Gyulát távirati úton fel is kérte.²⁶

A VOKSz-delegáció 1946 júniusi budapesti tárgyalásai idején — amikor az Országos Magyar Könyvtári Központ már érintkezésben állt a Lenin Könyvtárral — ígéretet tettek arra vonatkozóan, hogy közvetítik azon kérést, miszerint lehetőleg teljes bibliográfiát bocsássanak az Országos Könyvtári Központ rendelkezésére.²⁷

Székfű Gyulának az a javaslata, hogy a tudományos kiadványok cseréjénél a magyar intézetek, egyetemek közvetlenül forduljanak a szovjet partnerekhez a magyarok számára nem volt járható út. Czinkotszky Jenő 1946 augusztusi moszkvai tárgyalásain arról informálták, hogy a szovjet egyetemekkel való kapcsolat kiépítése előtt a VOKSz-hoz kell fordulni. Ha a VOKSz megteremtette a kapcsolatot, létre lehet hozni a közvetlen érintkezést.²⁸ A magyar részről ambicionált könyv- és kiadványcsere inkább csak egyoldalú próbálkozás volt. Ezt igazolja az is, hogy a békeszerződés utáni magyar–szovjet akadémiai tárgyalásokon nyilvánvalóvá vált, hogy a SzUTA elnöke nem helyezett súlyt arra, hogy az MTA ugyanolyan számú könyvet küldjön cserébe.²⁹ A kezdetben legígéretesebbnek tűnő területen sem történt lényeges áttörés. A kultúra alárendelődött a szovjet hatalmi szempontoknak. A magyar részről elsődleges tudományos szempontokból kezdeményezett kiadványcsere politikai dimenziót kapott. Változás csak a nemzetközi viszonyok „letisztulása”, a magyar belpolitikai helyzet 1947. évi tisztázódása után következett be. Az új helyzetben már egyoldalúvá vált a szovjet orientáció.

²⁶ UMKL–XIX–I–1e. 1946–65585.

²⁷ UMKL–XIX–I–1e. 1946–77009.

²⁸ UMKL–XIX–I–1e. 1946–96835.

²⁹ UMKL–XIX–I–1e. 1947–91228.

Könyvcseré és könyvtárközi együttműködés Svédországgal

Az 1945 utáni magyar kultúrkapcsolatok szerves része volt a könyvtárközi kapcsolatok újbóli kiépítése, a háborús események miatt megszakadt könyv- és folyóiratanyag pótlása. A kérdés rendkívüli művelődési jelentősége miatt az ügyben a politikai és társadalmi szervezetek egyaránt aktivizálódtak. Igen érdekesnek mondható a Képzőművészeti Főiskola diákjainak 1946. április 12-i kezdeményezése. A főiskola ifjúsági köre Nyíró Gyula vezetésével azzal a kérelemmel fordult a VKM miniszterhez, hogy járuljon hozzá a Svéd Királyi Képzőművészeti Akadémia számára ajándékozandó könyvek megvásárlásához. A kiküldendő kötetek között szerepelt Kállay Ernő: *Mednyánszky László*; François Gachot: *Csontvári*; Fenyő István: *Szönyi István*; Artinger Imre: *Egry József*; Farkas Zoltán: *Munkácsy Mihály*; Hoffmann Edit: *Szinyei Merse Pál*; Petrovics Elek: *Rippl Rónai* valamint Petrovics Elek: *Ferenczy Károlyról* írott munkája.

A hallgatók kezdeményezését a háború utáni kultúrdiplomáciában több területen is tevőlegesen szerepet vállaló Cs. Szabó László főiskolai tanár is felkarolta. 1946. április 12-én támogató levelet küldött Keresztury Dezső kultuszminiszternek, a svéd főiskoláknak küldendő könyvekkel kapcsolatosan. Cs. Szabó szerint a diákok akciója rokonszenves, s jól szolgálja a magyar művészet külföldi terjesztését.³⁰ A főiskolások kezdeményezéséhez a VKM 1946. április 19-én hozzájárult. A listát a VII. ügyosztály vezetője, Pátzay Pál készítette. A könyvek között szerepelt Derkovits Gyula, Vaszary János, Bernáth Aurél, Nagy István, Medgyessy Ferenc, Szinyei Merse Pál monográfiája. A könyvek kiküldésére azonban nem került sor, mert a X. ügyosztály anyagiak miatt a javaslatot elutasította.³¹

A háború utáni magyar diplomáciai karban a nagykövetek többsége preferálta a kultúrkapcsolatokat, és közülük többen szerepet vállaltak könyvakciókban is. Különösen sokat tett a cél érdekében Böhm Vilmos. A budapesti kezdeményezések alapján Böhm érintkezésbe lépett a svéd főiskolák illetékes hivatalával, arra kérve őket, hogy az 1940 óta megjelent folyóiratokat és tudományos könyveket bocsássák a magyar főiskolák rendelkezésére, azért, hogy a magyar főiskolai könyvtárakat ezekkel a könyvekkel és folyóiratokkal kiegészíthessék. A könyvszerző akcióra legtöbb svéd egyetem készségesen reagált. A Göteborgi Technikai Főiskola professzora Dr. Erik Hemlin például azonnal fölajánlotta, hogy a kért könyveket elküldi a követség címére. Hemlin professzor további kérése az volt, hogy a budapesti műegyetem illetékes professzorai lépjenek vele közvetlen érintkezésbe, és írják meg mire van szükségük, mert ő minden területen készségesen rendelkezésükre áll.

³⁰ UMKL-XIX-I-1e. 1946-45661.

³¹ UMKL-XIX-I-1e. 1946-45660.

A lundi egyetem könyvtárosa Carlgrisz pedig a szegedi, a debreceni és a budapesti tudományegyetem részére kívánt folyóiratokat és könyveket küldeni. A lundi egyetem is arra kérte a magyar egyetemek professzorait, hogy lépjenek velük összeköttetésbe. Böhm Vilmos a sikeres könyvakciók ellenére továbbra is fontosnak tartotta a könyv- és folyóirat beszerzést, azt, hogy a magyar tudományos intézmények és a könyvtárak állományát kiegészíthessék ajándék könyvekkel és folyóiratokkal.³²

A kitartó könyvgyűjtés meghozta az eredményt, mert 1946 júniusában a stockholmi egyetem több mint 200 kötet könyvet a magyar követség rendelkezésére bocsátott, amelyet a budapesti egyetemnek ajándékozott. A könyvgyűjtő és beszerző akciót irányítók arra törekedtek, hogy minden hiányzó munkát eljuttassanak Magyarországra. Böhm Vilmos követ és Lotz János professzor az olyan könyveket, amelyeket a svéd könyvtárak nem nélkülözhettek, de amelyekre a magyar tudományos életnek szüksége volt, lefilmzették és elküldték a magyar tudományos intézetnek. Böhm és Lotz például lefotóztatta a biokémikusoknak az 1944–1946 közötti időszak legnagyobb tudományos eredményeit felölelő könyveit és azokat a budapesti biokémiai tanszék rendelkezésére bocsátották.³³

1945/46-ban a demokrácia lehetőségeit és a nyitottá vált világ pozitív hozzáállását a tudomány képviselői, a kultúrdiplomácia irányítói és a könyvtárügy szakemberei maximálisan igyekeztek kihasználni. Két év alatt így több év elmaradt irodalmának és folyóirattermésének nagy részét pótolni sikerült. A nemes célok olyan erőket is mozgásba hoztak, akik „átlag” viszonyok között az ilyen tevékenységbe nem kapcsolódtak volna be. A sikeres akciók révén az örvendetes együttműködések, az egyetemek és a magánszemélyek részéről kezdeményezett kapcsolatok 1947-től a nemzetközi viszonyok megromlásával a világ kettéhasadása után megszakadtak. A hivatalos, állami könyvbeszerzés 1947-től ugyan működött, de több területen politikailag is korlátozva a szűkre szabott pénzügyi lehetőségek miatt csak a legminimálisabb igények kielégítését biztosította. A közvetlen és szabad kapcsolatok hosszú időre megszűntek. Újbóli kiépítésükre csak a detent után volt lehetőség.

³² UMKL–XIX–I–1e. 1946–72579.

³³ UMKL–XIX–I–1e. 1946–72580.

N. SZABÓ, JÓZSEF

**Relations internationales des bibliothèques — actions de revues et de livres
1945–1946**

Après la seconde guerre mondiale, les lacunes causées par l'isolement de guerre et par l'évolution dans le domaine des sciences spéciales ont fait particulièrement important la restauration des relations internationales avec les bibliothèques. L'aide de la diplomacie hongroise et des intellectuels pourtant pour l'étranger était aussi d'une grande importance pour combler les lacunes de la littérature spéciale. L'établissement officiel des relations pouvait se réaliser après les élections de 1945. Au mois de décembre 1945, le gouvernement a créé le Centre de Bibliographie Nationale, en vue de soigner les relations étrangères. Des organisations diverses, surtout américaines et anglaises prêtaient aussi une aide importante aux bibliothèques hongroises. Plusieurs institutions françaises assuraient leur appui pour combler les lacunes du stock de livres et de revues français des bibliothèques hongroises. La politique culturelle hongroise ne négligeait pas l'établissement des échanges culturels avec les pays voisins et la mise en marche des relations avec l'URSS a commencé bientôt, mais une vaste coopération s'est formée avec les institutions suédoises aussi. La politique culturelle hongroise et les bibliothèques tâchaient de profiter des possibilités données au cours des années 1945 et 1946. A partir de 1947, ces relations se rétrécissaient ou bien cessaient d'exister pour longtemps.

KÖZLEMÉNYEK

Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. VII. A Magyar Könyvszemle korábbi évfolyamaiban eddig már több közleményben is jelentek meg kiegészítések és javítások a Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) első két kötetéhez.¹ A mostani írásban is ilyen adalékok találhatók.

RMNy S App. 1A

Julius Caesar: Oratio Vesontione ad milites habita. Budae 1473 Hess.

Külföldi nyomtatvány.

Ballagi Mór, bár némi kétkedéssel, felvette bibliográfiájába² Julius Caesar egyik kiadását Toldy Ferenc közlése alapján,³ amely szerint az Hess budai műhelyéből került volna ki. Toldy e kérdésben Jankovich Miklósról támaszkodott, akinek állítása szerint e könyv egyik példánya saját tulajdonában volt.⁴ Fitz József Jankovich állítását minden szempontból teljességgel megalapozatlannak minősítette.⁵ Véleménye szerint a Jankovich által őrzött kis kötetet Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta Rómában.⁶

A helyzet azonban ennél még bonyolultabb. Jankovichnak volt ugyanis még másik Caesar-kiadása is az 1473. évből, ráadásul két példányban.⁷ Ezek közül az egyik⁸ valaha össze volt kötve a Hess-féle *Chronica Hungarorum* egyetlen, biztosan Magyarországon fennmaradt példányával.⁹ Erről a Caesar-kiadásról állította még a 18. században Johann Kriebel, eperjesi evangélikus lelkész, hogy a vele összekötött budai krónika nyomdájában készíthették.¹⁰ Jankovich ennek alapján azt remélte, hogy amikor megvásárolta a *Chronica Hungarorum* említett példányát, azzal egyszerre az első magyarországi műhely két termékének tulajdonosává válik. Feltehetően később belátta, hogy Kriebel vélelme megalapozatlan volt. Míután azonban korábban már büszkén magáénak tudott egy Budán 1473-ban nyomtatott Julius Caesar kiadást, a könyvtárában levő másik ilyen kiadványban vélte meglelni, vagy legalábbis erről állította, hogy az az

¹ MKsz 1972. 187–190; 1975. 85–92; 1976. 44–51, 170, 281–194; 1977. 374–381; 1980. 77–78, 185; 1982. 355; 1983. 406–408, 414; 1984. 119–127; 1987. 57–64, 220; 1989. 390; 1990. 156–157.

² BALLAGI MÓR: *Buda és Pest a világirodalomban*. Bp. 1925. 4. sz.

³ TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története*. II. Pest 1851. 31.

⁴ CAJUS SALLUSTIUS CRISPUS SZENTGYÖRGYI GELLÉRD *magyarázásával*. I. Buda, 1811. 91–92.

⁵ FITZ JÓZSEF: *Hess András, a budai ősnymondász*. Bp. 1932. 137.

⁶ GW 5098.

⁷ CIH 877. — Bp. OSzK Inc. 544 és 545.

⁸ Bp. OSzK Inc. 545.

⁹ CIH 986b — Bp. ELTE Könyvtára Inc. 10.

¹⁰ *Allergnädigst-Privilegirte Anzeigen* IV. 1774. 284. — Kivonatos magyar fordítása SZELESTEI N. Lászlótól: MKsz 1982. 28.

első hazai műhelyben készült¹¹ A Kriebel által tévesen budainak vélt Julius Caesar kiadást pedig Esslingenben állította elő Konrad Fyner.¹²

RMNy S App. 4B

[Missale glagoliticum.] Zenta 1493.

Külföldi nyomtatvány.

Henri Stein¹³ a régi nyomdahelyek felsorolásában szerepel: „Zengg ou Zenta”. Adatánál Asbóth Oszkárra hivatkozott,¹⁴ aki elsőként írta le a zenggi glaglita misekönyvet. Úgy tűnik, hogy a francia bibliográfus számára ez a két városnév összetéveszhető volt. Természetesen a horvátországi kikötőhelyen és püspöki székhelyen működött a könyvsajtó és nem a bácskai városban.

RMNy S App. 7A

Honter, Johannes: Chorographia Transylvaniae. Coronae 1532.

Külföldi nyomtatvány.

Hugo Hassinger úgy vélte, hogy Honter ezt az 1532-ben készített fametszetes térképét Brassóban nyomtatta ki.¹⁵ Gerhard Engelmann észrevételezte ezt a hibát, hiszen ez a térkép Bázelen jelent meg, ahol akkoriban Honter élt.¹⁶ Hassinger botlásának eredete is tisztázható. Oskar Netoliczka Honter bázeli tartózkodásával kapcsolatban ottani térképmetszői tevékenységéről számolt be, amikor is erdélyi térképe említését követően azt írta, hogy „ahol az 1532-ben megjelent”.¹⁷ Ez az „ahol” azonban nem Erdélyre, hanem az ugyanakkor a mondatnak elején álló Bázelenre vonatkozik.

Érdemes itt megjegyezni, hogy a mozgatható betűk felhasználása nélkül, kizárólag fametszéssel előállított *Chorographia* ma ismert egyetlen példányát, a papír vízjele, a nyomtatás minősége és a kiegészítő kézírás tanúsága szerint, Honter már Bázelenből történt hazaérkezését követően a magával hozott fadícrről 1539 tájt szülővárosában, Brassóban állította elő.¹⁸ Honternek ez a térképe azonban eredetileg 1532-ben Bázelen jelent meg.

RMNy S App. 7B

Werbőczy István: Tripartitum. Kolozsvár 1532.

Tévesen feltételezett kiadás.

A *Hármaskönyv* ún. milléniumi kiadásának bevezetőjében olvasható a fenti leírás,¹⁹ amit azután Fraknói Vilmos megismételt.²⁰ Csekey István indokoltan cáfolta ezt, hiszen ekkor Kolozsvárt még nem működött nyomda.²¹ Ő sem tudta azonban tisztázni, hogy ez a téves adat miként került be a tudományos köztudatba. Mindenesetre az említett múlt századi kiadás legújabb megjelentetésének bevezetőjében ez a hibás feltételezés már nem ismétlődik meg.²²

¹¹ MKsz 1988. 102–109, BORSA Gedeon.

¹² GW 5874.

¹³ STEIN, Henri: *Manuel de bibliographie générale*. Paris, 1897. 634.

¹⁴ MKsz 1896. 120–149. — *Archiv für slavische Philologie* 1896 (19). 214–229.

¹⁵ HASSINGER, Hugo: *Österreichs Anteil an der Erforschung der Erde*. Wien, 1949. 62.

¹⁶ ENGELMANN, Gerhard: *Johannes Honter als Geograph*. Wien, 1982. 2.

¹⁷ NETOLICZKA, Oskar: *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*. Kronstadt, 1930. 11.

¹⁸ *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 1988. 150–153, BORSA Gedeon.

¹⁹ WERBŐCZY István *Hármaskönyve*. Kiadta és fordította KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen. Bp. 1897. XXXIII.

²⁰ FRAKNÓI Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Bp. 1899. 340–342.

²¹ CSEKEY István: *Werbőczy és a magyar alkotmányjog*. Kolozsvár, 1941. 47–48.

²² WERBŐCZY István: *Tripartitum*. Lanin–magyar két nyelvű kiadás. Bp. 1990. XXVI–XXXI.

RMNy S App. 9A

Sprenck, Jacobus: Theologia patrum vindicata. Tyrnaviae 1537.

1700 utáni nyomtatvány.

Visegrádi János a sátoraljaújhelyi pálosok könyvtáráról 1786-ban készített leltárkönyvből közölte a fenti leírást, amelyet nem talált a Szabó Károly-féle RMK-ban.²³ Az évszámot már ő megkérdőjelezte. Joggal, hiszen Nagyszombatban ekkoriban nem működött nyomda. Jakob Spreng jezsuita (1680–1745) e munkája 1727-ben,²⁴ majd 1737-ben²⁵ jelent meg ebben a városban. Az évszám második számjegye tehát a leírás során eltorzult, ill. félreolvashatóvá vált.

RMNy 19 vacat!

A kizárás indokolása: ad RMNy 63.

RMNy S 19A

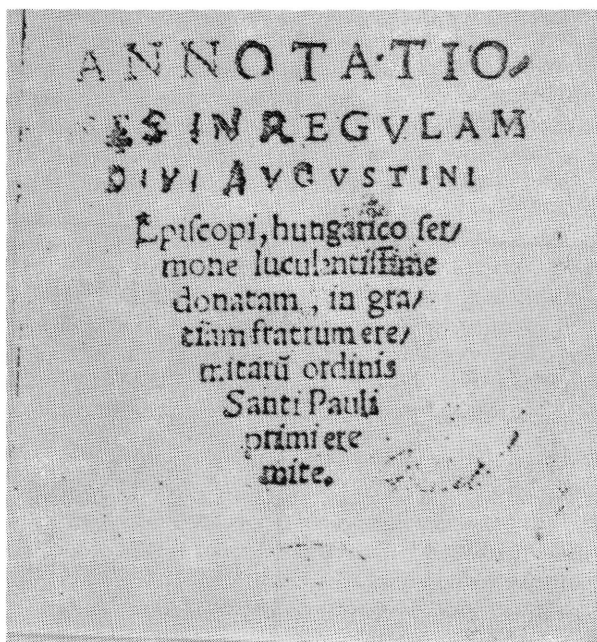
BREVIARIU(M) nouum fratrum eremitaru(m) sancti Pauli primi heremite: a me(n)dis o(mn)ibus eme(n)datu(m) & completu(m). (Uenetijs 1537 in officina Luceantonij Iunte.)

+⁸- + +⁸,a⁸-z⁸τ⁸2⁸ 8aa⁸-zz⁸ττ⁸22⁸ 8 A⁸B⁸C⁴ = [16] + 453 [recte 435] + [1] fol. -⁸ - 1 ins., mult.ill., init.

MKsz 1914. 299–300. – Bohatta, Hans: Bibliographie der Breviere 1501–1850. Leipzig 1937, 1514.

Szórványosan magyar szavakat tartalmazó pálosrendi breviárium. – Elején a naptárrészben a hónapok nevei magyarul vannak nyomtatva: *Boldogasszony hava*. . . stb. A kötet végén nyomdászjelvény.

Elsőként Hóman Bálint írta le a budapesti Egyetemi Könyvtár végén csonka példányát.²⁶ A Klosterneuburgban őrzött példány alapján a bibliográfiai adatok kiegészíthetők voltak.

RMNy 20. Címlap

²³ *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez*. 1910. 244.

²⁴ PETRIK III. 423, V. 471–472, VII. 482.

²⁵ PETRIK VII. 482.

²⁶ MKsz 1914. 299–300.

Ad RMNy 20

[GYÖNGYÖSI Gergely — transl.] Annotationes in regulam divi Augustini episcopi, hungarico sermone luculentissime donatam, in gratiam fratrum eremitaru(m) ordinis sancti Pauli primi eremite. (Venetiis MDXXXVII Patauinus et Roffinellis.)

A⁸-N⁸ = [104] fol. — 8°

A csíksomlyói példány előkerült, és azt Muckenhaupt Erzsébet ismertette,²⁷ minden szempontból megerősítette a RMNy-nak a szakirodalom alapján készült leírását. A címszöveg egyes betűi azonban nem hiányzanak ebből a példányból, hanem azokat, mivel feltehetően halványabbak voltak, valaki tintával később megerősítette. Az eddig hiányzó címlapreprodukció most pótlásra kerül.

RMNy S App. 9B

Honter, Johannes: Apologia reformationis. Coronae 1543.

Kéziratos mű.

Németh János leírásában Johannes Honter nyomtatványai között olvasható: „Apologia reformationis anno 1543. conscripta, et in comitibus Isabellae reginae oblata”.²⁸ E mű hasonló kiadásának kísérőtanulmányában felmerült a kérdés, hogy e „könyvecske” kézirat volt-e, vagy pedig nyomtatvány.²⁹ Ugyanez már két évszázaddal korábban Johann Seivertnek is gondot okozott. Ő azonban állást is foglalt ebben az ügyben, amikor azt írta, hogy szerinte ezt a művet sohasem nyomtatták ki.³⁰ Véleményét osztotta Josef Trausch is.³¹ Szabó Károly tehát ezt a Honter nevéhez fűzőti írást feltehetően tudatosan kihagyta a RMK II. kötetéből.

Ad RMNy 63

SZÉKELY István: Calendárium magyar nyelvű. Szekel(y) Estvan. [Krakkó 1540–1550 Vietor.]

A⁸B⁷⁺¹ = [15] fol. — 8° — 1 ins., 3 ill., orn.

Molnár József megállapította, hogy a RMNy leírásához alapul szolgáló kolozsvári példányból hiányzó B₄ levél a MTA Könyvtárában megvan, így a nyomtatvány pontosan leírható. A kolozsvári kötetbe e levél hátlapjának szövege helyett két oda nem tartozó, 1705-ből származó, latin nyelvű fejezetet másoltak. Ezek címe (*Officia mensium* és *Sol in signis Zodiaci*) a RMNy-leírásából ezért tehát törlendő. Ezen a lapon a budapesti példányban további fametszetes naptárkerék áll, így az illusztrációk száma nem kettő, hanem három.³²

Hasonmás kiadása Molnár József gondozásában: Bp. 1976. *Fontes ad historiam linguarum popularumque Uraliensium*. 3.

Molnár József úgy vélte, hogy Székely István e művének első kiadása³³ az egyik naptárkerék állása alapján bizonyosan az 1539. esztendőre számítható. E feltevésnek azonban nincs semmi, csillagászatilag indokolható alapja. A krakkói nyomda fametszetes illusztrációi egyrészt nem Székely e munkájához készültek, másrészt azok együttesen nem az 1539. év, hanem kizárólag csak a 16. század első esztendejére, az 1501.-re érvényesek. Ez is hangsúlyozza e kalendáriumnak egyetlen évhez nem köthető, ún. öröknap-tár jellegét.³⁴

²⁷ Művelődés (Bukarest) 1983. 6. 36–37, a címlap és a kolofon reprodukciójával.

²⁸ NÉMETH, Joannes: *Memoria typographiarum*. . . Pesthini, 1818. 69–70.

²⁹ NÉMETH János: *Magyarország nyomdái emlékezete*. Az 1818. évi kiadás hasonmása és magyar fordítása. HAIMAN György bevezető tanulmányával. I–II. Bp. 1977. I. 214–215.

³⁰ SEIVERT, Johann: *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*. Pressburg, 1785. 179–180.

³¹ TRAUSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexicon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. I–III. Kronstadt, 1868–1871. II. 213.

³² *Magyar Nyelv* 1977. 240–241. — Hasonmás kiadása bevezetőjében. Bp. 1976. 3.

³³ RMNy 19.

³⁴ Ifj. BARTHA Lajos szakíró szíves közlése.

Molnár az általa vizsgált és az említett két példányból ismert kiadást³⁵ tekintette az első, 1538 elejére datálható nyomtatványnak.³⁶ A félreismeret naptárkerekeken kívül ehhez érvelésként azt hozta fel, hogy a betűtípusok sok vonatkozásban közelállnak az 1535-re datált Ozorai-féle munkában³⁷ találhatókkal. Ez az érvelés az említett időpont-meghatározáshoz azonban teljességgel alkalmatlan, hiszen előkerült a korábbiól csak hiányos kötetek alapján ismert Ozorai műnek teljes példánya, amiről megállapítható volt, hogy azt csak 1550 táján állították elő Krakkóban.³⁸

E mű első, Szabó Károly által 1538 előttre datált kiadásának³⁹ feltételezése Székely ajánlásának egyetlen mondatára támaszkodott, amely így szól: *kít jó néven veendnek, többre és nagyobbra ennek utána igyekszünk*. Ezek a sorok az 1540-es években készült kiadványban olvashatók.⁴⁰ Ez a fordulat azonban igen elterjedt és jól ismert humanista toposz, amely a régi, hazai nyomtatványokban is többször előfordul már Hess nevezetes ajánlásától⁴¹ kezdve. Ennek megfelelően semmi bizonyító ereje sincs. Székely örök-naptárának ismeretlen és eddig az 1530-as évekre feltételezett kiadása⁴² ezért törlendő a régi, magyar nyelvű nyomtatványok sorából.

Székely e munkája e kiadásának időpontja az 1540-es évekre helyezhető⁴³ Kazinczy Ferenc erre vonatkozó datálása 1549-re vagy ennél korábbra szolt,⁴⁴ Toldy Ferencé pedig 1549-re.⁴⁵ Érdekes módon a mai ismeretek alapján ezek a megjelenés idejére vonatkozó és ma már elavultnak tűnhető datálások látszanak a legreálisabbaknak.

Havass Rezső, amellet hogy az 1538. évnél közölte Szabó alapján Székely kalendáriumát, előtte ugyanabból az esztendőből még egy további művét is leírta: „*Cisio János, az az kalendárium, mely az ünnepek napjainak első tagjait a hónapok rendje szerint előadja. Krakó 1538.*”⁴⁶ Ez azonban aligha volt önálló kiadvány, hanem inkább Székely munkájának első fejezetére vonatkozhat, bár annak szövegszerű megfogalmazása a Havas által közölttől eltér.

RMNy 70 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 143A.

RMNy S App. 15A

Vincentius, Petrus: Pro concilio Tridentino pveritiae Christianae precatio. Kronstadt 1551. 1 fol. – 2°
Külföldi nyomtatvány.

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi, magyar vonatkozású nyomtatványairól kiadott katalógus a fenti formában közölte ezt a plakátalakú nyomtatványt.⁴⁷ A reprodukcióban⁴⁸ a következő

35 RMNy 63.

36 Mint a 32. sz. jegyzet.

37 RMNy 15.

38 MKsz 1976. 156–170, HOLL Béla.

39 RMNy 19.

40 RMNy 19.

41 RMNy 2. – MKsz 1989. 239, BORSA Gedeon.

42 RMNy 19.

43 RMNy 63.

44 *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1808. 31. sz.

45 *Új Magyar Múzeum* 1853. II. 189. – *Irodalomtörténet rövid előadásban*. 4. kiad. Bp. 1878. 70.

46 HAVASS Rezső: *Magyar földrajzi könyvtár*. Bp. 1893. 437.

47 *Magyar és magyar vonatkozású nyomtatványok 1480–1720. A wolfenbütteli Herzog August Könyvtár katalógusa*. 3. rész: S–Z. Összeállította: NÉMETH S. Katalin. – *Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*. Teil 3. S–Z. Bearbeitet von S. Katalin NÉMETH. München–New York–London–Paris, 1993. Saur. H 2179. (735. lap – Jelzete 95.10 Quod. 2° (67). – 899. lap = nyomdászmutató – 909. lap = nyomdahelymutató).

48 *Magyar és magyar vonatkozású...* (1. a 47. sz. jegyzet) 734.

impresszum olvasható: „In inclyta Corona Ianus spoeroceros excudebat Calendis May. Anno 1551.” Való igaz, hogy Brassó latin neve Corona és németül Kronstadt, a fenti városnév azonban nem erre az erdélyi városra, hanem a Keleti tenger koronájára, Lübeckre vonatkozik. Az egyleveles nyomtatvány az ottani id. Johann Balhorn felszerelésével készült.⁴⁹ A tipografus ez alkalommal latinizált görög névformában⁵⁰ szerepel, ami jól illeszkedik a városnév költői megjelöléséhez.

RMNy S 143A

<Kálmáncsehi Sánta Márton: A kereszteni gyülekezetben való regveli eneklesec. Kolozsvár 1555–1559 Hoffgreff.>

17. századi adat alapján feltételezhető. — Protestáns, reggeli, istentiszteleti liturgia.

Kálmáncsehi e művét a RMNy 70 [Krakkó? cr. 1545–1550 vidua Hieronymi Vietoris?] impresszummal regisztrálta. Újfalvi Imre 1602-ben közreadta az általa ismert, magyar nyelvű, protestáns énekeskönyvek időrendbe szedett jegyzékét.⁵¹ Itt 1554 és 1560 között évszám nélkül közölte Kálmáncsehi munkáját. Róla köztudott volt, hogy kálvini felfogása ellene volt a formális liturgiának, ezért a szakirodalom — Újfalvi időrendjét megbontva — kénytelen volt ezt a nevéhez köthető kiadványt a 16. század első felének végére helyezni, amikor még ilyen mű megírása összeegyeztethető volt az ő akkori álláspontjával. Azóta előkerült Huszár Gál 1559–1561. években nyomott énekeskönyve, amelynek függeléke ez a Kálmáncsehi-féle kiadvány, amelynek címe végén olvasható: „az Kalmanczehi Marton mestertől magyarrá fordítatot psalmusockal egyetembe.”⁵² Miután ezek szerint csak a zsoltárok fordítása köthető Kálmáncsehi nevéhez, megszünt a kényszer, hogy e mű Újfalvi közlése alapján feltételezhető első kiadását 1550 elé kelljen helyezni.

Az Újfalvi-féle időrend által kikövetkeztethető 1555 és 1559 közötti években Debrecenhez legközelebb Kolozsvárott működött nyomda, amely ráadásul felkészült volt kották előállítására is. Az Újfalvi által ismert kiadvány, ha ugyan az nem volt azonos Huszár 1559–1560 között nyomtatott énekeskönyve függelékével, legtöbbször valószínűséggel a Hoffgreff-féle műhelyben készülhetett.⁵³ Ennek lehetőségét azonban az 1556. év tavaszától csökkentette az a körülmény, hogy ekkortól a református Kálmáncsehi éles vitában állt a kolozsvári nyomdához közelálló, két, ezekben az években evangélikus személyiséggel: Dávid Ferenczel és Heltai Gáspárral.⁵⁴

ad RMNy 156

SZÉKELY István: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Szekel(y) Estvan. Craccoba MLLIX [recte 1559] Striykouiai Lazar.

A címlapon feltüntetett római számos évszamba a szedés során sajtóhiba csúszott: a második, „D” betű helyett „L”-t szedtek (A-variáns).⁵⁵ Ezt a tévedést azután a nyomtatás közben észrevették és kijavították (B-variáns).⁵⁶

RMNy 185 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 455B.

⁴⁹ Ulrich KOPP (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek) szíves közlése.

⁵⁰ Janus Spoerocerus = $\sigma\pi\epsilon\iota\upsilon\omega$ & $\kappa\epsilon\rho\omicron\varsigma$ = szétszóródó & szarv, ami megfelel Johann Balhornnak. Sich ballen = szétszóródi (vö. GRIMM, Jacob – GRIMM, Wilhelm: Deutsches Wörterbuch. I. Leipzig 1854. 1092. has.) és Horn = szarv.

⁵¹ RMNy 886. — ItK 1957. 372–373, SCHULEK Tibor.

⁵² MKsz 1976. 48–51, BORSA Gedeon.

⁵³ ItK 1977. 223, BORSA Gedeon.

⁵⁴ RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet*. I. Debrecen, 1938. 105.

⁵⁵ Így az RMNy leírásában az OSzK 2. példánya alapján.

⁵⁶ Így az RMNy címlapreprodukciójában az OSzK 1. példánya alapján.

RMNy 188 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 213A.

RMNy S App. 24A

Goede, Henning: Consilia. Buda 1563 Wohlrab.

Nem hazai nyomtatvány.

A New York-i Public Library ritkasággyűjteményének nyomdahelyek szerinti katalógusa „Buda” alatt közli a fenti leírást, azzal a megjegyzéssel, hogy a kötet nem található sem a British Museumban sem a Bibliothèque Nationale-ban.⁵⁷ E könyv egyik példányát 1954-ben vételre ajánlották fel az említett amerikai könyvtárnak, de megvásárlására nem került sor. Ilyen formában került be azután az említett katalógusba. Az eredeti kiadványon a megjelenés helye „Budissinae” formában olvasható, ami azonban nem Budát, hanem a németországi Bautzen városát jelenti.⁵⁸

RMNy S App. 25A

Verentius, Antonius: Praefationale missarum solemnium. . . Posonii 1563.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Szinnyei József⁵⁹ sorolta fel ezt a művet Antonius Verantius munkái között, amit Šime Juric is átvett.⁶⁰ Ján Čaplovič azután kizárta a pozsonyi nyomtatványok sorából azzal az indoklással, hogy abban az időben ebben a városban nyomda nem működött.⁶¹ Ebben teljes mértékben igaza volt, de megjegyzendő, hogy sem Szinnyei, sem Juric nem állította, hogy Verantiusnak ez a munkája nyomtatásban látott volna napvilágot.

RMNy S 213A

[APOSTOL] [Braşov 1566 Călin?]

E kiadványt a RMNy 188 az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Braşov cr. 1563 Coresi]. Ugyanitt megemlítésre, de nem elfogadásra került Gebhard Blücher időmeghatározása is a papír vízjele alapján: [cr. 1566–1567].⁶² A kiadvány elkészítésének idejét — ugyancsak a vízjel alapján — Gernot Nussbächer nagy pontossággal az 1566. év második felében állapította meg.⁶³ Érvelése meggyőző, így a RMNy korábbi datálását módosítani kell. Coresi neve 1562 és 1569 közötti időből egyetlen kiadványon sem olvasható. Miután nyomdai felszerelését 1565-ben Călin használta,⁶⁴ feltételezhető, hogy a következő esztendőben is ő dolgozott azzal.

RMNy S App. 26C

Egri Lukács antitrinitárius irányú könyve. S. l. 1567.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

⁵⁷ *The New York Public Library. The Research Libraries. The Imprint Catalog in the Rare Book Division.* Vol. 3. Boston, 1979. 434.

⁵⁸ *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur.* Bp. 1990. — G 327.

⁵⁹ SZINNYEI XIV. 1077.

⁶⁰ *Iugoslaviae scriptores latini recentioris aetatis.* I/3. Zagrabiae, 1968. Nr. 3880.

⁶¹ ČAPLOVIČ, Ján: *Bibliografija tlači vydaných na Slovensku do roku 1700.* I–II. Martin, 1972–1984. XXXII.

⁶² *Revista Bibliotecilor* 1967. 423.

⁶³ *Karpatenrundschau* (Braşov) 1071. VI. 4. p. 9. — *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1972. 82.

⁶⁴ RMNy 204.

Az 1568. január 6-án Szikszón tartott protestáns zsinat elítélte Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Zoványi Jenő szerint „nem lehetetlen, hogy könyvet adott ki” erről.⁶⁵ Kathona Géza szerint Egri „elveit feltételezhetően 1567 vége felé könyvben is ismertté tette”.⁶⁶ Semmi olyan adat sem áll ehhez rendelkezésre, amely alapján a nyomtatásban történő megjelentetés akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S App. 26D

Szikszai Fabricius Balázs: *Refutatio argumentorum Lucae Agriensis*. S. 1. 1568.

Kellő bizonyíték nélküli feltételezett nyomtatvány.

Az 1568. január 27-én kezdődött kassai protestáns zsinaton elítélték Egri Lukács antitrinitárius nézeteit. Szikszai Fabricius Balázs ehhez 27 pontból álló „Propositiones”-t állított össze.⁶⁷ Zoványi Jenő szerint ő e témakörben könyvet írt Egri ellen, ill. Szikszai Fabricius művei között sorolta fel a fenti címet.⁶⁸ Kathona Géza Szikszai Fabricius e „ma már ismeretlen műve kiadásáról” írt.⁶⁹ Semmi olyan adat nem áll azonban rendelkezésre, amely alapján e műnek nyomtatásban történő megjelentetése akár csak valószínűsíthető is lenne.

RMNy S 241A

[PSALTIR.] [Brašev 1568 Čálin? Coresi?]

A RMNy 581 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Már ott említésre de nem elfogadásra került, hogy Demény Lajos a papír vízjele alapján a megjelenés időpontját 1568 és 1570 közé helyezte.⁷⁰ Gernot Nussbächer ezt még jobban pontosította 1568-ra.⁷¹ Nyomdásza ekkor azonban vagy Čálin volt, aki 1565-ben dolgozott ezzel a felszereléssel,⁷² vagy maga Coresi, akinek a neve 1569-től újra megjelenik az ő készletével előállított nyomtatványokon.⁷³

RMNy S 241B

[LITURGIA.] [Brašev 1568–1569? Coresi?]

A RMNy 578 alatt e kiadvány kikövetkeztetett impresszuma: [Brašev 1584–1588 Šerban]. Gernot Nussbächer a nyomtatás idejét a papír vízjele alapján előbb 1568 második felére,⁷⁴ majd az 1568–1569. évekre helyezte.⁷⁵

RMNy S App. 27B

[Calendar românesc. Braşov 1569 Coresi.]

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett nyomtatvány.

Levéltári adatok szerint a brassói tanács 1569-ben a moldvai követnek kalendáriumot adott aján-dékba. Gernot Nussbächer felvetette annak lehetőségét, hogy ezt román nyelven az akkor a városban tevékenykedő Coresi állította elő, és így ez a legrégibb tudósítás lenne egy román naptárról.⁷⁶ A felté-

⁶⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. jav. és bőv. kiad. Bp. 1977. 165.

⁶⁶ ItK 1971. 403.

⁶⁷ [DEBRECZENI EMBER Pál:] *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*. Trajecti ad Rhenum, 1728. 187–196.

⁶⁸ ZOVÁNYI (l. a 65. sz. jegyzetet) 165. és 601.

⁶⁹ ItK 1971. 403.

⁷⁰ *Studia Bibliologica* 1969. 2. sz. 493–512.

⁷¹ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16. – *Revista Bibliotecilor* 1971. 114–116.

⁷² RMNy 204.

⁷³ RMNy 261.

⁷⁴ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁷⁵ *Revista Bibliotecilor* 1971. 116.

⁷⁶ *Neuer Weg* (Bukarest) 1970. VII. 8.

telezés azonban teljességgel megalapozatlan, hiszen a cirill betűs könyvnyomtatás első időszakában — különösen a 16. században — e műhelyek kizárólag vallásos tárgyú kiadványokat (szertartáskönyv, prédikáció, katekizmus stb.) készítettek. A követnek adott ajándék nyilván nem román vagy egyháziszláv nyelvű volt, de még az sem biztos, hogy azt Brassóban vagy egyáltalában Erdélyben nyomtatták.

RMNy S 260A

[SBORNIK.] Brašev 1569 Coresi?]

1⁸–29⁸ + [30⁸–32⁸?] = [256] fol. – 2° – Orn., init.

Bizánci rítusú liturgikus könyv ó-egyháziszláv nyelven. — A RMNy 261 alatt írta le e műnek második kötetét, amely a keleti egyház zsolozmáinak szövegét a februártól augusztusig terjedő időszakra foglalja magában. Az eddig nem ismert első résznek egy elején és végén egyaránt erősen hiányos példánya a szeptembertől januárig terjedő résszel a bulgáriai Kilifarevo kolostorában került elő. Az első híradást az akkoriban ott fellelt régi, liturgikus nyomtatványokról T. D. Pločev tette közzé, aki azonban azokat meghatározni nem tudta.⁷⁷ Ezt a feladatot később P. Atanasov végezte el.⁷⁸ Leírása alapján a kötet egyenként nyolc leveles füzetekből áll, amelyek közül az első nyolcból összesen nem kevesebb, mint 47 levél hiányzik, tehát mindössze 17 van meg. A 9–29. füzetekből viszont mindössze négy levél hiányzik. Összesen tehát 179 levélből áll az egyetlen ismert példány, amelyet ma Veliko Ternovóban az állami levéltár őriz.⁷⁹ Mind az első, mind a már korábbiól ismert második kötet ennek az 1538. évben Velencében nyomtatott bizánci liturgikus könyv első kiadásának utányomása. Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a 29. füzet után még valószínűleg három további füzettel fejeződött be a kiadvány. Miután a második kötetet (RMNy 261) Brassóban Coresi műhelyében 1569. év második felében állították elő, Atanasov feltételezte, hogy az első rész az előző esztendőben készült ugyanott. Gernot Nussbächer — meggyőzően — 1569 első felére datálta.⁸⁰

RMNy S App. 33B

Alesius, Dionysius: Contitutiones. . . in usum sui coetus. . . S. l. 1572. — 4°

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadvány.

Szinnyei József szerint e húsz részből álló 4-rét kötetet „1572-ben nyomattak ki”.⁸¹ Dionysius Alesius, erdélyi, református superintendens összeállítását az egyházigazgatásról Horányi Elek örököltette meg.⁸² akire azután Szinnyei támaszkodott. Ennek a református munkának nyomtatásban történő megjelenítése 1572-ben nagyon valószínűtlen, hiszen Báthori István fejedelem 1571. szeptember 17-i cenzúrarendelete nyomán — a további hitviták elkerülése végett — vallással összefüggő kiadványok egy ideig nem láthattak napvilágot sem Erdélyben sem a Partiumban.⁸³

Ad RMNy 323

SZTÁRAY Mihály: Historia de vita beati Athanasij. . . Debrecini [1573] Lupulus.

Aszékenyvári Megyei Könyvtár őriz egy kéziratköteget, amelyben 22 különböző kéziratot könyvjegyzék található az 1666 és 1817 közötti időből. Büky Béla ebben találta e Sztáray-mű leírását egyszer 1551, másodszer 1558. évszámmal.⁸⁴ Véleménye szerint az első évszámot 1557-nek is lehet olvasni. Így joggal feltételezte, hogy ez alighanem a kézirat elkészültének évét jelöli. Bod Péter és Sándor István is

⁷⁷ *Izvestia na Instituta za balgarska literatura*. 1958. 277.

⁷⁸ *Studia Balcanica* (Sofia) 1970. II. 133–150.

⁷⁹ *Gutenberg Jahrbuch* 1986. 310, DEMÉNY Lajos.

⁸⁰ *Neuer Weg* (Bukarest) 1971. I. 16.

⁸¹ SZINNYEI I. 117.

⁸² HORÁNYI, Alexius: *Nova memoria Hungarorum*. I. Pestini, 1795. 72–73.

⁸³ Vö. RMNy 314.

⁸⁴ *A Jankovich Miklós-féle katalógusgyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és variáns adatok forrása*. Székesfehérvár 1966. 15–16.

ezzel az évszámmal jelölte ezt a debreceni Komlós nyomdában évszám nélküli megjelent kiadást. Büky a „Debreczini 1558” megjelenési adatokat természetesen elfogadhatatlannak minősítette, hiszen ekkor még nem működött nyomda ebben a városban. Felvetette azonban annak lehetőségét, hogy ez a mű ebben az évben napvilágot láthatott Óvárott, ahol ekkor Huszár Gál sajtója tevékenykedett, és Sztáray egy másik művét⁸⁵ 1559-ben közre is adta. Ez a következtetés nem zárható ki biztonságosan, de valószínűbb, hogy ezt az évszám nélkül 1573-ban kiadott, debreceni kiadást látták el önkényesen a mű megírását követő évvel.

RMNy S App. 34A

Laskai János öt iskoláskönyve. Debrecen 1575–1577.

Kellő bizonyíték nélkül feltételezett kiadás.

Kathona Géza úgy vélte, hogy Laskai János később megjelentetett öt különböző tankönyvét⁸⁶ első alkalommal 1575 és 1577 között Debrecenben kinyomtatták, amikor is ő az ottani iskola rektora volt.⁸⁷ Nem bizonyos, hogy e tankönyveket Laskai már ezekben az években elkészítette. Ráadásul a szerző tartózkodási helye és nyomdahely között olyan szoros összefüggés sohasem állt fenn, amely ilyen feltételezést kikényszeríthetne.

RMNy S App. 34B

Katechizmus viacrečový, aj so slovenským textom. Šintava cr. 1577.

Tévesen feltételezett kiadás.

Jozef Repčák,⁸⁸ majd nyomában Boris Bálent⁸⁹ úgy vélte, hogy Bornemisza Péter Semptén szlovák nyelvű kátét nyomtatott. Ján Čaplovič⁹⁰ tisztázta, hogy ez Bornemisza írásának⁹¹ félreértése. Ha az ő megjegyzése egyáltalában nyomtatványra vonatkozik, úgy az a Prágában készült latin–cseh káté lehet.⁹²

RMNy S App. 36A

Neue Zeitung aus Offen. . . Erstlich gedruckt zu Offen, anno M.D.LXXVII.

Külföldi nyomtatvány.

Ez a kiadvány az 1578. május 19-én Budát, azon belül is a várat ért, elemi csapás jellegű viharról tudósít.⁹³ A híradás hitelessége kedvéért rányomtatták, hogy azt először Budán állították elő. Természetesen ez lehetetlen, hiszen sem a 16, sem a 17. században nem működött könyvsajtó az ország fővárosában.

RMNy S 455B

IGEN hasznos es draga nemes receptum avagy orvosság. . . [Detrekő 1580–1581 Mantskovit, typ. Bornemisza.]

1 fol 328 × 237 mm

A RMNy 185 ezt a plakátalakú nyomtatványt a szakirodalomra támaszkodva az alábbi, kikövetkeztetett impresszummal közölte: [Kolozsvár 1550–1575? Heltai]. Az ott említett teljes példány az utóbbi időben az OSzK-ba került, ami lehetővé tette a vele történő behatóbb vizsgálatot. Ennek során V. Ecsedy

⁸⁵ RMNy 158.

⁸⁶ RMNy 655, 656, 658, 659 és 681.

⁸⁷ KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. 78.

⁸⁸ REPČÁK, Jozef: *Predľad dejín knižhlače na Slovensku*. Bratislava, 1948. 22.

⁸⁹ *Lidové noviny* (Brno) 1949. XI. 19.

⁹⁰ *Knižnica* 1951: 2. 145–147.

⁹¹ RMNy 396.

⁹² ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzet) CLXVI.

⁹³ HELLMANN, G[ustav]: *Die Meteorologie in den deutschen Flugschriften und Flugblättern des XVI. Jahrhunderts*. Berlin, 1921. 75. 1578 Mai 19 (1) – A wolfenbütteli példány: *Magyar és magyar vonatkozású*. . . (l. a 47. sz. jegyzet) – H 1452.

Judit a betűtípusok vizsgálata alapján megállapította, hogy a fenti nyomdameghatározás nem állja meg a helyét, hanem azt Mantskovit Bálint a Bornemisza-műhelyben 1580–1581 táján állította elő. A teljes példány ismeretében immár megállapítható volt az egylevelés nyomtatvány pontos mérete is.⁹⁴

RMNy S 513A

»[1] [KALENDÁRIUM az 1583. esztendőre.] – [2] [Itéletek az eg forgasa szerint...] [Detrekó 1582 Mantskovit, typ. Bornemisza.]«

»[52]? fol. – 8° – Mult. ill., orn.«

Čaplovič 1688a

Naptár és prognosztikon. – Ebből a naptárból nem maradt fenn példány. Emlékét azonban a Besztercebánya város számadáskönyvébe 1582. december 22-én bejegyzett mondat megőrizte. Eszerint a detrekói nyomdász 12 bekötött naptárt küldött a tanácsnak, amely őt ezért két forinttal tisztelte meg.⁹⁵

Mantskovit Bálint naptársorozata már korábbról ismeretes volt az 1580–1582. évekre szóló kalendáriummokkal.⁹⁶ A fenti levéltári adat azonban bizonyossá teszi, hogy a detrekói nyomdász az 1583. esztendőre is készített ilyen kiadványt. Leírásához az előző évi ilyen nyomtatványa⁹⁷ szolgált alapul.

RMNy 518 vacat!

Homberger, Jeremias: Viola Martia. . . [Gyssingae 1582 Manlius.]

Erről az impresszum nélküli kiadványról a RMNy 518 feltételezte, hogy azt Németújvárott állította elő Joannes Manlius, mint e szerző két másik művét.⁹⁸ Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján megállapította, hogy e kötet nem Manlius műhelyében készült.⁹⁹ Külföldi nyomtatvány.

RMNy S App. 44A

Luther, Martin: Catechismus. . . mit angehengten Fragen. . . gestelt. . . durch Johann Hauser. Donnerskirchen 1583.

Külföldi nyomtatvány.

Irmtraut Landeck-Pozza a Magyarországon működött fláciánusok kapcsán arról írt, hogy 1580-ban azok egyike saját kátét jelentetett meg „mit Erscheinungsort Donnerskirchen”.¹⁰⁰ A fenti közlés Gisela Auer írására vezethető vissza.¹⁰¹ Szerinte Johann Hauser, aki ennek az irányzatnak egyik legtevékenyebb tagja volt Nyugat-Magyarországon katechismusát „Gegeben zu Dundelßkirchen am Hungerschen See” keltezéssel jelentette meg 1580-ban. Követve az Auer által megadott forrásokat Oskar Sakrausky Hauser tanulmányában lehetett megtalálni a fenti közlések eredetét.¹⁰² Eszerint Hauser Villachból Magyarországra kényszerült áttelepülni, ahol is a Fertő tó melletti Donnerskirchen (Fertőfőhéregyháza) lelkésze lett. Itt keltezte a fenti formában Luther kis kátéjával együtt közreadott, szinte dogmatikává fejlesztett írását 1582 (tehát nem 1580-ban) újévekor. A kötet 1583. évszámmal jelent meg nyomtatásban.¹⁰³ A Sakrausky által közölt reprodukciók alapján biztonsággal megállapítható, hogy ezt

⁹⁴ MKsz 1985. 287–292.

⁹⁵ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 1688a.

⁹⁶ RMNy 434, 455A, 487.

⁹⁷ RMNy 487.

⁹⁸ RMNy 534 és RMNy 556.

⁹⁹ *Az OSzK Évkönyve* 1982–1983: 321–322.

¹⁰⁰ *Mitteilungen des Instituts des österreichischen Geschichtsforschung* 1980. 354.

¹⁰¹ *Burgenländische Heimatblätter* 1976. 182.

¹⁰² *Jahrbuch des Museums der Stadt Villach*. Bd. 1 Villach 1964. 207–242.

¹⁰³ *Jahrbuch*. . . (I. a 102. sz. jegyzetet) 222–227. az előző szövegközlése, 223. a címlap és 225. az előző végének reprodukciója. A nyomtatvány egyetlen ismert példányát Freisach (Felső-Karintia) evangélikus püspöki múzeuma őrzi.

nem hazai műhelyben állították elő. A Landeck-Pozza által említett „megjelentési hely” alatt ma a kiadót is lehet érteni. Az először írásakor azonban csak a szerző tartózkodási helye volt a Fertő tó mellett, de az sem sokáig, mert még 1582 nyarán a királyi biztosok eltávolították őt onnan.¹⁰⁴

Ad RMNy 569

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. . . Lugduni 1585.

A RMNy ez alatt a szám alatt olyan kiadást ismertet, amely címlapján méhekről körülrajzolt orosz-
lánt ábrázoló jelvényt visel. A szövegben megemlítésre kerül, hogy ismeretesek olyan példányok, ame-
lyeken Jacobus Puteanus, ill. Bartholomaeus Honrat kiadók neve olvasható. Albert Labarre Calepinus-
bibliográfiájában¹⁰⁵ ezeket külön változatokként közli. I. variáns: Jacques Dupuys,¹⁰⁶ II. variáns: Barthé-
lémy Honorat,¹⁰⁷ III. variáns: a RMNy által közölt orosz-
lános jelvényű, IV. variáns: jellemzője, hogy a
címszövegben //Decem lingue // az egyik sor. Ez csupán egyetlen példányban található, és azt – Labarre
szerint – nyilvánvalóan jóval később készítették a rajta feltüntetett 1585. évnél.

Az amerikai központi katalógus¹⁰⁸ e Calepinus-féle szótárnak 1583. évi kiadásáról is tudósít. Azon-
ban ez nyilvánvaló tévedés, mert a két példány, amely lelőhelyként itt szerepel, megtalálható a helyes,
1585. évszám alatt is.¹⁰⁹

RMNy 578 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241B.

RMNy 581 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 241A.

RMNy 597 vacat!

<Calepinus, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum*. Lugduni 1587.>

Ez a RMNy 597 által feltételezhetőnek minősített kiadás aligha létezett. Albert Labarre¹¹⁰ éppen
a RMNy-re hivatkozva felvette ugyan bibliográfiájába, de példányt sehol sem talált. A legvalószínűbb
az, hogy a korábbi magyar szakirodalomban öröklődött 1587. évszám, vagy valakinél tollhiba nyomán
keletkezett, vagy egy 1586. évi példányban tollal valaki egyetlen vonással utólag „felfrissítette” a római
évszámot.

Itt említhető meg, hogy Labarre egy másik tételében¹¹¹ a tíznyelvű Calepinus-féle szótárnak valami
hibrid kiadásáról tudósított. E lyoni kiadás leírásának fejlécében az 1588., részletes leírásában viszont az
1577. évszám olvasható. A címlapon található fametszet méhek által körülzsongott oroszlán az 1586.¹¹²
és 1587.¹¹³ évi kiadásban látható. A terjedelmet Labarre „(4) 819 [= 840] – 813 (3) pp.” alakban ad-
ta meg. Ez viszont teljesen eltér az említett 1586. és 1587. éviéktől, viszont pontosan megegyezik az

¹⁰⁴ RITTSTUEBER, Josef: *Die Klosterakten über das Burgenland*. Eisenstadt, 1955. Nr. 92.

¹⁰⁵ LABARRE, Albert: *Bibliographie du Dictionarium d'Ambrogio Calepino*. Baden-Baden 1975. Nr. 144.

¹⁰⁶ ADAMS, H[erbert] M[ayow]: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge, 1967. C 220.

¹⁰⁷ ADAMS (l. a 106. sz. jegyzetet) C 221.

¹⁰⁸ *The National Union Catalogue. Pre-1956 imprints*. Vol. 89. London, 1970. NC 0028153.

¹⁰⁹ *The National*. . . (l. a 108. sz. jegyzetet) NC 0028151.

¹¹⁰ LABARRE. . . (l. a 105. sz. jegyzetet) 147.

¹¹¹ LABARRE. . . (l. a 105. sz. jegyzetet) 149.

¹¹² RMNy 569.

¹¹³ RMNy 588.

1594.¹¹⁴ és 1598.¹¹⁵ évek lyoni kiadásiéval. Ezek viszont egészen más fametszetet hordanak. Labarre eme közlését – 1588. évszám – változatlan formában magáévá tette Franz Claes.¹¹⁶ Aligha kétséges azonban, hogy itt különböző kiadások adatainak téves kombinációjáról van szó. Az 1577. évszám pedig egyszerű sajtóhiba.

RMNy 634 vacat!

A kizárás indoklása RMNy S App. 52A.

RMNy S App. 52A

Külföldi nyomtatvány.

Waldeck, Anna von: Das fürstliche Wurtzgertlein zu Arolsen. . . (Giessingen) 1589 (Mannlin).

A kiadvány zárószoraiban olvasható hely- és nyomdász név alapján RMNy 634 elfogadta, hogy azt Németújvárott készítette Joannes Manlius. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés alapján megállapította, hogy az ugyan több ponton hasonlít az említett nyomdászéhoz, de azzal mégsem azonos.¹¹⁷ Nem hazai nyomtatvány.¹¹⁸

Ad RMNy 692

Limitatio revm forensivm. . . Clavdiopoli 1592 [typ. Heltai].

[[^{3+?} = [3+1] fol. – 4° – ins., orn.

Könyvtáblából előkerült az Országos Széchényi Könyvtárban egy levélnyi töredék, amelynek csak az egyik felén található nyomtatás. Erdélyi hivatalos ipari árszabás része, amely a *téglásokról* című fejezettel fejeződik be. Alatta 23 mm átmérőjű körbe foglalt, pecsétet helyettesítő fametszet áll, amelyen felül a S. B. [Sigismundus Báthori] betűk, középen pedig a Báthori-család sárkányfogas címere látható. A lap alján a kiadvány hiteléről *Volffgangus Kovachoczij cancellarius* nyomtatott aláírása olvasható. A töredék ennek a kolozsvári kiadványnak utolsó lapja.¹¹⁹ Miután hasonló árszabás szövege csak egy évtizeddel későbből ismeretes, amikor is annak beosztása eltér ettől, nem állapítható meg még most sem a nyomtatvány eredeti terjedelme.

Ad RMNy 701

MDXCIII extendöre valo calendariom. . . Siczben [1592] Manlius.

Az egykor lappangó unikum bekerült az Országos Széchényi Könyvtárba.¹²⁰ Ennek alapján megállapítható, hogy a szakirodalom korábbi közlései lényegében helyesek voltak. Az igazítást igénylő adatok a RMNy 701 leírásához viszonyítva a következők. A naptár hónapképeket visel, így a terjedelmet közlő sor végére „mult ill.” kell, hogy kerüljön. A prognosztikonnak nincs önálló címlapja: a nyomdász ajánlása a naptár utolsó lapjának hátán olvasható. A hónapvers nem magyar, hanem latin, így az erre vonatkozó mondat helyére ez a megállapítás kívánkozik. A példányból az A₅ levél is hiányzik.

RMNy S 709A

<Fortuna. Bártfa ante 1594 Gutgesell.>

Későbbi kiadás előszava és metszete alapján feltételezhető. – Magyar nyelvű sorsvetőkönyv.

¹¹⁴ RMNy 745.

¹¹⁵ RMNy 836A.

¹¹⁶ CLAES, Franz: *Bibliographisches Verzeichnis der deutschen Vokabulare und Wörterbücher, gedruckt bis 1600*. Hildesheim, 1977. Nr. 707.

¹¹⁷ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 322.

¹¹⁸ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹¹⁹ V. ECSÉDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁰ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 399.

RMNy 701. Címlap

Az 1594. évszámmal ellátott és kétségtelenül ehhez a kiadványhoz vésett fametszet alapján feltételezhető, hogy ezt a népszerű sorsvetőkönyvet ebben az évben Kolozsvárott megjelentették, bár példány belőle ma nem ismeretes.¹²¹ A legrégebb kiadás, amely ma tanulmányozható 1509 és 1610 között készült ugyancsak a Heltai-féle műhelyben.¹²² Ennek ajánlását Kléz Jakab írta, aki Bártfán volt nyomdász. Miután a Fortuna szövege lengyel eredetű,¹²³ nem tűnik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy e mű első magyar nyelvű kiadására is a lengyel határ mellett fekvő Bártfán került sor az említett 1594. évi kolozsvári megjelentetés előtt, hiszen a szöveget – az előszó tanúsága szerint – onnan vették át.¹²⁴

¹²¹ RMNy 747.

¹²² RMNy 916.

¹²³ MKsz 1966. 75–76, BORSA Gedeon.

¹²⁴ MKsz 1966. 76, BORSA Gedeon.

RMNy 730 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S App. 53A.

RMNy S App. 53A

M., A.: *NEWE Zeittung vnd Wundergeschichte. . . Schützing 1593 Männel.*

Külföldi nyomtatvány.

A RMNy 730 elfogadta a címlapon feltüntetett impresszumadatokat. Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy az teljességgel elűt Joannes Manliusétól.¹²⁵ Nem hazai nyomtatvány.¹²⁶ Itt jegyezhető meg, hogy időközben tisztázódott a kezdőbetűkkel jelölt szerző neve: Adam Maderspacher.¹²⁷

Ad RMNy 745

CALEPINUS, Ambrosius: *Dictionarium decem linguarum. . . [Lugduni] 1594 [sine typ. nomine], sumptibus haeredum Eustathii Vignon, Jacobi Stoer, Gullielmi Laemarii [Genevae].*

Franz Claes¹²⁸ külön tételben rögzített két példányát, amelyen nem olvashatók a kiadók nevei. Az amerikai központi katalógus¹²⁹ az egyik Claes által közölt példányt kiadói névvel írta le. Így arra kell gondolni, hogy kiadói név nélküli, ismeretlen kiadásnak vélt példány is az ismert 1594. évi kiadásból származik, csak a kiadóknak a címlap alján olvasható neveit e példányokban levágták, vagy lefelejtették azokat a bibliográfiai rögzítéskor. Nyilván ezért zárta ki Albert Labarre¹³⁰ is Calepinus bibliográfiájából Annamaria Gallina¹³¹ erre vonatkozó adatát.

Ad RMNy 750

ZWO warhafftige Neuezeitung. . . Preßburgk [15]94 Walo.

Boris Bálint felvetette azt a gondolatot, hogy e kiadványt Joannes Manlius állította elő, aki ez idő tájt felajánlotta szolgálatait Pozsony városának.¹³² Zsigmondy Árpádné a nyomdai felszerelés vizsgálata alapján azonban megállapította, hogy ez a tudósítás bizonyosan nem Manlius műhelyében készült.¹³³

Ad RMNy 767

VERANTIUS, Faustus: *Dictionarium quinque Europae linguarum. . . Venetiis 1597.*

Ennek az ötnyelvű szótárnak, amelyben a magyar nyelv is szerepel, az ismert 1595. évi kiadásától¹³⁴ eltérő, 1597. évszámmal ellátott változatáról tudósított Georgius Draudius.¹³⁵ Adatát átvette Franz Claes.¹³⁶ A korábbi évszám kiadásból ma több tucat példányt tartanak nyilván a világ számos könyvtárából, ezzel szemben 1597. évszámmal ellátott példány egyetlen egy sem ismeretes. Így megalapozottnak tűnik a feltételezés, hogy ilyen nem is volt, és ez a bibliográfiai „fantom” Draudius elírásából, vagy az írását szedő nyomdász hibájából ered.

¹²⁵ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 322.*

¹²⁶ V. ECSEDY Judit szóbeli közlése.

¹²⁷ *Burgenländische Heimatblätter 1978: 88–93, LANG, Helmut.*

¹²⁸ CLAES. . . (l. a 116. sz. jegyzet) Nr. 786.

¹²⁹ *The National. . .* (l. a 108. sz. jegyzet) NC 0028152.

¹³⁰ LABARRE. . . (l. a 105. sz. jegyzet) Nr. 186. jegyzet.

¹³¹ GALLINA Annamaria: *Contributi alla storia della lessicografia italo-spagnola dei secoli XVI e XVII.*

Firenze, 1959. 119.

¹³² *Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz.* Szeged, 1978. 213–214.

¹³³ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983: 322–323.*

¹³⁴ RMNy 767.

¹³⁵ DRAUDIUS, Georgius: *Bibliotheca classica. . .* Francofurti ad M., 1625. 1345.

¹³⁶ CLAES. . . (l. a 116. sz. jegyzet) Nr. 830.

RMNy S 829A

»EVANGÉLIUMOK és epostolák. Bárfa 1597–1600? Klöss. — 8° «

Čaplovič 98

Evangélikus perikopáskönyv. — E múból nem maradt fenn egyetlen példány vagy töredék sem, azonban Jakob Klöss a későbbi *summáriumokkal és tanulságokkal* bővített perikopáskönyve kiadásának.¹³⁷ 1616. július 1-jén kelt *epistola dedicatoriájában* arról írt, hogy *immár egynéhányszor. . . az úrnapokra és főfő ünnepekre rendeltetett evangéliumokat és epistolákat magyar nyelven kinyomtattam, csak magát a textust, amint az evangélisták azt megírták.* Klöss 1597-től nyomtatott Bártfán. A fenti írása alapján *egynéhányszor*, tehát 1597 és 1616 között legalább kétszer jelentette meg a magyar nyelvű perikopáskönyvet kommentárok nélkül. Ehhez mintául David Gutgesell ilyen jellegű kiadványa¹³⁸ szolgálhatott. A fenti időhatárok között szerepel a RMNy második kötetében egy tétel.¹³⁹ Ján Čaplovič — teljesen indokoltan — két ilyen leírást is közölt: az egyiket 1597–1600?¹⁴⁰ a másikat 1601–1615¹⁴¹ közötti időmegjelöléssel. Ez utóbbi megfelel a RMNy második kötetében szereplő és már említett kiadásnak, de a fentiekben előadottak miatt ezen felül szükséges egy másikat is beiktatni. Ennek időhatárai igazodnak Čaplovičhoz: 1597–1600? Ez az évkör azonban teljesen önkényes, lehetne bármi más is 1597 és 1616 között. Sőt Klöss *egynéhányszor* kifejezése szinte bizonyosan kettőnél is több kiadást sejtet. A továbbiak rögzítése a RMNy időrendjében — a jelenlegi ismeretek alapján — azonban nem lehetséges.

RMNy 835 vacat!

A kizárás indoklása: RMNy S 838A.

RMNy S App. 64A

Telegdi, Johannes: Rudimenta priscae Hunnorum linguae. . . Lugduni Batavorum 1598.

Kézíratos mű.

Szinnyei József a fenti című írást Telegdi János nyitrai püspök munkájaként közölte a korábbi magyar szakirodalom alapján.¹⁴² Miután a rovásírás tárgyalásához számos példát és néhány rövidebb magyar nyelvű szöveget is közölt Telegdi, amennyiben ezt valóban kinyomtatták volna, úgy az a RMNy gyűjtőkörébe tartoznék. Sebestyén Gyula a nyomtatás kérdését is külön alapos vizsgálatnak vetette alá, amelynek során megállapította, hogy Telegdi munkája csak kézírásban készült és terjedt el.¹⁴³

RMNy S 838A

(BOGÁTI FAZEKAS Miklós:) [Demeter király históriája...]. [Szeben cr. 1598 Fabricius.]

A RMNy 835 alatt e nyomtatvány Dézsi Lajos által kikövetkeztetett impresszuma olvasható: [Kolzsvár cr. 1598 typ. Heltai]. Szentmártoni Szabó Géza úgy találta, hogy e meghatározás nem helyes, mert a kiadvány a szebeni nyomda felszerelésével készülhetett. A betűtípus V. Ecsedy Judit által végzett vizsgálata megerősítette ezt a feltételezést.¹⁴⁴

RMNy S 869A

LÉCLUSE, Charles de: Fvngorvm in Pannoniis observatorvm brevis historia. (Supplementum ad LÉCLUSE, Charles de: Rariorvm plantarvm historia. Antverpiae MDCI ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum.)

¹³⁷ RMNy 942.

¹³⁸ RMNy 602.

¹³⁹ RMNy 942.

¹⁴⁰ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 98.

¹⁴¹ ČAPLOVIČ (I. a 61. sz. jegyzetet) 127.

¹⁴² SZINNYEI XIII. 1384.

¹⁴³ MKsz 1903: 253. — *A magyar rovásírás hiteles emlékei.* Bp. 1915. 91–94.

¹⁴⁴ Mindkettőjük szíves szóbeli közlése.

ZZ⁶ aa⁶ bb⁶ = CCLXI-CCXCV pag. — 2° — Mult ill., init.

Pannoniai gombák leírása magyar és német nevével. — A címlap hátán a szerző ajánlása *Lugduni in Batavis VII. Cal. Maii 1598* keltezéssel *Ioanni Vincentio Pinello*. A főrész 26 *genus*ban pannoniai gombák leírását adja. Ehhez csatlakozik: *De fungis caput LXX. libri X. villae Ioan. Baptistae Portae Neapolitani*, továbbá *Fungorum aliquot icones. . . evernaculo [Matthiae] Lobelii herbario desumptae iones & descriptiones*.

Hasonmás kiadása: *Carolus Clusius fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Budapest–Graz 1983. 83–122.

A munka Charles de l'Écluse összes munkái első kötetének (Antwerpen 1601) részeként jelent meg. A szerző előszavában megemlékezik arról, hogy gyűjtőmunkáját az ahhoz készített színes rajzokkal egyetemben, Batthyány Boldizsár hathatós támogatásával végezte a helyszínen. E képeket tartalmazó kódeket a mai napig is őrzik a leideni Egyetemi Könyvtárban. Hasonmásban saját kiadásában megjelentette és méltatta Istvánffi Gyula¹⁴⁵, továbbá a nyomtatvány hasonmás kiadásával együtt újra közreadták.¹⁴⁶ A 26 féle pannoniai gomba leírásához — az említett festmények nyomán — az 1601. évi kiadvány illusztrálására több tucat fametszet is készült, amelyeket ezek neve magyarul és németül a lapszálon végigkíséri. Az említett és a nyomtatvány hasonmás kiadását is tartalmazó kötetben több tanulmány is foglalkozik ezzel a pannoniai gombákról szóló munkával és a Clusius Codex-szel.¹⁴⁷

RMNy 900 vacat!

A kizárás indokolása: RMNy S 1036A

RMNy S 1036A.

[EVANGÉLIUMOK és epistolák.] [Keresztúr 1613–1614 Farkas.]

A RMNy 900 e töredékesen fennmaradt kiadványt Manlius 1598–1608 közötti nyomtatványának mi-nősítette. Zsigmondy Árpádné azonban a betűtípusok kopottsága alapján 1613–1614 tájára keltezte és Manlius utódja, Farkas Imre termékei közé utalta.¹⁴⁸

Ad RMNy 1088

HOCHSCHILD, Georg: Cento Ouidianus. . . Kerszturini [!] MDCXV Farkas.

Manlius nyomtatványainak felsorolása közben M. F. Bothar ezt a kiadványt nyomdászév nélkül 1595. évszámmal közölte.¹⁴⁹ Nyilvánvaló tévedésének oka feltehetően a római évszám harmadik és negyedik betűjének felcseréléséből származó helytelen olvasat.

RMNy S 1098A

»SPEVNÍČEK duchovných piesní. Bardejov cr. 1616 Klöss.«

Čaplovič 101

Evangélikus egyházi énekek biblikus cseh nyelven. — Ján Čaplovič a fenti címmel közölte.¹⁵⁰ azt a kis énekeskönyvet, amely ma már csupán Ludevit Haan leírásából ismeretes.¹⁵¹ Ezek szerint ez nyomtatvány 32 egyházi éneket tartalmazott jellegzetes szlovacizmusokkal, amely alapján bizonyosra vehető, hogy magyarországi használatra készült. Mindegyik ének előtt egy, az ünnepi evangéliumra vonatkozó

¹⁴⁵ ISTVÁNFFI Gyula: *A Clusius-Codex mykologiai méltatása, adatokkal Clusius életrajzához*. Bp. 1900.

¹⁴⁶ *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Budapest–Graz, 1983. 123–214.

¹⁴⁷ L. a 146. sz. jegyzetet.

¹⁴⁸ *Az OSzK Évkönyve 1982–1983*: 323.

¹⁴⁹ *Burgenländische Heimatblätter* 1950: 135.

¹⁵⁰ ČAPLOVIČ (l. a 61. sz. jegyzetet) 101.

¹⁵¹ HAAN, Ludevit: *Cithara sanctorum*. Pešt, 1873. 20.

kép volt látható, amelyet a szöveg elején álló *Z spíva se jako* (énekeltetik mind — ad notam) szavak követték. Az énekek egyike sem szerepel Jiřík Třanovský nevezetes énekgyűjteményében, a *Cithara sanctorum*-ban, ellenben 18-at még Haan korában is énekeltek a szlovák evangélikus gyülekezetekben. Az általa vizsgált példánynak hiányzott a címlapja, és azt a 16. század végéről származónak tartotta.

A fentiekhez Čaplovič hozzátette, hogy e kiadványt feltehetően David Gutgesell bártfai nyomdájában állították elő, ahol 1581-ben Martin Luther kis kátéjának a szlovákok számára készült első fordítása napvilágot látott.¹⁵² A képek, amelyekről Haan írt, alighanem azonosak lehetnek Jakob Klöss bártfai műhelyében 1616-ban az evangéliumok és epistolák bibliái szövegének illusztrálására használt fametszetekkel.¹⁵³ Ezért valószínű a Klöss-műhelyben történt megjelentetés, amely 1597-től hosszú évtizedeken át működött Bártfán. A nyomtatás idejét az említett fametszetek itteni legkorábban ismert előfordulása tájára kellett helyezni, ami azonban nem zárja ki, hogy a kis énekeskönyvet már akár másfél évtizeddel korábban vagy későbbben állították elő.

BORSA GEDEON

Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593). A 16. század második feléből 60 magyar nyelvű kalendáriumkiadást tart számon a *Régi magyarországi nyomtatványok* (továbbiakban: RMNy) című retrospektív bibliográfiánk.¹ Ezeknek körülbelül feléből nem rendelkezünk példánnyal, még apró töredékekkel sem. A kalendáriumokból el nem kelt példányokat azok érvényességének elmúltával másodlagosan használták fel, például kötéstáblákban összeragasztva azok merevítéséhez. Ezért régi kötések restaurálásakor, azok szétátzatásakor gyakran kerülnek elő e kiadványokból különböző méretű töredékek, gyakran egész ívek. Jellemző, hogy a 16. század második feléből mindössze kettő(!) magyar nyelvű kiadásból láthattak az RMNy szerkesztői teljes példányt. A példányjelölések szerint az 1558–1600 közötti tételek feléhez van, gyakran több azonos terjedelmű, töredék. A sokszor csak néhány levélnyi és csonka töredékek biztonságos tárolására a könyvtárak nem mindenütt ügyeltek. Ezért fordulhat elő az, hogy az utóbbi évszázadban példány alapján leírt kiadások esetében is gyakori az „olím”, azaz „ma nem található” megjelölés.²

Az említett magyar nyelvű kalendáriumok megjelenési helyei: Bécs, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszomben, Bárfta, Nagyszombat, Detrekő, Németújvár, Németlövő, Krakkó. Az idő- és térbeli szórtság, az azonos évre kiadott, többféle (több helyen megjelent) változat arra utal, hogy a közönség egyre inkább igényelte ezt a műfajt, a nyomdászok számára pedig már ekkor is jó üzlet volt a kalendáriumok közreadása. Az olvasók a kalendáriumot nemcsak időmutató könyvként forgatták, hanem a mindennapi élet apró-cseprő dolgaira is keresték benne a választ. Asztrológiai, orvosi és gazdasági tanácsért vették kézbe, feljegyzéseket, naplót írtak a naptár-részbe, figyelembe vették az időjárásról és a hadakozásról szóló jóslatokat. Ez a prognosztikon, amely gyakran külön címlappal rendelkezik, jól elkülönített része a kalendáriumoknak. A század végétől egyre gyakrabban és színesebben vált az olvasnivaló (toldalék) is bennük: először a krónika, a vásárjegyzék, majd más „hasznos” matériák.³ Az egyes hónapokat kísérő, többnyire oktató tartalmú versszakok (naptárversek), vagy az ugyanezen a helyen álló, nem versebe szedett regula-fűzér már a 16. században is jellemzőek.

¹⁵² RMNy 479.

¹⁵³ RMNy 1092. — Vö. *Gutenberg Jahrbuch* 1982: 236–240, BORSA Gedeon.

¹ *Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600.* Összeáll. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István és KELECSÉNYI Ákos. Bp., 1971.

² Tíz olyan tételt sorol fel az RMNy, melyhez egykor volt, ma egyáltalán nincs példány, s továbbiaknál is akad eltűnt példányra utalás.

³ Vö. HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban* = MKsz 1970. 373–378.

Az első magyar nyelvű kalendáriumot, amelyről adat maradt fenn, 1558-ra Bécsben nyomtatta Raphael Hoffhalter.⁴ A török terjeszkedése, a hazai nyomdák csekély száma és a földrajzi közelség magyarázat Raphael Hoffhalter bécsi magyar nyelvű kalendáriumaira⁵ és a Krakkóban megjelent magyar nyelvű kalendáriumokra.

* * *

A Váci Egyházmegyei Könyvtár kéziratának átnézésekor egy 17. század közepére datálható teológiai köteten (219. 106: *Tractatus de actibus humanis et de praeceptis*) 1595-ből[!] származó, szüetett, kötésre nyomtatott ajánlásra figyeltünk fel. A kalendáriumkötésekre jellemző magyar címer fölött és alatt az alábbi olvasható a felső táblán:

Dem Edlen vnnd Ehresten Herrn [Egy szó a szúrágás miatt hiányzik]
Pusch Camerschreiber der Königlichen
Freystatt zu Preßburg Mei-
nem günstigen
Herrn
.....
1.5.9.5.

A kötés másodlagos felhasználása a rögzítés módjából és a kézirat korából egyértelmű. Szennylevelének belsején a kötet szövegének írójától az alábbi bejegyzés olvasható: „Johannes Jarabek 1666”. A restaurálás során a tábla belsejéből az alábbi, 1590–1593-ra szóló magyar és német nyelvű kalendáriumok töredékei kerültek elő:

Grácban nyomtatott magyar nyelvű, 1590-re szóló kalendárium néhány levele; Nagyszombatban 1593-ra nyomtatott magyar nyelvű kalendárium néhány levele; gráci Schreibkalender töredékei 1592-re; augsburgi Schreibkalenderek töredékei 1592-re készült naptárakból; néhány levél egy tizehatodrétt, német nyelvű kalendáriumból, melyet 1591-re adtak ki. Külön érdekesség, hogy a felsoroltak közül három kiadványnak a címlapja is előkerült.

A könyvkötő naptárak terjesztésével is foglalkozott, az eladatlan példányokat kötéstábla merevítésére használta fel. Közelebbit nem tudunk róla. Valószínűleg a német és magyar nyelvterület érintkezésénél, az országhatárhoz közeli városok egyikében tevékenykedett.

Német nyelvű töredék

Schreibkalender / Sambt der Practick / Auff das Schalt-Jahr M. D. XCII. Gestelt durch Johann Rasch / zu Wienn. Gedruckt zu Grätz in Stayr / bey [Georg Widmanstetter]. + Practica Auff das Jar / nach vnsers Herrn vnnd Seligmachers Jesu Christi Geburt M. D. XCII. Gestelt: Durch Johann Rasch zu Wienn. Regent dieses Jars ist Iupiter. [Gedruckt zu Grätz in Steyr / bey Georg Wildmanstetter]⁶ 4r. III.

⁴ RMNy 137.

⁵ Vö. SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen des 15. bis 17. Jahrhunderts* = Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 41. Studien zur Wiener Geschichte. Red. Peter CSENDES. Wien, 1985. 62–112. I. h. 105.

⁶ GRAFF, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana, 1585–1805*. Graz, 1993. Nr. 79. — SUTTER, Berthold: *Johannes Keplers Stellung innerhalb der Grazer Kalendertradition des 16. Jahrhunderts*. Die landschaftlichen Mathematiker der Steiermark als Kalendariographen. = *Johannes Kepler, 1571–1971*. Gedenkschrift der Universität Graz. Red. Paul URBAN und Berthold SUTTER. Graz, 1975. 209–341. és 1–36. tábla. I. h. 337. (Nr. 20.) és 26–27. tábla.

A két címlappal együtt 12 nagyrészt csonka levél.

[HENISCH, Georgius:] *Newer vnd Alter / Schreybkalender / Auff das Jar: / M. D. XCII. / Gestelt: Durch Georgium Henischium der / Artzney Doctorem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. / [Augsburg, Michael Manger] Mit [Röm: Kay: May: Freyheit etc.]* – 4r.

Megvan a címlap, július és augusztus hónapokra szóló levelek. A címlap verzóján:

Almanach auff das Jar ..., a lap alsó felén záródísszel.⁷

Az RMK III-ban⁸ nem szerepel.

[HENISCH, Georgius: *Schreybkalender* Auff das Jar: M. D. XCII.] Gestellt Durch [Georgium Henischium der] Artzney Doc[torem vnd Professorem Mathematicum zu Augspurg. Augsburg, 1591, Michael Manger.] – 4r.

Egy keskeny csík a címlapból. A párhuzamos kiadások segítségével megállapítható, hogy ókalendárium nélküli újkalendárium töredékéről van szó. A verzón a naptárra utaló évszámok és magyarázatok (Almanach auff das Jar . . .) csak az újkalendáriumra vonatkoznak. A verzó alsó felén nem záródísz, hanem ajánlás található.

Az RMK III-ban nem szerepel.

[*Schreibkalender* auf das Jahr 1591.] – 16r. III. Az alábbi levelek vannak meg (nagyobbrészt csonkán): B₁₋₈ C₆₋₈. Duplum: B_{1,3,6,7}. Hónapképek, részben csonkán: május, június, augusztus (kétszer), november. Júniusnál a hónapvers helyén álló szöveg: Brachmon hat XXX Tag. In dem Monat hüt dich vor Aderlassen / purgteren / vnd viel gewürteten essen / auch gesaltzen einbaißten vnd geselchten Fleisch / iß Salat vnd andere Kreuter speiß / die füß zum Abendt ehe man zu Beth gehet mit kalten wasser zu wachsen / ist nicht böß.

A tételt nem sikerült nyomdahelyhez kötni.

Magyar nyelvű töredékek

Az 1593-ra kiadott *nagyszombati kalendáriumról*⁹ eddig csak közvetett adatokkal rendelkezünk. Johannes Manlius ugyanezen évre szóló naptára előszavában jelzi, hogy „a Krakкаи kalendáriumot magyarul Nagyszombatban immár kinyomtatták.”¹⁰ Pécsi Lukács 1592. október 12-én kelt levelében e naptárt ajánlotta a pozsonyi polgármesternek és tanácsnak.¹¹

⁷ A Manger-féle típusokat naptárak nyomtatására évtizedekig azonos módon használták. Michael Manger mostohafia, David Fracken még az 1612. évre is változatlanul nyomtatott. (Vö. *Newer vnd Alter Schreybkalender*. . . Augsburg, durch David Francken. OSZK, RMK III 1108a. – Az előkerült töredék nevek írásánál használt betűtípusa megtalálható az ugyanezen évben nyomtatott egyéb Manger-kiadványokban. Pl. MÜLLER, Georg: *Warhaffige Beschreibung von dem Vrsprung der Vralten (von Gott gegeben) löblichen Kunst der Schreiberey*. . . (Augsburg), 1591, M. Manger. – OSZK, Ant. 3795.

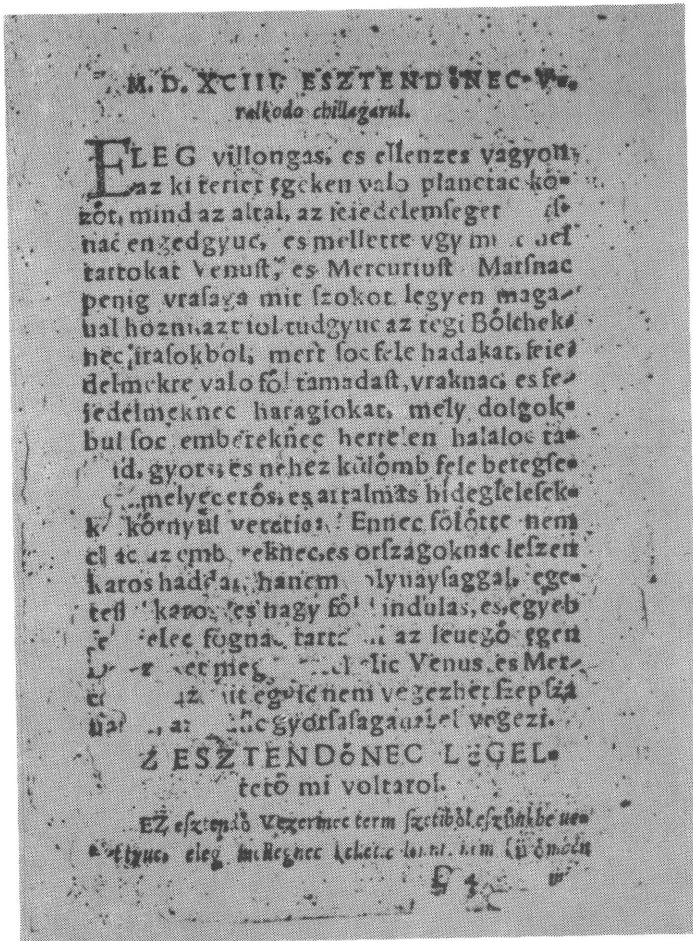
⁸ SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár, III. 1–2. kötet*. Bp., 1896–1898. – Pótlások, kiegészítések, javítások. . . 1–4. füzet. Összeáll. DÖRNYEI Sándor és SZÁLKA Irma. Bp., 1990–1993.

⁹ RMNy 697.

¹⁰ Az RMNy 701. tételéből kiemelt idézetet l. az RMNy 697. tétel leírásánál.

¹¹ HOLL Béla: *Pécsi Lukács levele az 1593. esztendőre nyomtatott nagyszombati kalendáriumról* = MKsz 1977. 374–375.

A töredékek meghatározását záródísz és hónapábrázolások segítették.¹² Az évszámot a prognosztikon-töredék tartalmazza, ennek megfelelően helyezkednek el az egyes napok. A hónapok alatt nem naptárversek, hanem prózai bölcsességek találhatók. Teljes terjedelmében csak a júliusi van meg: Vak az irgalmas, hanem is igazis, semmit nem használ szegényekhez ualo irgalmassaga, miért hogy hamissag usoranak gyutöt marhat osztogat.

Ad RMNy 697

A Pécsi Lukács által fordított, Nagyszombatban az 1593. évre kiadott kalendáriumból előkerült töredékek alapján elvégezhető terjedelemmeghatározás: [A⁸] B⁸ C_{[1]2-3[4-5]6-7[8]} D_{[1-2]3-5} + ? = [29 + ?] fol. – 8r. Mult. ill. – Az RMNy-ben még példány nélkül álló (kikövetkeztetett) naptár megjelenésének tényét Holl Béla újabb adattal támasztotta alá (MKsz 1977, 376). A kőtestáblából

¹² Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. LIII. és LVI. t. – KOVÁCS Zsuzsanna: *A 16–17. századi magyarországi naptárak hónapképeiről*. In: *Gesta typographorum*. A hetvenéves Borsa Gedeon tiszteletére. Szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1993. 50–61. I. h. 56.

előkerült töredékek közt az alábbi, részben csonka hónapképek fordulnak elő: május, június, augusztus, november. A D₃v-n a nagyszombati nyomda gyakori záródíszre látható.

Vác, Dioec ④

* * *

A magyar nyelvű töredékek közül az 1590-re szóló kalendáriumról kissé részletesebben szólnok.

Calendarium azaz napszámzás 1590-re. Egyedülálló ez a fordítás. Tudásunk szerint a napszámzás szó másutt nem fordul elő. A szerző Georg Stadius gráci matematikus-csillagász, akinek 1581 és 1593 közt Grácban németül jelentek meg naptárai.¹³ Ezek közül az 1584-re szólót magyar fordításban is megjelentette Johannes Manlius.¹⁴ A fordítót sem a Manlius-nyomatvány, sem a most előkerült 1590-re szóló naptár esetében nem ismerjük. A nyomtató Hans Schmidtnek, akinek a neve a kor szokása szerint a nyomtatvány nyelvén szerepel az ipresszumban Kovács (Kowatsch) Jánosként, 1579 és 1599 közöttől ismertek kiadványai.¹⁵ Magyar nyelvű nyomtatványáról eddig nem volt tudásunk, sőt Grácban nyomtatott 16. századi magyar nyelvű kiadványról sincs semmiféle adat.

Hans Schmidt Zacharias Bartsch segédeként 1563-tól Grácban tevékenykedett. 1578-ban a törökök elleni harcban kitüntette magát. 1579 áprilisában lett a protestáns rendek nyomdásza. Nyomdavezetőként hol Hansen Schmidtnek, hol Johannes Fabernek jelölte magát kiadványai impresszumaiban, attól függően, hogy milyen nyelvű volt a nyomtatvány. Nyomdászati tevékenységét a helyi jezsuitákkal való viszálykodás kísérte. 1598-ban egy evangélikus prédikátor lányát vette feleségül, tulajdonképpen ezzel a lépésével állt nyíltan a protestánsok oldalára. Grácban a század utolsó évtizedében különösen élessé vált a küzdelem a protestáns rendek (és nyomdászuk), valamint az udvar támogatta jezsuiták (és azok nyomdásza, Georg Widmanstetter) között. A protestánsok szabad vallásgyakorlatát megtiltó rendelet után 1598–1599-ben kétszer is börtönbe került Schmidt, aztán eltávozott a városból.

Juliane Keller bibliográfija szerint¹⁶ 1595 és 1598 (1597 vége?) közöttől nem maradt fenn tőle gráci nyomtatvány. Érdekes, hogy egy Fabricius János nevű személy éppen 1595-ben (március 20-án) vásárolta meg a városi nyomdát Nagyszebenben, hatévi részletfizetésre, 300 forintért.¹⁷ Szinte semmi mást nem tudunk róla. Török Gábor azt feltételezte, hogy szász származású, de magyarul is jól tudhatott (vagy magyarul jól tudó segéde, korrektora volt). Erasmus *Civilitas morum*ának 1591. évi debreceni kiadását 1598-ban Nagyszebenben jelentette meg, abban Heltai Gáspárhoz közelálló helyesírást alkalmazott.¹⁸ Felmerül a két személy, a gráci Hans Schmidt és a nagyszebeni Fabricius János azonosságának lehetősége. A feltételezést az gyengíti, hogy 1598-ban (az 1598-ra szóló Schreibkalendert valószínűleg 1597 végén nyomtatta) már ismét vannak nevével ellátott gráci kiadványok. Ugyancsak van 1598-ban Nagyszebenben megjelent, nevét viselő nyomtatvány.¹⁹ Esetleg házasságkötésével kapcsolatos Nagyszebenből való távozása.

¹³ Stadius gráci kalendáriumairól (hasonmások közlésével): SUTTER: i. m. (6. jegyzet) 263–275, 330–335. és 4–16. tábla.

¹⁴ RMNy 535.

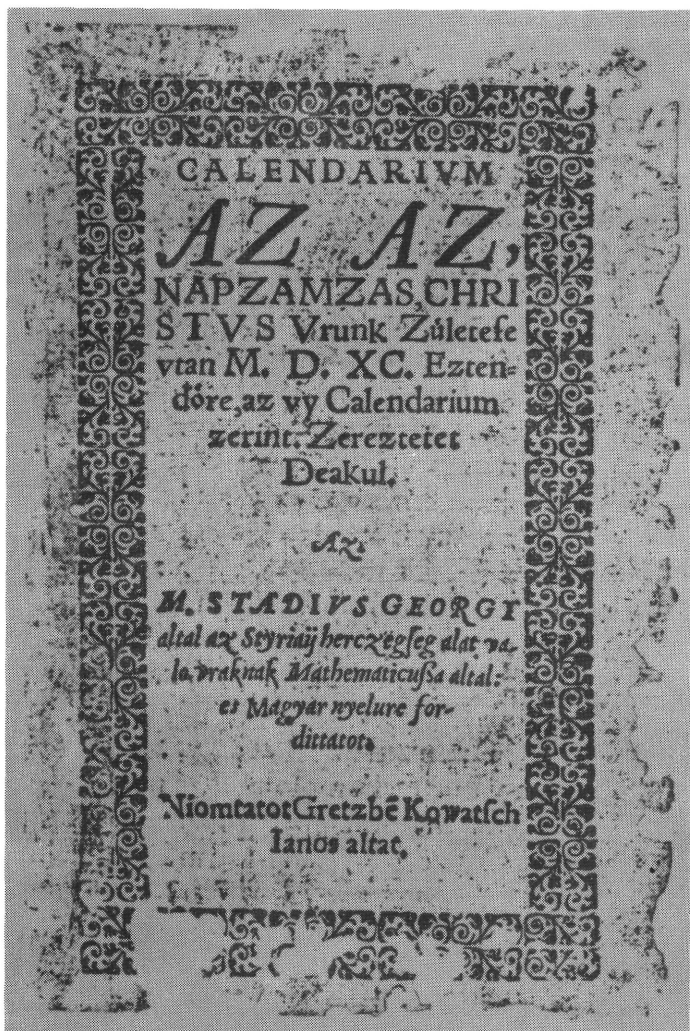
¹⁵ KELLER, Juliane: *Grácer Frühdrucke, 1599–1619*. Katalog der steirischen Bestände Grác, 1970. 13–19. — Életrajzi adatok: BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wießbaden, 1963. 154. — DURSTMÜLLER, Anton: *500 Jahre Druck in Österreich*. Die Entwicklungsgeschichte der graphischen Gewerbe von den Anfängen bis zur Gegenwart, I. Wien, 1982. 78–79. — LANG, Helmut W.: *Die Buchdrucker des 15. bis 17. Jahrhunderts in Österreich*. Baden-Baden, 1972. 14.

¹⁶ L. az előző jegyzetet.

¹⁷ MKsz 1932/1933. 79–80. (IVÁNYI Béla)

¹⁸ TÖRÖK Gábor: *Erasmus „Civilitas Morum”-ának két XVI. századi kiadása* = MKsz 1955. 87–90.

¹⁹ RMNy 840. (Az említett Erasmus-kiadvány.) Az RMNy még három impresszum nélküli, illetve feltételezett kiadványt sorol 1598-ban neve alá. A 621. tételben említett „adat”, hogy tudniillik Fabricius 1601-ig tevékenykedett Nagyszebenben, bizonyíték nélküli feltételezés.

A két azonos nevű személy azonossága tehát csak hipotézis. Vajon lehetséges-e azonos évben (1598-ban, esetleg már 1597-ben is) ugyanazon személy két egymástól viszonylag távoli nyomdában való ténykedése, vagy legalábbis az impresszumba való bekerülése? A kétféle magyar névalak (Fabricius János illetve Koyács János) a korban szokásos gyakorlatot figyelembe véve nem rendelkezik bizonyító erővel. Elképzelhető, hogy Grácban, német környezetben fontosabb volt hangsúlyozni a magyar nyomtatványon a családnév magyar formáját, mint az amúgy is vegyes lakosságú Szászföldön. A kérdés eldöntése további alapos vizsgálódást igényel.

Hans Schmidtnek antikva, kurzív és fraktúr betűi voltak.²⁰ Az elsősorban latin illetve német nyelvű szövegek nyomtatására alkalmas betűkészletből érdekes elegyítésben fordulnak elő e típusok a magyar

²⁰ Ezeket együtt használta egyik 1592-ben nyomtatott kiadványában. MEGISTER, Hieronymus: *Dictionarium quatuor linguarum, videlicet Germanicae, Latinae, Illyricae (quae ulgo Sclavonicae appellatur) et Italicae sive Hetruscae...*

nyelvű kalendáriumban. Az antikva szövegben az ékezetes magánhangzók közül az ö és ü fraktúrral, a háromféle típus közül a legkisebbik méretű antikvában a k, y, és z betűket kurzívval szedték. A két nagyobb méretű antikvában kissé furcsára sikerült k, y és z szerepelnek. A kurzív sorokban többféle forma akad az ö jelölésére: a jellemzően régies formájú e ö, eö, eo, de van egy egybetűs e ö, sőt kétpontos ö is. Tehát gondot jelentett a magyar nyelvű szöveg kiszédése. Talán a régies, kétmagánhangzós ö és ü formák is a kényszer következményei. Bár jóval kevesebbszer, de előfordulnak az önmagukban álló ö és ü betűk is. A nagyszebeni nyomda írásképeivel, szedésével, betűtípusaival közös vonást nem találtunk.

A naptárrész névnapjelöléseinek jellegzetes vonása, hogy a névnapok mellől, a protestáns nyomdahelynek megfelelően, szinte teljességgel elmaradtak a szentek közelebbi megjelölésére (például: mártír, szűz, confessor, apát stb.) utaló rövidítések, betűk. A három évvel későbbi nagyszombati és a közeli évek más naptáraival összehasonlítva: a nagyszombatiak természetesen tartalmazzák ezeket az utalásokat, az 1589. évre nyomtatott bárfai és az 1593-ra Manlius által nyomtatott németlővi kalendáriumban többnyire elmaradnak, de nem olyan következetesen, mint most vizsgált töredékünkben.

RMNy S 625/A

CALENDARIVM az az napszamzas, Christus Vrnk zületése vtan M. D. XC. eztendöre, az uy Calendarium zerint. Zereztetet deakul az *M. Stadius Georgy* által az styriay herczegseg alat valo vraknak mathematicussa altal: es magyar nyelure fordittatot. Niomatot Gretzbe[n] Kowatsch Ianos altal[!].

A⁸ [B⁸] C₁₋₂[3-6]7-8 = [20 + ?] fol. — 8°. Mult. ill.

Új-naptár és prognosztikon. — Teljes címlap és töredékek. A C₂ verzón kezdődik a prognosztikon, a C₇ már üres. — A hiányos példány más kalendáriumtöredékekkel együtt kötéstáblából került elő. A töredéket megőrző kötéstáblán Pusch pozsonyi kamarai írnoknak szóló ajánlás (1595) olvasható, benne eredetileg 1595. évre szóló naptár lehetett bekötve. A töredékeken található hónapképek (27 × 57 mm): január(csonka); március(ép), április(csonka), június(ép), július(csonka). Georg Stadius gráci matematikus-csillagász 1584-re szóló naptárát Johannes Manlius jelentette meg magyarul (RMNy 535). Hans Schmidt (Johannes Faber, naptárunkban: Kovács János) gráci nyomdásznak más magyar nyelvű nyomtatványa nem ismeretes. A sajátosan magyar betűket az antikva szövegben részben fraktúrral nyomtatta ki. A névazonosság alapján feltételezhető, hogy a nyomdász azonos az 1595-ben Nagyszébenben nyomdát vásároló Fabricius Jánossal. Gyengíti az érvet, hogy 1598-ban (1597 végén is?) mindkét városban nyomtattak olyan könyvet, amely az impresszumában a két, azonosnak vélt személy nevét viseli.

Vác Dioec ③ *

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata. Dézsi Lajos leírása szerint egy 1593. esztendőre készült, Siczbén nyomtatott kalendáriumban (RMNy 701) jelent meg *Az újesztendő kezdessék tőled, Úristen* kezdetű naptárvers.¹ A naptár eredetileg Körmenten, a Batthyány-család könyvtárában volt, majd elveszett.² Az RMNy leírása Dézsi *Supplementuma* alapján készült. Az elveszett naptár azóta megkerült,³

¹ MKsz 1892–1893. 222; SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. Utánnyomata: Bp. 1967. 1833/40; Supplementum ineditum Ludovici DÉZSI. DÉZSI Lajos kiegészítései. 1537–1667. SZTRIPSKY Hiador *Adalékok* c. műve utánnyomatának függelékében. Bp. 1967. 17: „Az egyes hónapoknál magyar distichonokkal. Pl. [6a, alul] Januarius hónál: Az viesztendeo kezdessenek teoled Vrsten, / Mert beoled[!] minden eredet aduauagion.”

² BORSA Gedeon: *Nyomtatványok Manlius kötéstábláiban = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972. Bp. 1975. 186.

³ ZSIGMONDY Árpádné: *Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575–1605) = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–1983. Bp. 1984. 316, 399.

de benne nem magyar, hanem latin nyelvű naptárvers található,⁴ melynek kezdete: *Non tibi principium, sed Christo, vendicat anni.*

Az MTAK Kézirattárában, Szilády Áron kéziratok hagyatékában őrzik a „16. századbeli kéziratok másolatai” elnevezésű, különálló levelekből álló kéziratot. Jelzete: Ms 10.106. A másolatok első darabja *Az újesztendő kezdessék tőled, Úristen* kezdetű naptárvers másolata. Szilády leírása szerint: „Ezek a versek egy 1583-ból való bécsi kalendáriumban vannak, melynek eredetijét Slovacius Péter írta, magyar fordítását (vagy átdolgozását) Pál Sebestyén készítette.” A Szilády által leírt bécsi naptár valószínűleg azonos a Bécsben 1582-ben az 1583. évre kiadott kalendáriummal és prognosztikkonnal (RMNy 503). Egy példányát valaha szintén a Batthyány-család körmendi könyvtárában őrizték, majd elveszett. Ez a példány azóta sem került elő. Dézsi *Supplementuma* ismeri a példányt, de nem tüntet fel naptárverset benne.⁵ Szilády kéziratok hagyatéka, valamint az előkerült naptár (RMNy 701) szerint azonban az elveszettnek hitt naptárvers nem az 1593. esztendőre szóló, siczi (RMNy 701), hanem a Szilády által leírt, az 1583. évre szóló, bécsi (RMNy 503) naptárban jelent meg.

Bár egyelőre a naptárverset korabeli nyomtatványból nem ismerjük, de Szilády betűhű másolata alapján felvehetjük 16. századi verseink sorába a következő disztichont. Sorszáma a régi magyar versek leltárában: *RPHA* 3202.⁶

- Jan. Az viesztendeo kezdessek teoled Vristen.
Mert teoled minden eredet adua vagion.
- Febr. Aldozzal mostan Christusnak szent enekkel,
Ad meg mindenben dicziretire valot.
- Márcz. Mostan hadra valo vagion ideo most feniegeti,
Christust az eordeog: Christus ismeg eotet.
- Ápr. Az gieozeo Christus most ter meg uive[!] pokolbol,
Az szeles feoldis most szaradasra válek⁷.
- Máj. Az mezeon szegi szep viragot nagi vigasaggal,
Mert most ideonek gieoneor úsege vagion.
- Jun. Aratokot⁸ keres czinali sarlot sietessel,
Mert az nap feon iar: keozel aratasodis.
- Jul. Nezd meg az hangiat te reost meli terhet el hordoz,
Rola vevén peldat giorsasagokra sies.
- Aug. Isten aiandekiaval ha sok asztagot hantal
Ad meg Istennek dicziretire valot.
- Sept. Hogi az szanto ember vigabban Telbe Lehessen,
Meg szantot feoldben buziaiat hannia vigan.
- Okt. Meg erth szeoleodhez Laski most nagi sietessel
Hasas⁹ Bacchusnak immar ideie vagion.
- Nov. Szent kelemennel iusz kegietlen veszekedeo tel
Az istallokban barmokat úzeod igen.

⁴ A [J]3 rectón a januári hónapvers.

⁵ MKsz 1892–1893. 220; SZTRIPSKZY Híador: *i. m.* 1818/25; DÉZSI Lajos: *i. m.* 14.

⁶ Ez a rövidítése a középkori és 16. századi magyar nyelvű versek adatbázisának. Az adatbázishoz tartozó kézikönyv: Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÓNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékony lemez + I–II. Paris. 1992.

⁷ „vállik”?

⁸ Az „Aratokot” előtt áthúzva: „Az”.

⁹ SZILÁDY jegyzete: „Hasas. Ezt a szót nem [áthúzva: mertem] tudom hogy olvasni, de valószínű hogy a két »a« közti lévő \int snek olvasandó, habár a NySz. »hasas« czikkelye nem ad e helyen megfelelő [áthúzott szó] jelentést.”

Decz. Holnapinal ez az esztendeo betelik immar
Mikoron Christust Maria sz úli nek únk.¹⁰

H. HUBERT GABRIELLA

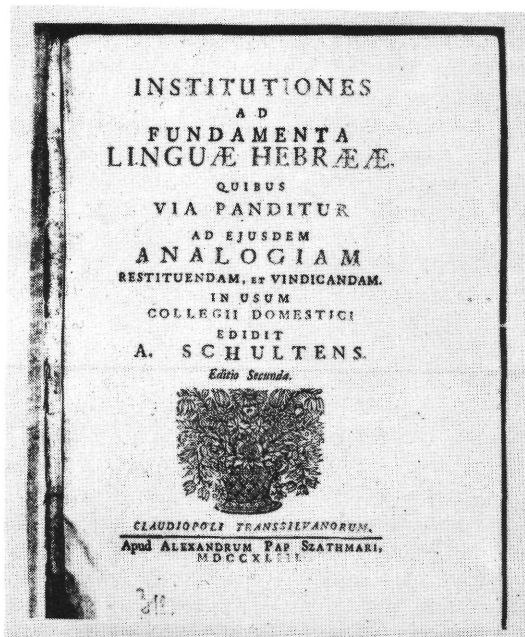
Hebräische Grammatiken in Ungarn, 1635–1992. Betrachtungen aus Anlass einer neuen Bestandsaufnahme von A. Strbik. Anfang 1993 erschien an der Staatsuniversität von Budapest [Eötvös Lóránd Tudományegyetem] eine wichtige und interessante Studie von Andrea Strbik mit dem Titel: *Héber nyelvtanítás Magyarországon. A magyar és magyarországi héber nyelvtanok története, 1635–1992* (Budapest, 1993). Wie im Titel angekündigt, bietet diese Studie eine Bestandsaufnahme aller Hebräischen Grammatiken [„héber nyelvtanok“], die während mehr als dreieinhalb Jahrhunderten für – und zum größten Teil auch von – Ungarn geschrieben worden sind.

Insgesamt lässt Strbik nicht weniger als 80 Werke – von protestantischer, römisch-katholischer und jüdischer Seite – Revue passieren (S. 35–61), in historisch-chronologischer Ordnung und alle reichlich mit bibliographischen Nachweisen versehen. Der Inventarisierung voraus geht eine knappe Darstellung der Forschungsfrage auf diesem Gebiet, wobei – nach unserer Meinung zu Recht – verwiesen wird auf die Verdienste von Gelehrten wie z.B. Ignác Goldziher (1850–1921) und der kürzlich verstorbene Róbert Dán. Dass in diesem Zusammenhang einige Artikel von A. Marmorstein übergegangen werden – „Christliche Hebraisten in Ungarn [I–IV]“, in: *Zeitschrift für Hebraeische Bibliographie*, VIII (1904), 48–50, 80–84, 141–143, resp. IX. (1905), 111–113 – sei hier nur am Rande angemerkt.

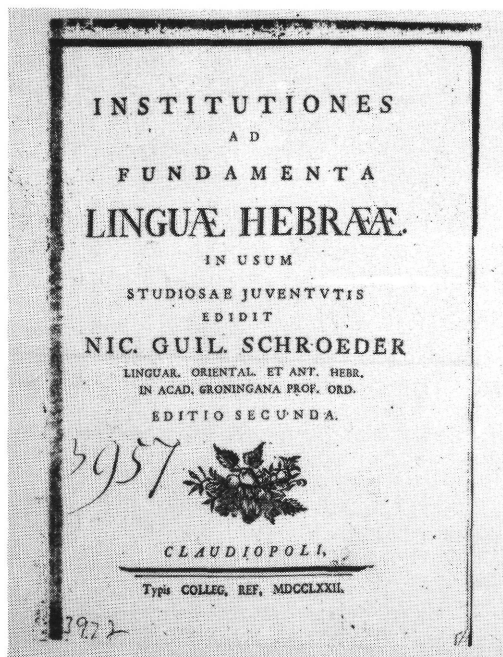
Wichtiger ist gleichwohl das, was folgt (S. 13–31): Strbik beitet hier – entsprechend der historisch-chronologischen Ordnung des aufgeführten Materials – nicht nur eine knappe Analyse der grammatischen Werke selbst, sondern holt auch deren Autoren – jeden in seinem eigenen historischen Kontext – kurz ins Rampenlicht. In eben diesem Teil der Studie – von insgesamt 66 Seiten – wird der/die interessierte Leser/Leserin trefflich in diese komplexe, aber fesselnde Geschichte eingeführt.

Eine komplexe Geschichte. Das gilt besonders für die früheste Periode, 1635 bis 1790 – das Jahr 1790 gilt uns dabei als „Grenzstein für die ungarischen Protestanten“ nach dem Kirchengeschichtler Mihály Bucsay. Wer die Liste der Werke in jener Periode ansieht, hat nicht viel zu zählen. Es werden nur 12 Titel aufgeführt, von denen aber eigentlich nur neun ungarische Autoren haben – zu den Ungarn zählen wir hier auch Johann Heinrich Alsted, der bis zu seinem Tod – 1638 – im siebenbürgischen Gyulafehérvár [heute Alba Iulia, in Rumänien] am protestantischen Bethlen-Collegium lehrte, und dessen Lehrbuch *Rudimenta linguae hebraicae et chaldaicae* (1635) an erster Stelle aufgeführt wird. Die übrigen drei Titel stammen von niederländischen Hebraisten, deren Werke im siebenbürgischen Kolozsvár [heute Cluj-Napoca, in Rumänien] neu aufgelegt oder – besser – nachgedruckt wurden: Jacobus Altings *Fundamenta punctuationis linguae sancatae. Editio tertia* (1698), Albertus Schultens' *Institutiones ad fundamenta linguae hebraeae. Editio secunda* (1743) und das – jedenfalls im Haupttitel – gleichnamige Lehrbuch von Nicolaus G./W. Schroeder (1772) – N. B. als *Editio secunda* (bei uns in den Niederlanden erschien eine *Editio secunda* erst drei Jahre später, Groningen 1775). Das „in usum studiosae juventutis“ – wie auf dem ursprünglichen Titelblatt von Schroeders *Grammatik* angegeben – wurde in dem siebenbürgischen Nachdruck unverkürzt aufrechterhalten: alle drei Werke ja waren für den Hebräischunterricht an dem örtlichen protestantischen Collegium bestimmt. Das Buch von Schroeder wurde gar in der eigenen Druckerei dieses Collegiums gedruckt („Typis Colleg. Reg.“) Die schönste Druckausstattung wurde gleichwohl der Grammatik von Jacobus Alting zuteil: das Büchlein erschien in Kolozsvár [bzw. Claudiopolis] bei dem berühmten Nicolaus Kis Misztótfalusi (1650–1702), der sich in Amsterdam zu einem der tüchtigsten Typografen seiner Zeit entwickelt hatte und 1689 nach Siebenbürgen zurückgekehrt war –

¹⁰ A vers a *Non tibi principium, sed Christo, vendicat anni* kezdetű naptárvers parafrázisa.

MDCCKLIII.

MDCCLXXII.

dazu vergleiche man die Illustrationen + und die Beschreibung – bei: György Haiman, *Nicholas Kis: A Hungarian punch-cutter and printer, 1650–1702* (Budapest, 1983), S. 295–298 und 393 (Nr. 49).

Niederländische Hebraisten im fernen Siebenbürgen. Schon das wirft einige Fragen auf. Aber das Bild wird noch komplexer, wenn man sich klar macht, dass von den neun Hebräischen Grammatiken aus ungarischer Hand wenigstens sieben weit vom damaligen ungarischen Gebiet gedruckt wurden. Genau genommen sind nur das schon genannte Buch von Alsted (*Rudimenta, Albae-Juliae, 1635*) und das letzte Werk aus dieser Periode – Fesslers *Institutiones linguarum orientalium, hebraicae, chaldaicae, syriacae et arabicae* [I–II], Vratislaviae, 1787–1789 – von innerhalb der ungarischen Grenzen. Die übrigen sieben Werke erschienen in Franeker (1643), Utrecht (1654), Rostock (1662), Franeker (1667), Wittenberg (1677), Genf/Genève (1760) und Oxford (1784).

Wir stossen hier auf das bemerkenswerte Phänomen, dass die ungarische Welt sich Jahrhunderte lang – trotz aller politischen Turbulenzen – bewusst an der Kultur und den Wissenschaften in den Ländern Westeuropas orientierte. So besuchten im 17. und 18. Jahrhundert etliche Hunderte Ungarn – aus Ungarn und dem Fürstentum Siebenbürgen stammend – die Niederländische Republik. Weitaus die meisten waren – protestantische – Theologiestudenten, die hierzulande ihr Studium auf akademischem Niveau vollenden wollten. Vor allem die Universität zu Franeker – gestiftet 1585 und aufgehoben 1811 – war bei ihnen besonders beliebt: allein anhand des *Album Studiosorum* stösst man schon auf mehr als 1.200 Namen. Nach Vollendung ihrer Studien bekleideten viele von ihnen in ihrer Heimat wichtige Posten, nicht nur in der Kirche, sondern auch an den verschiedenen protestantischen Collegia.

Blicken wir an diesem Punkt noch einmal einen Moment zurück auf das oben genannte Collegium in Kolozsvár, dann treffen wir hier unter den Professoren des 18. Jahrhunderts – nahezu mühelos – drei ehemalige Studenten von Albertus Schultens an: Franciscus T. Csepregi (Prof. 1728–1758), Georgius Verestói (Prof. 1728–1764) und Georgius Huszti (Prof. 1741–1767). Von den dreien sind je zwei Übungs-Disputationen bekannt, die sie unter der Leitung von Schultens verteidigten: von Verestói und Csepregi aus Schultens' Franeker-Periode (1713–1729), von Huszti aus dessen Leidener Zeit (1729–1750). Für näher Interessierte lassen wir hier die Titel folgen.

Von Verestói:

1. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars prior, de litera palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 190 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.
2. *Dissertatio philologico-theologica de palma ardente, ad Exod. cap. III vs. 1–5. Pars posterior, de mysterio palmae ardentis. A.d. 5 Maji* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 28 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Utrecht, MTAK Budapest, NK Debrecen, NK Sárospatak, AB Cluj-Napoca.

Von Csepregi:

1. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars prior, in qua nonnulla Cethibim secundum idiotismos Arabum explicantur. A.d. 27 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 75 [1] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.
2. *Dissertatio philologico-theologica de authentia selectionum Cethibim. Pars posterior, in qua nonnulla Cethibim ex lingua Arabum explicantur. A.d. 30 Junii* (Franequerae, H. Halma, 1725).
* 4to: [4], 24 S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, OSzK Budapest, NK Debrecen.
N.B. Die vier Disputationen von Verestói und Csepregi sind später noch abgedruckt worden in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *Sylloge dissertationum philologico-exegeticarum* I. (Leidae-Leovardiae, 1772), resp. S. 1–119 und S. 121–177.

Von Huszti:

1. *Disputatio decimaquinta, decimasexta et decimaseptima ad origines hebraeas. Praemissa vindiciis earundem adversus cl. Driessenium.*
Ad diem 19, 22 et 26 Junii (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1737).
* 4to: [4], 41, [3] S. – Exx.: SB Leeuwarden, Kb Den Haag, UB Leiden.
N. B. Siehe unten die Disputation von Paullus Gyöngyössi (1733).
2. *Dissertatio philologico de linguae hebraeae synonymis ex origine illustrandis. Ad dies 18 et 25 Junii* (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1738).
* 4to: 62, [2] S. – Exx.: UB Amsterdam, UB Leiden.
N. B. Diese Disputation von Huszti von 1738 ist ebenfalls abgedruckt in: A. Schultens, J. J. Schultens und N. G./W. Schroeder, *op. cit.*, I, S. 197–235.

Ausserdem kamen uns noch vier weitere Übungs-Disputationen von anderen ungarischen Studenten vor Augen, die ebenfalls unter Schultens verteidigt wurden. Weil es in allen Fällen um seltenes Material geht, folgen hier die Titel in chronologischer Ordnung, wobei stets der Name des Studenten/Respondenten – wie auf dem Titelblatt angegeben – voransteht.

1. Samuel Rima-Szombati, „Transylvano-Hungarus“:
Dissertatio philologico-theologica de lege asylorum mosaicorum.
A.d. 1 April (Franequerae, H. Halma, 1724).
* 4to: [4], 64 [6] S. – Exx.: UB Amsterdam, PB Leeuwarden, UB Leiden, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.
2. Samuel P. Kolosvári „Transylvano-Hungarus“:
Disputatio philologica tertia de linguae hebraeae hodiernis defectibus eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 23 Junii (Franequerae, H. Halma, 1728).
* 4to: [2], 65–114 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, TB Tîrgu Mureş.
3. Johannes Mádi, „Hungarus“:
Disputatio philologica quinta de linguae hebraeae hodiernis eorundemque resarciendorum tutissima ratione ac via.
A.d. 19 Febr (Franequerae, G. Coulon, 1729).
* 4to: [2], 165–222 S. – Exx.: PB Leeuwarden, KB Den Haag, NK debrecen, NK Sárospatak, TB Tîrgu Mureş.

N. B. Die Disputationen von Kolosvári und Mádi sind Teile einer Reihe von im ganzen sechs Disputationen. Die Reihe bildete später – inhaltlich unverändert – die Grundlage für Schultens' *De defectibus hodiernis linguae hebraeae eorundemque resarciendorum tutissima via ac ratione. Originibus hebraicis subserviens opus* (Franequerae, 1731). Den Text der Disputationen von Kolosvári und Mádi findet man hier auf den Seiten 65–112 und 165–221. Die Namen der sechs Studenten/Respondenten werden in dieser Gesamtausgabe jedoch nicht mehr erwähnt.
4. Paullus Gyöngyössi a Pettyn, „Hungarus“:
Disputatio ad origines hebraeas quinta, sexta et septima.
Ad diem 21 et 28 Novembris et 5 Decembris (Lugduni Batavorum, S. Luchtman, 1733).
* 4to: [2], 31, [3] S. – Ex.: KB Den Haag.

N. B. Diese Disputation gehört zu derselben Reihe wie Huszti's Disputation von 1737, s.o.. Diese Reihe bildete später die Grundlage von Schultens' *Origines hebraeae, Tomus II* (Lugduni Batavorum, 1738) – man findet den Text von Gyöngyössi's Disputation im *Caput tertium*, den von Huszti im *Caput septimum*. Der erste Teil [Tomus I] war schon 1724 in Franeker publiziert worden, auch hier ohne Nennung der Namen der betreffenden Studenten/Respondenten.

Alle diese Beispiele machen deutlich, wie sehr man im fernen ungarischen Land wissenschaftlich auf der Höhe war von den Entwicklungen in den orientalistischen Studien, wie sie bei uns durch Schultens in Gang gesetzt worden waren. Aber das nicht allein: die Beispiele unterstreichen zugleich, wie man von ungarischer Seite direkt, aktiv daran beteiligt war. Ob man in diesem Zusammenhang jedoch von einem eigenen, inhaltlichen „Beitrag“ sprechen kann, muss man anzweifeln. Es geht ja in allen Fällen um Übungs-Disputationen, von denen Schultens ohne Frage der *auctor intellectualis* gewesen ist: die späteren Gesamtausgaben – unter dessen eigenem Namen – lassen an Deutlichkeit kaum etwas zu wünschen übrig.

Weil die verschiedenen Collegia immer „die Besten der Schule“ zu Studien in die Republik reisen liessen, blieb man auch gut informiert. Die Studenten hatten obendrein die Aufgabe, so viele – wissenschaftliche – Bücher wie möglich mitzubringen. So fand auch Schultens' späteres Werk seinen Weg ins ferne Siebenbürgen. Und in seinen Fussstapfen das Werk von vielen seiner Jünger und Geistesverwandten: die Vertreter der nach ihm genannten *Schola Schultensiana*.

Umgekehrt – das dürfte deutlich sein – ergiffen ungarische Hebraisten die Möglichkeit, ihr Werk im Westen zu veröffentlichen, wenn u.a. durch politische Wirren die Mittel dazu im eigenen Land fehlten. Von den sieben 'extern' erschienenen Grammatiken – s.o. – meinen wir hierbei vor allem die drei, die bei uns in den Niederlanden gedruckt wurden. Davon ist unzweifelhaft die *Schola hebraica* (Utrecht, 1654), von der Hand des Georgius Csipkés von Komárom, die bekannteste – man vergleiche dazu z.B. Jac. Zwarts, *De Hebreuwsche typografie van Utrecht* (Utrecht, 1938) und die vor einigen Jahren erschienene – 1979 verteidigte – kirchengeschichtliche Dissertation von Mihály Márkus, *Komáromi Csipkés György, Egyháztörténeti értekezés* (Budapest, 1990). Dass von dieser Grammatik – im selben Jahr – zwei verschiedene Utrechter Ausgaben erschienen, wird bei Strbik nicht erwähnt.

Die zwei in Franeker gedruckten Grammatiken – auf die wir in einer späteren Ausgabe dieser Zeitschrift zurückzukommen hoffen – sind viel weniger bekannt geworden. Es geht hier um die *Brevis institutio ad cognitionem linguae hebraicae* (1643), geschrieben von Paulus Veszelin von Kis-Marja, und um Michael Szathmár-Némethis *Tyrocinium hebraicum* (1667). So wie Csipkés' Grammatik waren auch diese beiden Lehrbücher bestimmt für den Hebräischunterricht an den protestantischen Collegia: „usui Scholarum Hungaricarum“, und geschrieben „in usum Philohebraeorum nostrea Gentis“.

Damit beschliessen wir unseren Gang durch Strbiks Material aus der Zeit bis 1790. Doch sind wir so frei, hier noch einige kritische Fragen folgen zu lassen. Die erste Frage betrifft die Datierung von Esaias Pilariks *Summarium linguae sanctae*, erschienen zu Wittenberg. Es ist unklar, warum Strbik sich für 1667 als Erscheinungsjahr entscheidet und nicht – mit vielen anderen – bei 1677 bleibt. Hinzu kommt noch die grundsätzliche Frage, ob man diese Grammatik überhaupt Pilarik zuschreiben darf. Wer den Titel näher betrachtet, kann jedoch feststellen, dass es um eine Übungs-Disputation geht, verteidigt unter Leitung von Joh. Wilh. Hilliger. Wir brauchen hier nicht zu wiederholen, was oben bezüglich der Autorschaft bei dergleichen Disputationen festgestellt wurde. In den – klassischen – Bibliographien von Fürst (I, S. 393) und Steinschneider (Nr. 892) finden wir dieses Buch denn auch – zu Recht – unter Hilligers eigenem Namen aufgeführt. Das macht seinen Status in Strbiks Studie zumindest fragwürdig. Inwiefern Strbiks Übersicht bis 1790 Anspruch auf Vollständigkeit erheben kann, ist schliesslich noch eine andere Frage. So haben wir uns gefragt, warum man in diesem Zusammenhang z.B. vorbeigeht an den Verdiensten von Samuel Kaposi (1660–1713). Als Professor am – schon oben genannten – illustren Collegium zu Gyulafehérvár veröffentlichte er 1698 ein *Memoriale hebraicum*, danach ein *Breviarium biblicum* 1699. Beide Büchlein – bestimmt für diejenigen, „qui studio linguae sanctae delectantur“ – erschienen in Kolozsvár bei Nicolaus Kis Misztófalusi – man findet die Illustrationen und Beschreibungen bei: György Haiman, *op. cit.*, S. 306–307 und 336, bzw. S. 394 (Nr. 56) und S. 396–397 (Nr. 69).

Nach 1790 sieht das Bild vollkommen anders aus. Der Zeitabschnitt der „Auslandsstudien“ ist nahezu zuende, und man besinnt sich nun ‚inter‘ auf bessere Mittel für den eigenen Unterricht. So beginnt innerhalb der ungarischen Welt der Strom Hebräischer Grammatiken nach 1790 erst richtig zu fliessen. Wie wir gesehen haben, waren es bis dahin nur protestantische Autoren gewesen, die die *Hebraica Veritas* hochhielten – mit Ausnahme von Innocentius A. Fessler (1756–1839), der übrigens 1791 die Mutterkirche

verliess und zum Protestantismus übertrat. Nach 1790 beginnt man auch auf römisch-katholische Seite mehr Wert auf das Studium des Hebräischen zu legen: es erschienen nun hintereinander Grammatiken von Adamus Kaszaniczki (1791), Josephus M. Engstler (1795), Norbertus Schreier (1804), Georgius Czuppon (1804) und Joannes N. Alber (1807). In diesem Zusammenhang mag man – wohl zu Recht – von einem Bruch mit der Vergangenheit sprechen, mit der Zeit der sogenannten Gegen-Reformation. Wie sehr in dieser Zeit hebräische Sprachstudien vernachlässigt wurden, geht noch einmal deutlich hervor aus einer kürzlich erschienenen Studie über die Buchproduktion der wichtigen Jesuiten-Presse in Kassa [heute Košice, in der Slowakei]: unter den vielen Hunderten Titeln, die hier von 1716 bis 1773 gedruckt wurden, findet man keine einzige hebräische Studie oder Grammatik – siehe hierzu: Ilona Pavercsik, *A kassai könyvek útja. A nyomdától az olvasóig* (Budapest, 1992).

Die erste Hebräische Grammatik von protestantischer Hand aus dieser Zeit stammt von Samuel Zsigmondy (1788–1833). Er publiziert 1828 seine *Grammatica hebraea, usui scholarum accommodata*, in der er nicht nur auf ältere Grammatiker zurückgreift – darunter 'unser' N. G./W. Schroeder –, sondern auch die neueren Erkenntnisse des bekannten deutschen Hebraisten Wilhelm Gesenius (1786–1842) aufnimmt. Damit markiert dieses Werk den Übergang zu einer neuen Phase der ungarischen Hebraistik, in der man die 'holländische Richtung' verlässt und bewusst Anschluss sucht an Gesenius und dessen Schüler und Geistesverwandte. Aber auch noch in einem anderen Sinn bildet das Buch einen Markierungspunkt: es ist gleichzeitig die letzte Hebräische Grammatik von protestantischer Seite, die in Latein geschrieben ist. Von nun an publiziert man in Ungarisch: von János Somosy (1832/1833), Mór Ballagi (1856) und Béla Pukánszky (1888/1895) bis zu Aladár Hornyánszky (1908), László Módis (1933), Kálmán Kállay (1949), Miklós Pálffy (1963), Kálmán Tóth (1980) und Dezső Karasszon (1983) – um hier konkret die meisten Namen zu nennen.

Ungefähr gleichzeitig mit Zsigmondys Werk erblickt auch die erste Hebräische Grammatik von jüdischer Seite das Licht der Welt (1827/1829). Es geht hier um einen – in Deutsch verfassten – *Leitfaden der ebräischen Sprache*, von M. E. Stern (1811–1873). Das Büchlein muss einem ansehnlichen Bedarf entsprochen haben: schon 1852 erscheint eine dritte, durch den Autor selbst erweiterte Auflage. Damit ist gleichzeitig die Zeit angegeben, in der auf jüdischer Seite der Strom von grammatischen Werken – hauptsächlich Schul-Grammatiken – in Fluss kam. Wurden diese auch anfänglich noch auf Deutsch geschrieben (H. Deutsch, 1859, W. A. Meisel, 1860; M. Ziltz, 1861), schon bald lässt auch hier das Ungarische von sich hören: als erste 'Probe' erscheint 1865 in Pest das schon genannte Werk von Stern, jetzt in einer Übersetzung und Bearbeitung von Izrael Bak. Schon 1867 wird die wieder aufgelegt in Pozsony [heute Bratislava, in der Slowakei], und darauf folgen noch einige Neuauflagen. Hiermit haben wir den Anfang einer langen, packenden – aber auch tragischen – Geschichte skizziert. Eine Geschichte, die sich anhand von Strbiks Bestandsaufnahme – die, gerade was dieses Kapitel betrifft, aussergewöhnlich reich und detailliert ist – gespannt bis in unsere Tage verfolgen lässt.

„Die semitische Philologie im Allgemeinen und die biblisch-hebräische und biblischaramäische Sprachwissenschaft im Besonderen war nie Lieblingsfach der ungarischen protestantischen Theologen“, schrieb 1940 der bekannte – 1933 in Utrecht promovierte – ungarische Alttestamentler László Pap. Durch unseren Beitrag hoffen wir diesen krassen Ausspruch – doch wenigstens – einigermaßen neuanciert zu haben. „Grammatici“ und „Philohebraei“ hat es unter den Ungarn doch viel mehr gegeben als aus der Anzahl gedruckter Grammatiken (Paps wichtigstes Kriterium) abgeleitet werden kann. Das zeigt allein das zahlreiche handschriftliche Material, das bisher niemals gedruckt wurde und heutzutage noch in verschiedenen ungarischen (und rumänischen) Archiven gefunden wird. Zu schweigen von alledem, das – wenn nicht schon durch Kriegsgewalt – verloren gegangen oder abhanden gekommen ist.

Zum Schluss: Wir können Andrea Strbik besonders dankbar sein für diese anregende Studie – die unter der Anleitung von Prof. Géza Komoróczy zustande kam und als interne ELTE-Publikation gedruckt wurde. Bibliographische Forschung über eine Periode von mehr als dreieinhalb Jahrhunderten ist bestimmt keine Sinekure, sicher nicht wenn es dabei auch noch um eine so komplexe Geschichte geht

wie die des – „historischen“ – Ungarn. Gerade um des Letzteren willen ist es nach unserer Meinung denn auch zu beklagen, dass eine breitere historische Einbettung des gefundenen Materials unterblieben ist. Zwar erlaubt die interessante Reihe von Hebräisten-Portraits (S. 13–31) uns einen ersten Blick auf diese Geschichte, aber viel mehr als eine Folge von 'Momentaufnahmen' ist es dann doch nicht. Ein wirkliches Bild von der – durch politische Umstände – stark wechselnden ungarische Bildungssituation – und darin von der Position des Hebräischen – wird uns durch Strbiks Studie nicht geboten.

Sollte eine offizielle Edition für den Buchhandel erwogen werden, dann haben wir hiermit ein erstes Desideratum vorgelegt. Als zweites würden wir für eine höhere bibliographische im allgemeinen noch zu viel zu wünschen übrig. Zu oft wird auch vermerkt, dass eine bestimmte Hebräische Grammatik einzig und allein aus den bestehenden Bibliographien [„csak bibliográfiákból"] bekannt ist. Eine bibliographische Untersuchung wie diese muss nach unserer Meinung doch unabdingbar auf eigenem Augenschein beruhen. Ausserdem wird sie nicht – wie es jetzt noch der Fall war – auf die – fünf – wichtigsten Bibliotheken des heutigen Ungarn beschränkt bleiben dürfen. Allen schon aus historischer Sicht wird man die Landesgrenzen weit hinter sich lassen müssen. Mit letzterem haben wir dann zugleich ein drittes Desideratum genannt.

Alle diese Desiderata unterstreichen nur noch einmal die Wichtigkeit von Strbiks Bestandsaufnahme. Eine Bestandsaufnahme, wie sie für die Hebräischen Grammatiken in den Niederlanden noch immer aussteht.

LITERATUR — BELEGE — ANMERKUNGEN

DÁN Róbert: *Héber hungaricák a XVI–XVII. századból* (Hebräische Hungarica aus dem 16. und 17. Jahrhundert) = MKsz LXXIX (1965), 352–358.

BUCSAY, Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn, 1521–1986/78*. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart. [I–II]. Wien–Köln–Graz, 1977–1979; Zitat II. 53.

LADÁNYI, Sándor: *Ungarische Studenten an der Universität Franeker* = It Beaken [Wissenschaftliche Zeitschrift der Fryske Akademy, Leeuwanden] XLVII (1985), 195–199.

TÖRÖK István: *A kolozsvári Ev. Ref. Collegium története*. ('Die Geschichte des protestantischen Collegiums in Kolozsvár/Klasusenburg') [I–III]. Kolozsvár, 1905.

HEIMLICH, István (Hrsg.): *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken. / The Dutch and Hungarians. Contacts between Two Peoples*, Bp. 1987.; s. in diesem Band vor allem die Beiträge von: SOLTÉSZ, Erzsébet: *Hungarica Prints Published in the Netherlands*. 28–40; LADÁNYI Sándor: *Hongarse studenten aan Neederlandse universiteiten* ('Ungarische Studenten an den niederländischen Universitäten') 72–83.

SEGERT, Stanislaus (hrsg.): *Studia semitica philologica necnon philosophica Ioanni Bakoš dicata*. Bratislava, 1965.; s. in dieser Festschrift vor allem die Beiträge von: SEGER, Stanislav: *Zur Geschichte der Orientalistik in der Slowakei*. 23–27; BERÁNEK, Karel: *Das Hebräisch an den Universitäten Trnava und Košice*. 29–32.; JANKO, Július: *Die Pflege des Hebräischen an den Lyzeen und Akademien in Bratislava und in anderen Orten der Slowakei*. 33–49.

PAP László: *Das evangelisch-theologische Schrifttum in Ungarn: Die Wissenschaft vom Alten Testament*. Halle/Saale, 1940; Zitat S. 5. auch seine ausführliche „Bibliographie“ (23–37), in der man verschiedene grammatische Werke von protestantischer Seite findet. Wenn man auch Paps Analyse „zeitbedingt“ nennen kann, von seinen Kriterien ausgehend, würde man aufgrund von Strbiks Bestandsaufnahme zu demselben Ergebnis kommen können. Dass man bei einer derartigen Analyse gleichwohl gehörig mit verschwundenen und/oder unveröffentlichtem Material zu rechnen hat, geht noch einmal hervor aus der 1804 in Pest gedruckten *Methodica grammaticae hebraea institutio*, von der Hand des römisch-katholischen Hebräisten Norbertus SCHREIER (1744–1811): am Schluss der *Praefatio* (S. 10) lesen wir, dass demnächst sein Lehrbuch *Institutiones syntaxeos et etymologiae hebraicae* herauskommen würde. Bis zum heutigen Tag haben wir dieses Buch weder bibliographisch noch archivarisch aufspüren können.

CARMILLY [-WEIBERGER.], Moshe: *The Development of Hebrew Language and Literature in Transylvania* = *Studia Judaica* [Universitatea „Babeş-Bolyai“, Cluj-Napoca] I (1991). 10–20; s. in dieser Zeitschrift

auch den interessanten Beitrag von: GLÜCK, Eugen: *Contributions toward the Spreading of the Judaic Culture in our Country* [= Romania]. 79–93.

HERANGEZOGENE BIBLIOGRAPHIEN

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. [I–XIV.] Bp. 1891–1914; Reprint Budapest, 1980–1981.

ZOVÁNYI Jenő – LADÁNYI Sándor (Hrsg.): *Magyarországi egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977 – 3.

UJVÁRI Péter: *Zsidó lexikon*. Bp. 1929; Reprint Bp. 1987.

FÜRST, Julius: *Bibliotheca Judaica*. [I–III.] Leipzig, 1849–1863; Reprint Hildesheim, 1960.

STEINSCHEIDER, Moritz: *Bibliographischen Handbuch über die theoretische und praktische Literatur für hebräische Sprachkunde*. Leipzig, 1859.; Jerusalem, 1937–2.

N. B. Exemplare der Lehrbücher von A. SCHULTENS (Claudiopoli Transsilvanorum, 17430 und N. G./W. SCHOEDER (Claudiopoli, 1772) sind vorhanden in der Teleki-Bibliothek in Tîrgu Mureş. Frau Dr. Anikó Nagy danke ich sehr für diese wichtige Information (Brief vom 2. 2. 1994).

Dr. István KARASSZON (Ref. Theol. Akadémia, Budapest) machte mich auf die Studie von Andrea STRIBIK aufmerksam und schickte mir Xerox-Kopien zu (Brief vom 9. 9. 1993); Frau Drs. Froukje de HOOP und Frau Ružica S. MARAŠ (Cluj-Napoca/Budapest) besorgten mir viel – schwierig zu findende – Literatur. Ich möchte ihnen allen herzlich danken für ihre Hilfe und ihre Angegungen. – Doz. Wolfgang SCHNEIDER (Wuppertal) möchte ich herzlich danken für die deutsche Übersetzung. Die niederländische Originalfassung wurde publiziert in: *Alef Beet* III/2 (Dezember 1993). 33–42.

FERENC POSTMA

Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. A magyarországi bibliográfiai szakirodalom a nagyszombati jezsuita akadémiai nyomda 1648–1773. évi periódusában hosszú ideig négy cirill betűs kiadványt tartott számon: hármát (egy szerb és két ukrán nyelvűt) a 17. század végéről, amelyeket még Szabó Károly regisztrált,¹ a negyediket – már a 18. századból – Sztripszky Hiador írta le, mutatta be részletesen 1911-ben.² Petrik Géza ezt az ukrán nyelvű művet természetesen nem vehette számba 1889–1892 között megjelent bibliográfiájában.³ Művének folytatói kerekén száz évvel később, 1989-ben a bibliográfia VII. pótkötetében írták le.⁴ A nyomda első román nyelvű 1726-ban kinyomtatott kiadványáról 1971-ben az V. pótkötetből szerezhettünk tudomást.⁵ Ezzel tehát ötre emelkedett az említett korszak cirill betűs nyomtatványainak száma.

Käfer István 1977-ben összeállított statisztikájában regisztrált az 1724. évről egy ukrán, pontosabban vegyes nyelvű művet.⁶ A Petrik Géza I–V. kötetéhez kiadott nyomda- és kiadástörténeti mutatóban ebből

¹ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár. II. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp. 1885. (A továbbiakban RMK) II 1844, 1933, 1966.

² SZTRIPSKY HIADOR: *A hazai rutének legrégebb nyomtatványai* = MKsz 19. 1911. 245–248.

³ PETRIK Géza: *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. I–IV. k. Bp. 1889–1892.

⁴ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. VII. Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. c. művéhez. Szerk.: PAVERCSEK Ilona. Bp. 1989. 284.

⁵ *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. V. Pótlások Petrik Géza *Magyarország bibliographiaja 1712–1860*. c. művének 1–4. kötetéhez. Szerk.: KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1971. 91.

⁶ KÄFER István: *Az Egyetemi Könyvtár négy száz éve (1577–1777)*. Bp. 1977. (226–227.) Käfer művében (48–49.) helyesbítenni kell néhány adatot: 1686–1711 között nem 3 szerb, 1 román és 2 ukrán nyelvű mű jelent meg, hanem 1 szerb (RMK II. 1844) és 2 ukrán (RMK II. 1933, 1966), mert az RMK II. 1843 és 1893 horvát nyelvű, az RMK II. 1864 pedig nem létező román kiadvány. A statisztikai táblázat adatait is korrigálni kell az előbbieket szerint.

az évből (1724) egyetlen mű illik ebbe a kategóriába: Döderlein: *Inscriptiones*.⁷ A szerző és a mű címének, a cím első szavának ismeretében Petrik I. kötetében megtalálhatjuk a mű teljes leírását,⁸ amely a Magyar Nemzeti Múzeum (M.), a mai Országos Széchényi Könyvtár példánya alapján készült (ahova Jankovich Miklós könyveivel került). Ezzel tehát újabb, ill. eddig „rejtőzködő” cirill betűs nagyszombati kiadvány került elő, immár a 18. századból.

Doederlinus, Johann Alexander: *Inscriptiones slavo-russicae tabulae perantiquae templi Kalbensteinbergensis in agris Nordgaviensibus, Divum Theodorum Stratelatem, sive ducem, eiusque vitam et martyrium, imaginibus affabre factis exhibitentis. Collegit et typis Ruthenicis excudendas curavit M. Alex. Doederlinus, R. W. — Tyrnaviae Hungarorum, 1724. Typis Academicis per Frid. Gall. (6) lev. 4°*

A kiadványban, a címének megfelelően, cirill betűs szláv nyelvű szövegek sorakoznak, mindegyik szöveg után latin fordítása következik. Az egyes feliratok szövegeit nem címsorokkal tagolták, hanem csupán sorszámokkal látták el őket (Num. I. — Num. XIII.), és a sorszám után megadtak egy lapszámot is (pl. Num. I. Pag. 20.). E számozás rejtélyének kulcsát könnyű volt megtalálnunk. Ez a hat levél ugyanis egy kolligátum második tagja, egybe van kötve Döderlein egy másik művével, amelynek címlapján ez olvasható:

Slavonisch-Russisches Heiligthum mitten in Teutschland; Das ist: Der grosse Heilige und Märtyrer Pheodor Stratilat, oder Theodorus Dux, aus einer (in der Hoch-Adel-Rieterischen Kirche zu Kalbensteinberg, unweit Weissenburg am Nordgau, aufbehaltenen, mit uhr-alten Gemählden und Alt-Russischen oder Slavonischen Beyschriften gezierten sehr alten Tafel, nach unterschiedlichen Menaeis und Martyrologiis, beeder, so wohl der Morgen — als Abendländischen Kirchen) vorgestellt von M. Jo. Alex. Döderlein. Rectore Lycei Weissenb. — Nürnberg, Verlegt Wolfgang Moritz Endter, seel. Erben. Druckts, Joh. Ernst. Adelbulner. 1724. — 142 1.4°

Döderlein⁹ tehát ebben a művében a bajorországi Kalbensteinberg lutheránus(!) templomában örökölt 16. századi orosz ikon történetét tárgyalja. Bemutatja magát az ikont is: a Szt. Sztratilatoszt ábrázoló képről és a körülötte, keretként elhelyezkedő 12 kisebbről beragasztott rézmetszetek közül, közreadja a képeken található cirill betűs szláv nyelvű feliratok szövegét is latin betűs átírásban és német fordításban. (Mint a 20. lapon, lábjegyzetben írja: „a német nyomdákban ritka szláv betűk hiánya” miatt kényszerült erre.) Az ábrázolások (Vorstellung) sorszámot viselnek, amelyek — a lapszámokkal együtt — megfelelnek a Nagyszombatban készült *Inscriptiones* említett, fejezetcímként alkalmazott sorszámaival és lapszámaival. A feliratok szláv, német és latin nyelvű szövegének összevetése is azt bizonyítja, hogy ugyanarról az ikonról van szó. Ez a két nyomtatvány tehát összetartozik, nemcsak a szerzőjük azonos, hanem a tárgyuk is. Könyvtáros elődeink tehát joggal köttették egybe, helyezték el őket közös táblák közé, annak ellenére, hogy más városban, más nyomdában készültek.

Mi készíthette Döderleint arra, hogy az általa felfedezett és tanulmányozott ikon feliratait kétszer is közzétegye: először latin betűs átírásban, majd cirill betűkkel? E kérdés megválaszolásához fogódzót találunk a nürnbergi kiadványban. Döderlein ugyanis mintegy függeléként közli két saját levelét, ame-

⁷ Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Szerk.: MARKOS Béla. Bp. 1972. 255.

⁸ PETRIK: i. m. I. 548.

⁹ Döderlein (Doederlinus), Johann Alexander (1675–1745) a frankföldi Weissenburgban a helyi lutheránus liceum igazgatójának fiaként született. Altdorfban járt egyetemre, majd megfordult más német és dániai egyetemeken is. Altdorfban 1699-ben megszerezte a magiszteri fokozatot, majd szülővárosa iskoláját igazgatta. A 18. század első fele német polihisztorainak tipikus képviselője volt: archeológiai, történelmi, sőt természettudományi tárgyú tanulmányait kortársai nagyra értékelték. 1726-ban tagja lett a Berliini Akadémiának. Vö. JÖCHER, Ch. G.: *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*. Leipzig, 1750. 163.

lyeket latin nyelven 1723-ban ill. 1724-ben intézett Karl Tosch (Toschius) nevű jezsuita atyához.¹⁰ E levelekből kitetszik, hogy Tosch szlovén származású volt és abban az időben történetesen Nagyszombatban tanított matematikát és teológiát, és nemcsak szláv nyelvtudásával, hanem szakirodalmi tanácsokkal is segített a lutheránus tudósnak az ikonfeliratok megfejtésében, sőt ukrán (ruszin) anyanyelvű tanítványa(i) véleményét, megjegyzéseit is közvetítette hozzá. Döderlein második (1724) levelének hálálkodó zárósoraiban annyit említ meg Tosch egyik tanítványáról, hogy ő a bazilita szerzetesrend tagja és Nagyszombatban tanult akkor. A nagyszombati kiadvány végén egy nyolcszoros kurzívval szedett latin szöveg többet is elmond erről a fiatal görög katolikus papról.

„Has inscriptiones Slavo-russicas correxit, et transtulit in latinum prope de verbo ad verbum R. ac Religiosus D. Gregorius Bulko Ruthenus Graeci Ritus Ecclesiae Romano-Catholicae unitus Ord. D. Basillii M. Professus in Monasterio S. Nicolai de Monte Csernek ad Munkacs, in Academia Societatis Jesu Tyrnaviae, philosophiae, et mathetatum studiosus, Sem. S. Adalberti alumnus.”¹¹

Döderlein a közzétett levelekben, amelyekben csupán idéz Tosch hozzá írt leveleiből (ahelyett, hogy in extenso közreadta volna őket!), nem esik szó az ikonfeliratok szövegének cirill betűkkel történő ki-nyomtatásáról. Sem ő nem érdeklődik efelől, sem Tosch nem említi, nem ajánlja fel ezt a lehetőséget, jóllehet tudhatta, hogy az Akadémia nyomdájának vannak cirill betűi. Az elkészült kiadvány azonban azt bizonyítja, hogy ez az együttműködés megtörtént a lutheránus tudós, a tudós jezsuita és a görög katolikus papnövendék között.

Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ezt a kis kiadványt (mármint a nagyszombati) önállóan nem forgalmazták, (hiszen önmagában keveset árult el az ikonról), hanem elkészülte után kiszállították a megrendelőhöz, Döderleinhez. Erre utalhat a kiadvány impresszumában a nyomtatás helyének megnevezése: Tyrnaviae Hungarorum, amely nem volt szokásos a nagyszombati nyomda kiadványain.¹² Feltételezésünket egy másik körülmény is alátámasztja. Döderlein nürnbergi kiadója, Wolfgang Moritz Endter ugyanis annak a neves német nyomdász-dinasztiának volt a tagja, amely két ágán is kapcsolatban állott Magyarországgal: Martin Endter (1653–1741) magyar nyelvű ponyvakiadványokkal „tört be” a magyarországi piacra a török megszállás megszűnte után az 1700–1708 években, és idős korában is voltak magyar kapcsolata, amikoris a nagyszombati nyomda termékeinek bécsi bizományosa volt.¹³ Unokatestvére, Wolfgang Moritz (1658–1723) 1682-ben vette át cége irányítását, a nyomdát ugyan eladta 1699-ben J. E. Adelbulnernek és csupán kereskedett könyvekkel, de arról is tudunk, hogy más német városokban is nyomtatott műveket.¹⁴ Lehetségesnek tűnik, hogy ő rendelte meg Döderlein munkácskájának ki-nyomtatását Nagyszombattól követve a családi hagyományokat és saját kiadói gyakorlatát.

¹⁰ Tosch (Toschius), Karl (1687. Rudolfwerd, Karintia – 1737, Laibach.) a jezsuita rend tagja, Bécsben végezte tanulmányait. Magyarországon három ízben is tanított: Nagyszombatban 1724/25-ben, majd 1733/34-ben végül Budán 1735/36-ban. Vö. LUKÁCS Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1737)*. Roma, 1987–1988. 1723.

¹¹ Bulko Grigorij, a bazilita szerzetesrend tagja 1723-tól 1727 júniusáig tanult Nagyszombatban; majd visszatért a csernekhegyi monostorba, 1740-ben a munkácsi püspökség vikáriusa volt. Vö. HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722–1760-ig* = Zorja – Hajnal (Užgorod–Ungvár) 1. 1941. 21–23.

¹² *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. VIII. Függelék. . . Nyomda- és kiadástörténeti mutató*. Szerk.: V. ECSEDY Judit. Bp. 1991. Nagyszombat mint kiadási hely névformái között a Tyrnaviae Hungarorum alak nem szerepel.

¹³ Az Endter-család, elsősorban Martin Endter magyarországi kapcsolatairól l. BORSA Gedeon: *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*. OSZK Évk. 1981. Bp. 1983. 379–409.

¹⁴ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter. Eine Nürnberger Buchhändlerfamilie (1590–1740)*. München–Berlin, 1911. 26–27.

A Régi Magyarországi Nyomatványok Bibliográfiai Szerkesztőség nyilvántartásában az *Inscriptio-nis*ből – az Országos Széchényi Könyvtár példányán kívül – még kettő szerepel: az egyik Erlangenben, a Friedrich-Alexander Egyetem Könyvtárában,¹⁵ a másik Bécsben, az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (ÖNB) található. Ezeket a példányokat nem kötötték egybe Döderlein Nürnbergben kiadott művével. A hazai gyűjtemények közül a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek példányt Döderlein főművéből,¹⁶ de nincsen meg a nagyszombati cirill betűs „függelék”.

Döderlein e két munkájának létrejötte és kinyomtatása érdekes epizód a nagyszombati jezsuita akadémia és nyomda külföldi kapcsolatainak történetében. Bibliográfiai leírásuknál feltétlenül meg kell említeni összefüggésüket, egybetartozásukat. Az ikonfeliratok Döderlein-féle olvasatának és Bulko cirill (rutén) betűkkel készült rekonstrukciójának összevetését máshol, más alkalommal érdemes elvégeznünk.

BOR KÁLMÁN

Decsey Sámuel sajtóvétsége 1797-ben. A bécsi *Magyar Kurír* 1797. június 27-i, 51. számában a szerkesztő, Decsy Sámuel betűjelével (D. D. S.). az utolsó (812.) lapon a következő közlemény látott napvilágot:

A közelebb múlt posta napon, Juniusnak 23-án egy oly szerencsétlenség érdeketta a' Magyar Kurirt, mely sok érdeemes olvasóit meg-szomorította, 's talán meg is sértette annyiban, hogy a szokott napon nem vehették újságaikat. Ez a' szerencsétlenség abból állott, hogy a' midőn dél után 4 óraker a' sajtóba akart volna emelni az újság szedő legény az egyik formát, t. i. az árkusnak egyik oldalát, meg-botlott, a' táblát a' kezéből ki-ejtette, és két kolumnára való újság széllyel szóródott. — Ezeknek újra való szedésekben tsak nem két egész óra telvén el, 6 óraker kezdődött a nyomtatás, és mivel a meg-határozott időre egészen ki nem készülhetett, és a postára sem vitődhetett az ujság, felénél több a' mái postára maradt. . .

Mivel ezen hibának sem nem az Író, sem nem az újság szedő, hanem a tsupa történet volt az oka, egész bizodalommal vagyon az eránt a' Magyar Kurir, hogy az ő Érd. Olvasói meg-fognak néki engedni.

Hogy valójában mi történt a *Magyar Kurír* 1797. június 23-iki (50.) számával, azt az alábbiakban foglalom össze a bécsi Verwaltungsarchiv rendőrségi aktái alapján.¹

Ismeretes, hogy I. Ferenc trónralépése után a magyar újságok cenzúrázása is szigorúbbá vált, és sor került a *Magyar Kurír* felvilágosult szellemű szerkesztőjének, Szacsvay Sándornak menesztésére is. Utóda, Decsy Sámuel igyekezett óvatosabban írni, de így sem kerülhette el azt, hogy lapja összeütközésbe kerüljön az akkor már rendőri ügyé vált cenzúrával.²

Az a sajtócenzúrai ügy, amely Decsy *Magyar Kurírja* körül 1797/98-ban bontakozott ki, mégis meglehetősen ritkaságszámba megy, ezért érdemes vele az egykorú akták alapján behatóbban is foglalkozni.

¹⁵ Ezen az egyetemen egy 1975-ben megvédett disszertáció foglalkozott a ma is eredeti őrzési helyén lévő ikonnal, felhasználta Döderlein művét, az ikonfeliratok szövegét vetette össze az ő latin betűs átírásával, de nem ismerte a nagyszombati kiadványt. Vö. LOHSE, Helmut: *Die Ikone des Hl. Theodor Straiilat zu Kalbensteinberg*. München, 1976. Sagner. 242.

¹⁶ Erről a példányról ANGYAL Endre írt: *Ein Dokument der deutschen Slawenkaunde des 18. Jahrhunderts. Ein Buch J. A. Döderleins von 1724.* = Beiträge zur Geschichte der Slawistik. Berlin, 1964. 319–324.

¹ Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1798:974. Fasc. VI.

² Decsy Sámuel szerkesztői tevékenységére nézve l.: *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* (Bp. 1979. Szerk. KÓKAY György.) 151–157, 233. Az utóbbi helyen röviden már megemlékeztünk Decsy e cenzúra-ügyéről, de a háttér és a részletek feltárása nélkül. — Ugyancsak hírt adott erről a cenzúrávét-ségről Dezsényi Béla is, Goriupp Alisz kancelláriai kutatásai alapján. (*A magyar újságírók tájékoztatása a*

Röviden ugyanis az történt, hogy az újságból kicenzúrázott részek az előfizetők számára szétküldött példányokban változatlanul megmaradtak, és csupán a bécsi újságszámok jelentek meg a cenzor által kihúzott részek nélkül. Az esetre csak jóval később, a következő évben figyelt fel a hatóság, akkor, amikor az erdélyi udvari ágens jelentést tett róla.

Dienes Sámuel erdélyi udvari ágens³ 1798. július 19-i beadványában azt jelentette a bécsi Oberste Polizey Direction-nak, hogy az előző évi *Magyar Kurír* június 23-i számában megjelent olaszországi tudósításból a cenzúra kihúzott bizonyos részeket, mégis az előfizetőkhez eljutott példányok változatlan formában, tehát a kicenzúrázott sorokkal együtt tartalmazták az eredeti cikket. Másrészt voltak a lapnak olyan példányai is, amelyek a kérdéses cikket a cenzúra által lerövidített formában közölték. Az ágens beadványához mellékelte az újság jelzett mutációit.⁴

A megindított és lefolytatott nyomozásról 1798 október 5-i keltezésű jegyzékben tájékoztatták Pálffy grófot, a magyar udvari kancellária vezetőjét. E szerint tanúként kihallgatták a bécsi siketnémák nyomdájának a művezetőjét, Bartholomäus Zwecket és a szedőt, Joseph Vollt Decsy Sámuel cenzúrávétsége ügyében. A jegyzőkönyvet a két tanú vallomásával az uralkodó intézkedésére átküldték a magyar hatóságoknak.

Ezt követően, október 10-én Csáky József gróf,⁵ gróf Sauraut, az udvari kancellária elnökét részletesen tájékoztatta az ügyről és megtette javaslatát. E szerint a *Magyar Kurír* előző, 1797. évi 50. (június 23-i) számából két variáns létezett, miként ez Dienes udvari ágens jelentéséből is kitűnt. Mindkettő megjelent: az egyikből kihagyták a cenzúra által helytelenített részeket, a másikban viszont változatlanul benne maradtak. Az előbbi változatot Bécsben terjesztették, az utóbbit pedig szétküldték a magyarországi előfizetők számára. Amikor e példányokból, amelyek nem vették figyelembe a cenzor húzásait, néhány Bécsbe is elkerült, voltak akik azt javasolták, hogy Decsyt a cenzúra megsértéséért szerkesztői jogaitól való megfosztással büntessék, és ezt a besúgóra, Dienes Sámuelre ruházzák át.

A hatóság meghallgatta Csáthy György⁶ szedőt is, és összegyűjtötte az ország különböző vidékeiről származó felvilágosításokat arról, hogy a jelzett újságszám milyen formában jutott el az előfizetőkhez. Decsy ugyanis az akkor Debrecenben tartózkodó Csáthy György közreműködésével szedette ki az újságot, aki azonban állítólag nem tudott arról, hogy a kicenzúrázott részek az új lenyomattól nem nyertek törést. A beérkezett jelentésekből az derült ki, hogy sok előfizetőhöz mindkét változat eljutott. Csáthy elismerte, hogy a kihúzott helyek nyomtatásban való megjelenése az ő hozzá nem értése miatt következett be, mivel hasonló munkája még nem volt. Mintegy kétszáz példány volt készen, amikor Decsy felfedezte a hibát, ezeket azonban Decsy már szétküldte az előfizetőknek. Ezt követően azonban egy új, a cenzúrának már megfelelő kiadást készítettek a számból.

Csáky gróf szerint Decsynek mint szerkesztőnek a hibája nem olyan méretű, hogy a szerkesztői jog megvonásával kellene őt büntetni, hiszen nem annyira a szerkesztő mint a nyomdász kötelessége lett volna a cenzúráváltoztatások végrehajtása. Decsy abban hibázott, hogy nem fedezte fel a mulasztást még a korrektúrában, a kinyomtatás előtt, és nem akadályozta meg ezek szétküldését. A jövőben szigorítani kell a felügyeletet, hogy ilyen cenzúrávétség ne történhessen meg többé.

A bécsi nyomda művezetője, Bartholomäus Zweck és Joseph Voll szedő elleni vádak sem találtak beigazoltnak a jegyzék. Az utóbbi vallomásában arra hivatkozott, hogy tudomása szerint kimaradt az újságcikkből néhány sor.

cenzúra kijátszásával 1797-ben. = MKsz 1967. 364–367.) Az érdekes történetet a bécsi Verwaltungsarchiv aktái alapján újabb részletekkel egészítjük ki.

³ Dienes Sámuel 1784-től a heidelbergi egyetemen tanult, majd az erdélyi udvari kancellária ágense lett. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 869. h.)

⁴ másolataikat l. a cikkhez mellékelte ábrákon.

⁵ Csáky József gróf (1743–1799), 1791-től alkancellár, 1796-tól Szepes vármegye főispánja. (SZINNYEI: *Magyar írók II.* 147. h.)

⁶ Csáthy György (1772–1817) nyomdász, könyvkereskedő. Szülővárosában, Debrecenben nyomdászatot tanult, 1804-től a debreceni nyomda vezetője lett, 1805-ben könyvesboltot nyitott.

Olasz Ország.

Velenzében, nem isak a revoluzióra nézve, hanem a belzében és irásban is tökéletes szabadság uralkodik, melyről egészen 500 elzenedéig meg volt a nép föltáta, úgy annyira, hogy a leg-kissebb politia heterodoxióért, tömlötre hányattak, vagy nagy kövek köztévén a nyakukba, az úgy nevezett *lagánkába*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 izigeteken van másba apró isónakokon kellett járni.) vettettek az ártalan emberek. *Folkmán* lúdos utazó, a ki Olasz Országnak minden izegelyukat megjárta, minden izepségeit és ritkaságait izemléte, a lakosok terméleti erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső's belső állaputját ki tá-múlta, úgy fessik le *Velenze* városát, mint egy leg-önökább latrok barlangját, és gonofszág felzát, a hol mind az othomáknak, mind az idegeneknek torkig lehetett a világi gyönyörűség-gekbe evezni, a hol minden otmányosságok othon minden-virtusok izámkivetésében voltak, a hol az Istenet nem csak izóval, de tselekedettel is minden izempanlásban meg férieni izabad volt. ellenben a Patricusokról, a Tanásról, és a Kormánylétről vagy jót vagy rosszat izóllani hallos véteknak tartott; a hol az idegennek egy-elenegy lépést se lehetett tenni, a melyről tudósitástne vettek volna az Inquisitorok; a hol a fizlék tulajdon magzatainaknak, ezek fizléknek titkos spionnyai voltak; a hol leg-kevesebb egymással való nyájias belzéletés sem lehetett a társaságokban, a felettébb való despotismus miatt. a tártalan emberek vitetik elzenedéknéit. Mingyárt a revoluziónak kezdetében meg-égettette a kormánylék, a maga jegyző könyveit és aktáit, ne tudára adatassék a világnak, és a jövendő időknek, minémű kegyetlenséggel viseltettek az ember társak eránt, a kiknek az ariszokratia igazgatásnak kezdetétől fogva familiájokhoz köttetett monopoliium volt az oralkodás.

A Bétsi *Peterinaria* az az, a barmok nyavelyájának orvaslását tanító iskolában próba ítéletet két tatnyos lóval, hány nap élhetnek étel és ital nélkül. — Az egyik, a melynek inya víz, de femmi eledel nem adatott. 13 napig, a másik pedig mellynek sem enni sem innia femmi nem adatott, 27 napokig éltek.

Olasz Ország.

Velenzében, nem isak a revoluzióra nézve, hanem a belzében és irásban is má nagyobb szabadság uralkodik mint 500 elzenedőtől fogva a mely idő alatt meg volt izortva, úgy annyira hogy csak egy vizgázatlan izórt is, vagy örökös tömlötre hányattak, vagy nagy kövek köztévén a nyakukba az úgy nevezett *lagánkába*, az az tenger szakadékokba (mivel 72 izigeteken van egyen azon város építve, és egyik utzáról a másba apró isónakokon kellett járni.) vettettek az olyan emberek. *Folkmán* lúdos utazó, a ki Olasz Országnak minden izegelyukat megjárta, minden izepségeit és ritkaságait izemléte, a lakosok terméleti erkölcsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső's belső állaputját ki támlta, úgy fessik le *Velenze* városát, mint oly város a hol a Patricusokról, a Tanásról és a Kormánylétről vagy jót vagy rosszat izóllani hallos véteknak tartott; a hol az idegennek egy-elenegy lépést se lehetett tenni, a melyről tudósitástne vettek volna az Inquisitorok; a hol a fizlék tulajdon magzatainaknak, ezek fizléknek titkos spionnyai voltak; a hol leg-kevesebb egymással való nyájias belzéletés sem lehetett a társaságokban.

J E L E N T E S.

Alább irtt adom tudára az egész Erd. Közönsögnök, hogy minckuánna minden ki vizgáláson által-estek, és a nyomtatás alá helyben hagyattak volna, e következendő két munkával kivánok réz izerént halználni, réz izerént igaz rézizéggel gyönyörkötteni. Az első Latinus, meg mutató képekkel; a második Latinus és Magyar nyelven izerentettek.

Sajnos nem ismerjük az érdekes cenzúraügy végső kimenetelét, mert a bécsi Verwaltungsarchiv ezen ügygel foglalkozó aktái hiányosak, illetve tűz- és vízkár következtében sérültek. Az eddigiekből, továbbá abból a tényből azonban, hogy a *Magyar Kurír* megjelenése tovább folytatódott Decsy szerkesztése által, arra következtethetünk, hogy – főként Csáky József gróf jóindulatú tájékoztatása következtében – a bécsi rendőri hatóságok nem hoztak szigorú ítéletet. És bár az erdélyi besúgói jelentés szerzője, Dienes Sámuel, úgy tűnik, jó néven vette volna, ha a szerkesztői jogot Decsytől elveszik és neki adják át, ez nem következett be. Lehet persze, hogy az éppen ekkor, 1798-ban bekövetkezett lapösszevonás: a *Bécsi Magyar Mercurius* beolvasztása a *Magyar Kurír*-ba, valamiként összefüggött a cenzúra-üggyel is, hisz az összevont lap szerkesztését ettől kezdve Decsy Sámuel Pánczél Dániellel közösen végezte. A későbbiek során azonban nem óta meg ez sem a lapot az újabb megrázkódításoktól; így pl. a többszöri szüneteltetéstől sem. Ez 1809–1810 folyamán pl. félévi szüneteltetést képviselt, ami Decsy és családja számára is súlyos megpróbáltatásokat jelentett.⁷

Érdekes szerepet játszott az ügyben Csáthy György, aki akkor Debrecenben szedőként működött, majd később 1805-ben apósával, Pápai Kiss Istvánnal könyvkereskedést alapított. Furcsának tűnhet, hogy a bécsi szerkesztő a cenzúra által meghúzott cikkének szedését miért éppen egy debreceni szedőre bízta. Bizonyára a kényes ügy és a köztük meglévő bizalom indokolta ezt, hiszen a szedő vallomása is azt mutatja, hogy nem csak magát, hanem Decsyt is menteni kívánta a hatóságok előtt. Maga állítólagos tapasztalatlanságára hivatkozott, Decsyről pedig azt mondta: amint felfedezte a hibát, a továbbiakban már a kicenzúrázott szöveget küldték szét. (Igaz, hogy addig már mintegy kétszáz példányt postáztak.)

Decsy 1797-ben bizonyára tudatosan törekedett arra, hogy a szóbanforgó cikk eredeti formájában megjelenjen. A velencei despotizmusnak a véleménynyilvánítási szabadságot, valamint az előkelőeket és a kormányzati szerveket érintő bírálatot elfojtó századainak bemutatásával aktuális üzenete volt saját kora számára. Ez az aktualizálás a cikk cenzúrázásának nyilvánosság elé kerülésével még inkább hangsúlyt nyert.

Ez az ügy volt tehát az igazi háttérre annak az expedíálási rendetlenségnek, amire a következő számban hivatkozott, és amelynek valódi okát Decsy természetesen kénytelen volt lapjában elkendőzni, abban a reményben, hogy a cenzúra kijátszása elkerüli a hatóságok figyelmét.⁸

Az alábbiakban közöljük az eredeti cikk szövegét, kurzív szedéssel kiemelve azokat a részeket, amelyeket a cenzor kihúzott, de amelyek mégis megjelentek az újság számos példányában. Végül bemutatjuk a *Magyar Kurír* jelzett cikkének mindkét nyomtatott változatát.

Olasz Ország.

Velentzében, nem tsak a' revoluzióra nézve, hanem a' beszédben és írásban is *tökéletes szabadság* uralkodik, *mellytől egészen 500 esztendőig meg volt a' nép fosztatva* úgy annyira, hogy a' *leg-kisebb politica heterodoxiáért*, egyetlen egy vigyázatlan szóért is, vagy örökös tömlőztre hányattak, vagy nagy kövek köttetvén a' nyakaikba, az ügy nevezett lagúnákba, az az tenger szakadékokba (mivel 72 szigeteken vagyon azon város építetve, és egyik uttzáról a' másikba apró tsónakokon kelletik járnni. (vettettek az *ártatlan* emberek. *Volkánán* tudos utazó, a' ki Olasz Országának minden szegelyukat meg-járta, minden szépségeit és ritkaságait szemlélte, a' lakosok természeti 's erköltsi tulajdonságait meg vizsgálta, és minden Státusok külső 's belső állapotját ki ta nulta, úgy festi le Velentze városát, mint egy *legúndokabb latrok barlangját, és gonoszság fészket, a' hol mind az otthoniaknak, mind az idegeneknek torkig lehetett e' világi gyönyörűségekbe evezni, a' hol minden otsmánysságok othon, minden virtusok számkivetésben vóltak, a' hol az Isteni nem tsak szóval, de tselekedettel is minden szempillantásban meg sérteni szabad vólt, ellenben a' Patriciusokról, a' Tanátsról, és a' Kormányzékről vagy jót vagy rosszat szállani halálos véteknek tartatott; a'hol*

⁷ L.: Decsy Sámuel beadványát az újság szüneteltetése ellen. 1810. febr. 24. – Verwaltungsarchiv, Polizeihofstelle 1810 -22 c.

⁸ Decsy e reménye nem volt alaptalan, hiszen a hatóságok csak több mint egy év múlva, Dienes jelentése nyomán szereztek tudomást az esetről.

az idegennek egyetlenegy lépést se lehetett tenni, a melyről tudósítást ne vettek volna az Inquisitorok; a' hol a' szülék tulajdon magzatjaiknak, ezek szüléiknek titkos spionnyai voltak; a' hol leg kevesebb egymással való nyájas beszélyetés sem lehetett a' társaságokban, a felettébb való despotismus miatt, mellynek vérrel párolgó óltárára öt 's hatszáz ártatlan emberek vitettek esztendőnként. Mindgyárt a' revolúciónak kezdetében meg-égettette a' kór-mányszék a' maga jegyző könyveit és aktáit, ne hogy tudtára adattassék e' világnak, és a' jövőnd időnek, minémü kegyetlenséggel viseltettekök azon ember társaik eránt, a' kiknek az aristocratica igazgatásnak kezdetétől fogva familiájokhoz köttetett monopolium volt az oralkodás.

KÓKAY GYÖRGY

A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátága. A hivatásos magyar színjátszás kései megszületése (1790 ill. 1792) következtében a színház azt megelőző, egyetlen magyarországi létezési formája az iskolai színjátszás felé fordul a kutató figyelme, ha az előzményeket is érteni akarja. A dilettáns iskolai előadások ugyanis meglepően szervesen kapcsolódnak a hivatásos színház történetéhez. E szerves kapcsolat két ponton jelentkezik hangsúlyozottan: a 18. században magyar nyelvűvé vált református és piarista színpadon. A két iskolafajta egymástól alapvetően eltérő színjátéktípust, sőt színpad-szemléletet alakított ki, melyek azonban egyrészt átvett, másrészt megtagadott hagyományként hatottak a 18. század végén.

A meginduló magyar színház a piarista iskolai színpadon meghonosított klasszicista drámát vette át; a tragédiaprogram kudarc¹ miatt főleg a klasszicista komédia hagyományát érdemes hangsúlyozni, melyet ráadásul a piarista iskolák darabíró tanárai emeltek át a hivatásos színpadra. (Említsük itt meg a piarista Simai Kristófot, akinek *Igazházi* című komédiájával mutatkozott be Kelemen László társulata.)

Az iskolai színjátszás didaktikai, erkölcsi, pedagógiai szempontjai az előadást célozták meg, a dráma-szövegnek csak a betanulási időszakban volt jelentősége, feljegyzésre és megőrzésre nem volt érdemes. A szövegek fennmaradása tehát esetleges. Így természetes, hogy számos előadást bizonyító adattal, de csak kevés szöveggel rendelkezünk. Az iskolák sokasodásával, a 18. század békésebb, gyarapodó időszakával párhuzamosan a szöveg megmaradására is megnőtt az esély. Megjelentek, majd egyre gyakoribbá váltak a magyar nyelvű előadások, melyek sokszor egy-egy latin dráma iskolai bemutatása után néhány nappal szélesebb közönség előtt kerültek színre. Az előadások kiemelkedő alkalmak a település életében, ezzel tehát egyfajta „hivatásos” (vagy legalábbis már nem csupán iskolai) színház született. Ennek következtében a szerzők is inkább irodalmárnak érezhették magukat, s talán ezért is lett gyakoribb a drámaszövegek tisztázása, megőrzése. Feltűnően magas az iskoladráma-szövegek száma az 1770-es évektől; ez tehát egybeesik Bessenyei fellépésével, a drámafordítások és a kiadások megindulásával.² Alapvetően megváltozott tehát az irodalomhoz való viszony, s ez az irodalmi szempont bizonyos érvényesítését jelentette az iskolai darabokban is.

Varga Imre³ 1989-ben kiadta e 18. századi drámák szövegét. A kötetből kitűnik, hogy a legtöbb szöveg a század második feléből maradt fenn, sőt sok dráma már 1790, a hivatásos színjátszás megszületése utáni. A kései református iskolai színjátéknak lényegi jegye e megkészttség, ami egyszersmind a hagyomány erejét is bizonyítja.

¹ Vö. KERÉNYI Ferenc: *A régi magyar színpadon. 1790–1849.* Bp. 1981. 28–42.

² Nem véletlen, hogy az 1790-es években a jezsuita ILLEI János, a piarista SIMAI Kristóf nyomtatásban is megjelenteti darabjait, s a már egyetemi professzor DUGONICS András is ekkor tisztázza le a fiatal korban írt drámáit, nyilván kiadási szándékkal.

³ *Protestáns iskoladrámák. Régi Magyar Drámai Emlékek. XVIII. század,* S.a.r. VARGA Imre, Bp. 1989. Az egyes drámákra utaláskor az e kötetben megadott sorszámokat használom, szögletes zárójelben.

I. A protestáns drámák egyes csoportjainak áttekintése

I.1. *Műfajnevek* Nagyon sok drámaszöveg címlapja hiányos, a másoló nem mindig tüntette fel az eredeti műfajt, mégis észrevehető egyfajta műfajmegjelölési gyakorlat.

Magyarul a leggyakoribb műfaj a játék, amelyet sokszor jelzővel is énekes, tréfás, szomorú, víg, komédia, személyes stb.⁴ elláttak.

Többször találkozunk az *actus*⁵ megnevezéssel, amelyhez a producáltatott ige társul. A tragoedia ill. a comoedia következtlen: legtöbbször egyik sem jelent többet, mint színpadra szánt, színpadon előadott beszédet, cselekményt. Egyik sem tartalmaz okvetlenül a műfajra vagy a végkifejletre vonatkozó megköttést: *A poéták búcsívételekor játszott játék* [12] latin címében a tragoedia megjelölés található, míg az athéni Timon történetét [35] feldolgozó szerző beszédbeli víg játékként határozza meg darabját. Egyéb esetekben a *tragoedia* megjelölés nagyjából megfelel műfaji várakozásunknak, s leggyakrabban *szomorú játéknak* fordítják.⁶ Comoedia lehet bármilyen, nem tragikus kifejtű dráma, e megjelölés tehát igen gyakori.⁷ Nem pusztán a szóhasználat ingadozik, hiszen ismeretlen a műfaji határvonal és megköttőség. Ezért keverhető – a klasszikus színházzal ellentétben – komédia és tragédia, ugyanígy komikus és tragikus mozzanatok, emelkedett és alantas szereplők illetve tónusok.

I.2. *Tematika* A mintegy ötven színjáték témájából a bibliai, az antik-mitológiai és az iskolai tárgyúakat érdemes elkülöníteni.

A tíz bibliai tárgyú dráma ([1], [2], [4], [9], [15], [19], [29], [36], [45], [50]) közül csak kettő meríti témáját az *Újszövetségből* ([4], [19]). Ide tartozik mindkét fennmaradt evangélikus dráma, az unitáriusok közül négy. Adatok hiányában nem lehet következtetéseket levonni e tematika gyakoriságáról; valószínű, hogy a fennmaradás esetleges volt, s mindhárom protestáns felekezet igen gyakran fordult bibliai témához. A tíz dráma hely- és időbeli megoszlása is szórt. Biztosan csak négy darabról tudjuk, hogy 1760 utáni, a későiek inkább unitáriusok ([4], [19]: 1770-es évek), s csak egy a református ([36]: 1788). Ebből esetleg levonható olyan következtetés, hogy a század második felében más drámatárgyak kerültek előtérbe, a bibliai témaválasztás gyakorisága csökkent. A tizenhat antik-mitológiai dráma görög és latin irodalmi forrásokat dolgoz fel, közülük négy unitárius ([3], [5], [6], [7]), a többi református ([21], [22], [23], [24], [25], [26], [31], [33], [34], [39], [42], [43]). A kötetben található hét tragédia mind unitárius és klasszikus témájú, a legtekintélyesebb tárgy és műfaj tehát az antik tananyaghoz kötődött. E drámák közt alig van korai; a többség az 1770-es években vagy még később született, nyolc pedig – tehát az egész csoport fele! – az 1790-es években. E csoportban szembetűnően sok a szerelmi tárgy, e drámák késői sűrűsödése tehát a témaválasztásban is bizonyítja egyrészt az iskolai színjátszás elvilágiasodását, másrészt a hivatásos színház hatását.

Az iskolai színpadon mindig kedvelt téma volt az iskola életéből vett esemény, megemlékezés. Ilyen darabocskákat főleg az alacsonyabb osztályokban illetve a falusi kisiskolákban adtak elő. Tizenkét iskolai tárgyú darab maradt fenn, melyek egy kivételével ([10]) mind 1760 utániak, tehát későiek. (A csoportban három dráma unitárius.) Ez esetben nem mernénk olyan következtetést levonni, hogy a késői kedvezett az efféle alkalmi előadásoknak, sokkal inkább arról lehet szó, hogy a nagyrészt rögtönzésekkel élő előadásokat korábban nem örökítették meg.

4 [6], [12], [23], [30], [33], [34], [35], [37], [38], [39], [40], [42], [43], [47]

5 [15], [16], [17], [18], [19], [20]. (Bökényi mindig e műfajmegjelölést használja.)

6 [22], [23], [24], [26], [33], [46]

7 [10], [14], [26], [27], [28], [41], [42], [43], [44], [45], [49]

II. A protestáns színjáték struktúrája

A drámakötetet végigolvasva nyilvánvaló, hogy e drámák általában nem konfliktusra épülnek, lassúak, „drámaiatlanok”, történés nélküliek vagy epikusak, sokszor inkoherensek; ezek azonban nem hiányosságok, nem a színházi véna, tehetség csekély, hanem a színpadi szemlélet más. A konfliktus hiánya tehát nem pusztán a drámaszerkezet, hanem az eltérő drámafogalom következménye.

Különösen feltűnőek e sajátosságok, ha a 18. század piarista színjátékaival vetjük össze a protestánsok repertoárját: a piaristák a klasszicista, egyszálon futó cselekményű, egységes szemléletű, konfliktusra épülő darabokat kedvelik. A protestáns színjátéknál cselekményről is alig beszélhetünk. Kivételt általában a mitológiai tárgyú drámák jelentenek, ahol megtalálható a logikus és egy szálon végigvitt cselekmény, melyet azonban gyakran zavar meg dramaturgiai indokolatlan jelenet, ismeretlen, előzmény- és folytatás nélküli szereplőkkel. Ezért a jelenetek egymással való kapcsolata sokszor kérdéses, sőt nem egyszer érezzük tetszés szerint változtathatónak a jelenetek sorrendjét is.

Hasonlóan „zavaró” az egyes szereplők és jelenetek egymástól élesen elütő stílusa, hangneme, a tragikus és komikus mozzanatok tudatos vegyítése. Bármely tárgyba és bármely cselekménybe beleférnek a korabeli magyar hétköznapi komikus, groteszk alakjai. Ezért nem meglepőek a piarista színpadról szigorúan kitiltott (s csak igen ritkán és későn visszacsempészett) női szerepek sem. Dráma-tárgyként nem tilos a szerelem, így a protestáns iskoláknak nem kellett kínlódnuk a darabok expurgációival, azaz az illetlen tárgyak kigyomlálásával.

Nemcsak az iskolai tárgyú, alkalmi daraboknál találkozunk egymás mellé helyezett, de kapcsolatot nem mutató jelenetekkel; a legkitűnőbb dráma, a *Konok pereskedők* [27] például nem más, mint ilyen, „összefüggéstelen” jelenetsor.

Ezért fontos megjegyeznünk, hogy a protestáns színjáték szemlélete más. A szerzők nem a színpadon lejátszatott összeütközésekkel vagy valamilyen sűrített eseményben vélik megragadhatónak a világot, hanem a bemutatásban. Ezért a színpad számukra példatár, melyben — minél több példával, illusztrációval — bemutatják a világot. A protestáns színjáték jelenetei tehát mozaikok, melyek sorrendje azért felcserélhető, száma azért csökkenthető vagy növelhető, mert a példatár lehet rövidebb vagy hosszabb, de mindenképpen az életet illusztrálja.

A protestáns iskoladrámákban nem nehéz felismernünk a barokk szemléletét. A világdramma hagyománya azonban erős középkori színekkel keveredik, s így — bár a protestáns színjátékot elsősorban a barokk drámafogalmához kapcsoljuk — a barokknál archaikusabb színjátéktípus és szemlélet is él a 18. századi Magyarország protestáns színpadain. Ez a rendkívül vegyes és ellentmondásos szemlélet alakít ki a század közepétől egy új, sajátos színjátéktípust, mely elsősorban a református iskolákban életerős, s rövid virágzása egy pillanatra a klasszicista színpad alternatívájának tűnik.

III. Moralitás, zsánerábrázolás

III.1. Műfaj-elemek A fennmaradt protestáns szövegek tekintélyes hányada archaikus, pszeudo-dramatikus műfajokba tartozik. Ezek közt viszonylag ritka a declamatio, jóllehet igen sok drámában vannak declamatióra emlékeztető részletek. A declamatiohoz képest drámaibb a dialogus illetve az olyan színjáték, melyben a declamatiók válaszok is egymásra: ilyen az 1790 körüli unitárius *Búcsú a Múzsáktól* [8] és a református Bökényi darabja *Zsuzsanna peréről* [15]. A declamatio és a dialogus határán kell kijelölnünk az iskolai tárgyú, rövidebb darabok műfaját.

A mitológiai tárgyú drámáknak van a legfordulatosabb cselekményük, így ezekben lép föl a legtöbb szereplő is. Ennek oka bizonyára a kész, feldolgozott és motivált történet, melyet az erőszakosan didaktikus tanulság érdekében sem sikerült teljesen elvékonyítani.

A néhány teljesen egyéni témától vagy kivételesen tehetséges szerzőtől ([13], [26], [27], [28]) eltekintve a legsikerültebb, leginkább pergő, legélvezetesebb darabokat a moralitások és a vetélkedések (certamenek) csoportjában találjuk. Ezekben a leginkább életteli az összecsapások, a bűnök elvetemült-

ségükben erőszakosak, leleményesek és ékesszólóak, ezért az erényeknek is hasonló fegyverzetre van szükségük.

Szembetűnő a túlnyomórészt a 18. század második feléből származó anyagban a moralitás gyakorisága, szívós fennmaradása. A moralitások gyakran vetekedések is egyben, hiszen a certamen alapképlete a Jó és a Rossz vagy a Bűnök és Erények vetekedése az Enuberért. A 18. századi protestáns drámaszövegek közül az alábbi moralitások és certamenek találhatók:

Moralitás

- [3] *A világ változásai*. . . 1702. Kolozsvár, unit.
 [11] Háló Kovács: *Csak a test a halálé* 1785. Debrecen, ref.
 [18] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768. Ekel, ref.
 [20] Bökényi: *A bűnök és az erények*. . . 1775. Ekel, ref.
 [36] Lácza: *Éva ősanánk bűne* 1788. Sárospatak, ref.

Moralitás betéjelenetben

- [28] Nagy: *Legények intése* 1781. Marosvásárhely, ref.
 – haláltánc: V/3.
 [31] Szathmári Paksi: *Pandora* 1773. Sárospatak, ref.
 – IV.: allegorikus Génusok fölvonulása

Vetekedés

Bor és víz:

- [25] *Thetis és Lyaeus* 1793 k. Losonc, ref.
 [43] *Neptunus és Bacchus*. . . 1792 k. Sárospatak, ref.
 Mesterségvetélkedés:
 [10] *Komédia egynémely mesterségről* 18. sz. II. fele, Ákos, ref.
 [12] Szilágyi: *A poéták búcsúvétele*. . . 1786 Debrecen, ref.
 [17] Bökényi: *Actus a mesteremberekről* 1768 Ekel, ref.
 Továbbá:
 [42] *Komédiajáték* 1792 k. Sárospatak, ref. (az „aranyidő”-ről)
 [44] *Florentina* 1792. k. Sárospatak, ref. (az asszonyok vagy a férfiak elsőségéről)

III.2. A szerepek és az allegóriák. A moralitások szereplői megszemélyesített, elvont minőségek – allegóriák –, amelyek sorában már a középkori moralitás felléptetett mitológiai figurákat is. A 18. századi protestáns moralitások szereplői a következőképp csoportosíthatók:

A) Csak „szabályos” allegóriák:

Főleg három református darab ([11], [20], [31]), léptet fel kizárólag egymással viaskodó, pozitív és negatív tulajdonságokat (Csapodárság, Részség, Bűn, Kegység, Igaz Mondóság, Józanság, stb.). Érdekes felfigyelnünk Bökényire, aki bíróságon játszatja vetekedését [20], ez pedig, különösen veszteséggel, a református színjáték kedvelt helye és tárgya. A Részség egyre inkább egy részeg emberre emlékeztet: itt lehet az átmenet az allegória és a zsáner között.

B) Allegorikus és mitológiai alakok együttes előfordulása:

Több darab ötvözi a megszemélyesített tulajdonságokat allegóriákkal. Az allegóriák és mitológiai alakok között a Vas Időn Panaszkodó ([3]) az Ember allegóriája, számos hétköznapi, helyi (kolozsvári) sajátossággal. Miközben a Prométheusz-mítosz alakjai és a hét főbűn vívja certamentjét ([36]), a Szeretet azokat az embertípusokat is megjelöli, akikre különösen jellemző egy-egy vétek. Hasonló zsáner-utasítást tartalmaz a Virtus és a Fősvénység scenája. A szerzők tehát gyakran társítják a megszemélyesített tulajdonságokat egy-egy társadalmi típushoz, azaz általános tulajdonságon túl zsáner-sajátságokkal ruházzák fel őket, s értelmezésem szerint ez különösen jellemző a protestáns színjátékra.

C) Társadalmi típusok:

A haláltánc-moralitások, jellegükből következően társadalmi típusokkal szembesítik a Halált, s így van ez Bökényi darabjában is ([18]), ahol a halállal beszélgető alakok megnevezése eleve sugallja fő jellemzőjüket: a menyecske pletykás, templomba nem járt, a katona gögős és lusta, a kereskedő került a templomot, s csak világi javakat gyűjtött, darabbeli felismerése már késő. A leghosszabb jelenet a két utolsó meghívotté: a kapzsi korcsmáros vizezte a bort, csalt a számolásnál, a mérésnél, a vénasszony hajdan kikapós volt, utóbb kerítő lett. Mindketten jajgatnak, de már késő. Ezekben az esetekben tehát egyértelműen egy-egy réteg, foglalkozás, kor, stb. jellegzetességeit – zsáner-tulajdonságait – látjuk.

III. 3. Zsánerfigurák A Bökényi haláltáncához hasonló hétköznapi zsánerfigurák igen gyakoriak a református színpadon; ilyenek keresik fel Aesculapius rendelőjét a *Pandora V.* részében (Bolond kevély, Nagyra vágyásnak betege, Bor betege, Egy jó mellyes leány, stb.). Sorban lépnek színre, egy-egy miniboházban, melyek felépítése is hasonló: a zsánerfigura bemutatkozó monológját rövid párbeszéd követi Aesculapiusszal. A *Pandora V.* része tehát zsánersor, azaz azonos helyen vagy azonos helyzetben, párhuzamos jelenetekben zsánerek vonulnak fel. A zsánersort szívesen alkalmazta a 18. századi református iskolai színjáték, valószínűleg erős példázat jellege miatt, hiszen a párhuzamos helyzetek kiemelik az azonosságot vagy a különbözőséget. A protestáns iskolákban kedvelt színjátéktípus a minél szélesebb körű bemutatást, a példatár felállítását tekintette céljának, ehhez pedig jó eszköznek bizonyult a zsánersor. A zsáner-alakok származásukat tekintve szorosan kötődnek az allegóriához, hisz mindkét esetben egy-egy kiemelt sajátosság, tulajdonság tölti ki a figurát. Ugyancsak az összetartozást bizonyítja, hogy az allegóriákat is szívesen helyezték a zsánersorhoz hasonló színpadi szituációba, párhuzamos jelenetekbe.

A legjobb példa erre a *Pandora* ([31]), amelynek fő tárgya ember és Isten viszonya, az ember esendősége. E témából következően műfaja a moralitáshoz áll legközelebb, illetve ékes bizonyítéka annak, hogy a protestáns iskolai színpadon milyen sokáig élt, sőt át is alakult a moralitás. A Prométheusz-történetet követő komikus zsánersor szorosan hozzátartozik a darabhoz: Jupiter a Geniусok földre küldésével egyidejűleg Aesculapiushoz irányítja Mercuriust, hogy gyógyulást találjon a szenvedő emberiség. A Geniусok allegóriasorának párhuzama és földi vetülete a betegek zsánersora; a párhuzam az emelkedett, mitológiai közeget és a komikus, esendő, emberi világot tekintve is igaz. A rendelőben felvonuló betegek sorát az Aesculapius segítségével frissen feltámadt Hyacinthus zárja, ő viszont már nem zsánerfigura; vele a moralitás mitológiai-allegorikus közegehez tér vissza a darab.

Az allegóriák szerep-elnevezése legtöbbször a kiemelt tulajdonság, főként főnévi formában. A zsánerfigurák szerep-megjelölése foglalkozáson, koron vagy tulajdonságon alapul. A foglalkozás említése a közönség számára azonnal valószínűsíti, sőt bizonyossá teszi a figura kiemelt tulajdonságát. (A koldus éhes, a katona gyáva szájhős vagy rest, a kereskedő és a kocsmáros fősvény, csal stb.) A kor-megjelölés ugyancsak főnévi; a menyecske kikapós, a vénasszony kerítő vagy részeges, az öregember kéjszóvár stb. A tulajdonság-megjelölés melléknévi, önmagáért beszél és igazán sok a lehetőség a szélsőséges szerepváltoztatásra. A legtöbb zsánerfigura az európai komédia sztereotíp alakjaira emlékeztet: származásuk nyilván nemcsak az örök emberi világában, hanem az irodalmi forrásvidéket tekintve is közös.

A foglalkozással megjelölt zsánerfigurák rokonai a mesterség-vetélkedések mesteremberei, akik ugyan csak állandó mesterség-jegyeket hordoznak ([10], [12], [17]). A drámakötetben még számos, eddig nem említett, zsánereket felvonultató, moralitás- vagy certamenalapú színjáték van ([42], [43], [44]). A vetekedők igen gyakran alkotnak zsánersort, mitológiai alak, hétköznapi mesterember és közjátéki típus egyaránt van köztük.

A református iskolai repertoárban tehát igen sok olyan darab van, mely műfajilag a moralitáshoz vagy a certamenhez áll a legközelebb. Az ismétlődő zsánersort az allegorikus alakokhoz és az allegória-sorhoz vezettük vissza. A református iskolai színjáték zsánerigénye olyan erősnek bizonyult, hogy a zsánersort más műfajú drámában is gyakran alkalmazták, így Garas István darabjában [35] és a *Komédia és Tragédia* [26] című marosvásárhelyi előadásban. A zsánersor hagyománya fölismerhető a *Konok pereskedők* [27] több jelenetében is, főleg a tárgyalások egymásutánjából álló III. felvonásban.

Néhány – talán véletlenszerű – kivételtől eltekintve az ekeli Bökényi János és a sárospataki drámaírók ragaszkodtak a moralitás és a certamen műfajaihoz (illetve e műfajok összekapcsolásához). A zsánerfigurák és a zsánersor használata ugyancsak főleg Sárospatakra jellemző. Ezen kívül szembetűnően önálló és kivételes színvonalú a három fennmaradt marosvásárhelyi színjáték, melyek dráma-szemlélete, hangvétele, dramaturgiája sok tekintetben egyezik a sárospatakiéval. A lényeges rokonvonások okát nem tudjuk, de kevéssé valószínű a véletlen. A távoli református kollégiumok között lehetett valami érintkezés, mert a darabok témájának, műfajának és egyes alakjainak vándorlása erre utal. Adatok hiányában azonban csak a színjátéktípezés eredményére tudunk támaszkodni.

III.4. Beszélő nevek. A katolikus iskolai színjáték és az európai komédia gyakran alkalmazott beszélő neveket. Ezzel a figurák fő jellemvonását azonnal sugallták, a néző a szereplőt színrelépésekor, sokszor már korábban, nevének első elhangzásakor azonosította. Azaz: a beszédes név gyakorlatilag a zsánertulajdonosság megfogalmazása, a zsánerfigurákhoz képest azonban mégis az alak egyénítését jelenti. Ez az egyénítés szemmel láthatóan idegen törekvés volt a református iskolákban, ahol a moralitás-hagyomány olyan erős volt, hogy az allegorizálás helyébe a zsáneralkotást léptette, s a tipikus hétköznapi helyzeteket az azonos szituációban felvonultatott zsánersorral vélte jellemezhetőnek.

A református iskolai színjáték-írók közül csak Nagy György ([27], [28]) és Csokonai a kivétel, ők szívesen és nagy leleménnyel gondolták ki beszélő neveiket.

IV. A közjátékok kérdése

Otto Rommel kiemeli az ausztriai Ordensdrama szoros kapcsolatát a középkori színjátékkal.⁸ Az Ordensdrama korabeli teoretikusai messzemenően elleneztek az értékellennek tartott interludiumok beiktatását, de megtűrték, mert a diákközönség, s főleg a latinul gyengén vagy egyáltalán nem tudók számára kikapcsolódást jelentett. A teoretikusok egyetlen feltétele az volt, hogy a közjáték járuljon hozzá a főcselekmény épületes hatásához. Az osztrák–német szakirodalom egyetlen abban, hogy német nyelvterületen a 17. század végére a közjátékok túlnyomó többsége anyanyelvű volt, s ezzel párhuzamosan egyre több panasz fogalmazódott meg a fegyelmezetlen, szertelen interludiumok elharapózása miatt. 1720 tájára a klasszicizmus győzelmének eredményeként a közjátékok háttérbe szorultak, eltűntek. Szembetűnő, hogy a fennmaradt kéziratok és nyomtatott drámaszövegek egyetlen német nyelvű közjátékot sem őriztek meg.⁹ Ugyanakkor számos latin nyelvű interludiumot ismer az osztrák kutatás. A legtöbb latin nyelvű közjáték, még a tragikus komoly főcselekményhez kapcsolódó is, komikus, anekdotikus. Az Ordensdrama közjátékaiban a 17. század végén jelentek meg a népies durvaságok, trágárságok, realiztikus veszekedések.

A közjátékok létének, jellemzőinek kérdése a magyarországi katolikus iskolai színjátékok esetében is homályos; alig rendelkezünk fennmaradt szöveggel, s a drámakéziratok az interludium helyét is csak ritkán jelzik. Általános a feltételezés, hogy igen gyakran iktattak közjátékot a felvonások közé, s sokszor anyanyelvűt. A katolikus közjáték gyaníthatóan komikus, sokkal többet engedhet meg magának, mint a főcselekmény, tehát elképzelhető női szereplő és trágárság is: ezt támasztja alá Benyák Bernát magyar nyelvű interludiuma¹⁰. Feltűnő a hasonlóság a katolikus és a protestáns közjátékszerű szövegek között: itt tehát nem érvényesül az az óriási különbség, ami egyébként megvan a két színjátéktípus között.

A 18. századi magyar nyelvű protestáns drámák közt ugyan egyetlen, a *Nagy Sándor és Diogenész* [21] tartalmaz (két) közjátéki szöveget, de sok darabban elkülöníthetőek olyan jelenetek, amelyek lehettek

⁸ ROMMEL, Otto: *Die Altwiener Volkskomödie*. Wien, 1952. 118–123.

⁹ Uo. 118.

¹⁰ Benyák 1770-ben Szegeden előadott, latin nyelvű *Mostellaria*-kéziratának végén található a magyar nyelvű köz beszéd. (MS: Kegyesrendiek Központi Levéltára, Budapest. N. 205.).

volna közjátékok is, vagy közjátéki funkciót töltenek be. Mivel a protestáns színjáték meglehetősen laza szerkesztésű, a közjátékok leválasztása nem egyértelmű; mégis megkíséreltem kijelölni a közjátékok megkülönböztető kritériumait.

A főcselekményhez való viszony alapján beszélhetünk közjátékról vagy közjátékszerű jelenetről:

1. Közjátéknak nevezem a jelenetet akkor, ha tárgy és szereplői függetlenek a főcselekménytől.

Ilyenkor a közjáték eleje egy-egy átkötő mondattal, utalással ágazik el a főcselekménytől (a főcselekmény valamely szereplőjétől, színhelyétől, témájától), s a közjáték után a főcselekmény lényegében a közjáték előtti pillanattal folytatódik.

2. Közjátékszerűnek nevezem a jelenetet akkor, ha a jelenet tárgya és/vagy szereplői a főcselekményhez kapcsolódnak, de a (közjátékszerű jelenet a környező jelenetekhez képest aránytalanul hosszú, részletező).

Eltérő drámaszerkezetbe eltérő módon épül a közjáték vagy a közjátékszerű jelenet, ezért célszerű a drámaszerkezet alapján is meghatározni az interludiumot:

1. A klasszikus szerkezethez közelálló, lineáris cselekményvezetésű drámákban a cselekményhez nem tartozó, nem cselekmény-jellegű betéteket nevezem közjátéknak vagy közjátékszerűnek.

Ilyen található pl. az evangélikus *Eszter*-drámában [2].

2. A klasszikus szerkesztéstől jelentősen eltérő, illusztratív, barokk típusú színjáték jelenetei tulajdonképpen mozaikok. E mozaikok fontos szervező elemei a párhuzamosan szerkesztett (hasonló vagy ellentétes) jelenetek és a zsánorsor. Közjátékról vagy közjátékszerű betétről beszélek akkor, ha a párhuzamos jelenetek valamely (egyetlen) mozzanata kiszélesedik, illetve ha a zsánorsor valamely figurája a többinél jóval nagyobb hangsúlyt kap. Mintkét esetben felbomlik ugyanis a szerkesztői egységű a párhuzamokban illetve a zsánerfigurák jeleneteiben.

Ide sorolható pl. a *Komédia és Tragédia* [26], a *Neptunus és Bacchus vetélkedése* [43]. Közjátékként megjelölt, elkülönített jelenetet tehát ritkán találni, annál több azonban a drámaszerkezet szabályosságra valló pontjain feltűnő közjáték vagy közjátékszerű betét. Amennyiben a 18. századi magyarországi iskolákban még gyakori volt a teljesen különálló közjáték, úgy azok szövege rögtönzés vagy rögtönzéshez közelálló lehetett: ezért nem maradt fenn drámaszöveggel együtt. A lemásolt, összegyűjtött drámákhoz nem illt a közjáték, mely szinte kizárólag az előadáshoz kapcsolódott, és nem számított drámának. Valószínű azonban, hogy a 18. században már Magyarországon is megkopott, megritkult az interludium-előadás szokása, s helyette a közjátékot többé-kevésbé beépítették a drámába. Ugyanígy átmenthető volt az elő- és utójáték műfaja is. A laza szerkesztésű és egyes stílusú protestáns drámába könnyedén belesimult a közjátéki jelenet.

Példaként tekintsük át a sok szempontból figyelemre méltó *Eszter*-drámát (evangélikus, [2]), melynek emelkedett, bibliai tárgy megtűri a hétköznapi alakokat, jeleneteket, a durva, trágár hangnemet is, azaz műfaj-fogalma a klasszikusénál jóval rugalmasabb. A fordulatos darab tulajdonképpen bibliai példázat, az ószövetségi történet szolgálja, s ezért (klasszicista értelemben) drámaiatlan feldolgozása. A didaktikus szándék már a témaválasztásban tetten érhető, de a darab oktató jellege ennél jóval hangsúlyosabb: a rezonőr Morio újra meg újra felhívja a nézők figyelmét az erkölcsi tanulásra.

A szerző — kijelölés nélkül — a főcselekményhez kapcsolja az egyértelműen a közönség felüdülését szolgáló közjátékokat,¹¹ s tipikus közjátéki figurákat vonultat föl: dohogó vénasszonyt, fiatal és öreg koldust, csavargó diákot, cigányházaspárt. E jelöletlen közjátékokban érezhetőek a korabeli népi és diákköltészet műfajai, témái, motívumai, onnan valók a beékelt ének- és versrészletek is. A közjátékokban alapvető humorforrás alantas, ebből következik a szóbeli komikum: a trágárság, a csúfolódás és a csúfolás. A közjátékok másik humorforrása fizikai és a látványhoz kapcsolódik: a szócsatákat nyilván lökdösődés, verekedés, félreérthetetlen gesztusok egészítették ki. A némajelenetek hagyománya ismert

¹¹ Az *Eszter* (Győr, 1724) jelöletlen közjátékait először BUSA Margit ismertette (*Eszter történetéről szóló magyar iskolai dráma*. In: *Új Élet Naptár*, Bp. 1959. 215–221.), VARGA Imre (*i. m.*) őt követi.

tény, feltevésem szerint az *Eszter*-dráma előadásán a főcselekményben is többször alkalmazták. Ezekhez kapcsolódhatott – másik aspektusként – a közjátékok pantomimikus bohózi vonulata.

A drámát szabályos szerkezeti pontokon (aza felvonásvégeken) megszakító közjátékok hagyománya minden bizonnyal régi, az *Eszter* esetében azonban újabb, átmeneti jelenség lehetett a főcselekmény és a közjáték tematikus összekapcsolása. Az *Eszter*ben a főcselekmény és a közjátékok színhelye, szereplői és tárgyá részben azonosak, de mindenképpen összefüggnek egymással. Ennek eredményeként a műfaji merevség oldódik vagy inkább új műfaj jön létre, amely a 18. századi protestáns iskolai színjáték jellemzője lesz. Feltételezésem szerint a közjáték és a főcselekmény határai ekkor váltak rugalmassá, a közjátéki alakok ekkor vagy ezután léptek át zsánerfigurákként a főcselekménybe, annál is inkább, mert a komikus, sőt bohózi zsánerelemek alkalmasak voltak a tanulság didaktikus kiemelésére, s ezzel jól illeszkedtek a protestáns iskolákban erős moralitás-hagyományba is.

IV. Közjátékká szélesedő betétek a zsánersorban. A *Neptunus és Bacchus vetélkedésében* ([43]) a megkérdezettek szabályos zsánersorban foglalnak állást: mindegyiknek jut néhány sornyi válasz Bacchus vagy Neptunus kérdésére. Ezért feltűnő, hogy a két (pontosabban három: Itzik Sidó, majd két vénasszony) utolsó megkérdezett nem egyszerűen válaszol, hanem hosszabb, párbeszédese jelenet bontakozik ki. A zsánersor tehát a két utolsó jelenetben közjátékká szélesedik.

A zsidó kocsmáros bor és víz közti habozása önmagában is komikus, hiszen mind a borra, mind – a bor vizezéséhez – a vízre szüksége van. A kis jelenet komikuma részben a fizikai inzultusokra (verekezés, lökdösődés), részben a zsidó idegenes beszédének hatására épül. Mindkét komikum-forrás tipikus, különösen közjátékokban. (A piarista Benyák interludiuma hasonló: ott a pénzkölcsőnt visszakövetelő zsidó elagyabulásába kezdene két koma, akiket egy kardos menyecske zavar el.)¹²

A másik közjátéki jelenet szereplői ugyancsak jellegzetes közjátéki figurák: a két részeges vénasszony Jupiter legnagyobb megrökönyödésére még a Styx vizéről sem akar hallani, ha „nem leszs korcsma kőrülte.”

A *Komédia és Tragédia* [26] két részből áll. A második rész szabályos és emelkedett hangnemű (euripidészi) tragédia a meghódított Trójáról. Az első rész a Sphinx rejtvényének szerencsés megfejtéséről szól. Az Oedipus előtt próbálkozó megfejtők sora – az azonos helyzetből következően – erősen emlékeztet a zsánersorra. A közvetlenül Oedipus előtt próbálkozó Cigány jelenete megnyílik. A komikum nem kis része ismét az idegenes beszédből származik. A királyságra ácsingózó cigány alakja épp ellentéte Oedipusénak, a két figura adja a világjáték teljességét.

A protestáns színjátékok feltűnően gyakran bontják meg így, hasonló komikus alakokkal és jelenetekkel a zsánersor arányait. Valamennyi erősen emlékeztet a közjátékokra, a komikum forrásait, az alakokat tekintve egyaránt. A színjátékok végén úgy látszik, több a lehetőség a közjátéki szabadosságokra, ezért is joggal felvetődik kérdés: e megnyújtott minijelenetek talán nem interludiumok, hanem postludiumok lehetnek. A betétek után gyakran következő igen rövid jelenet rekeszti be a tulajdonképpeni cselekményt, ekkor tehát csak közjátékról lehet szó. Sokszor azonban (pl. a *Pandora* zárlatában, a *Vad Músa* – záró! – prológusával, vagy a Timonról szóló darab végén [35], s más esetekben is) nem tudjuk biztosan a darabzáró jelenetek pontos helyét, sorrendjét, s a kéziratok feltűnő zagvaságából, bizonytalanságából jelöletlen vagy szemérmesen jelölt utójátékra következtetünk.

¹² BENYÁK: *i. m.*

V. A rezonőr, kommentátor

... bolond, részeg, a gyermek, amit tud,
 Igazán meg mondja, senkinek nem hazud.

A Phaedra-tragédiájában [33] adja ezt az önjellemzést Morio, valamennyi lényeges funkcióját összefoglalva: bolond-részeg-gyerek módjára igazmondó, igazságosságában mindenkit egyenlően részeltet, bizonyos fokig kívülálló, szemlélődő kommentátor, rezonőr. Neve a bolond „foglalkozás”-megjelölésből vált tulajdonnévvé. Ő is zsánerfigura tehát, azaz szorosan kötődik a protestáns iskolai színjáték zsánerhagyományához. Buffo- és clownelemek hordozója, számára nemcsak a nyílt szókimondás, hanem a durva, trágár beszéd, sőt a tettelegesség is megengedett. Helye a társadalmi hierarchiában, a cselekményben és a dráma-szerkezetben nagyon is hasonló: sehová nem tartozik, de bárhová befér, mindenütt jelen lehet.

A fennmaradt 18. századi protestáns drámaszövegek közül kilencben szerepel Morio ([2], [45], [31], [33], [35], [47], [23], [6] ill. [44]: Tréfás szolga néven; a [23]-ban viszont funkciója nem, csak a neve maradt meg). Az 1790 utáni darabokban (a [44] kivételével) nem szerepel Morio, s e késői színjátékokban megjelenő rezonőr-alakok funkciója már megváltozott. (Ilyen a sárospataki szerző három iskolai tárgyú komédiájában [37], [38], [40] szereplő *Larvatus*. Ő nem kommentátor, nem rezonőr, nem is narrátor; Morio szerepköréből csak a színpadi játékmester funkcióját tartotta meg.)

Morio gyakran kerül a cselekményen belülré, így a Phaedra-tragédiában [33] is, ahol a tragédia oka lényegében az, hogy Theseus nem fogadta meg Morio darabeleji tanácsait. Morio ezáltal a mű legfontosabb erkölcsi üzenetét hordozza, ő a legfontosabb szereplő, mert végig tudja és kimondja az igazságot, egyedül ő jelent stabil erkölcsi pontot az ármányos fordulatokban bővelkedő tragikus történetben. Morio trágár, sőt obszcén hangneme morális intelmeiben is érezhető, ő képviseli tehát a durva, harsány, trágár diákhumort is. E kettőssége révén figurája nem válik ellentmondásossá. A morális tanulságot tudatosító Morio egyszersmind ironikus figura, aki egycsapásra idézőjelbe (is) teszi az egész könnyfakasztó történetet, épületes tanulságaival együtt.

Hangnembéli rokonai a közjátéki szereplők. E ponton ismét felvetődhet a közjátékok kérdése, ha ugyanis bizonyos jeleneteket közjátékinak tételezünk, akkor Morio egyik sajátos funkciója éppen a főcselekmény és a közjáték összekapcsolása.

Morio szinte állandó színpadi jelenléte ellenére kívül is áll a cselekményen. A cselekményt a színpadon kommentáló Morión sokszor átbeszél a többi szereplő, Moriót csak a közönség hallja. Ettől Morio színpadi jelenléte lesz a legsúlyosabb, és sajátos távolító hatással megkettőzi a riválát. E szinte mindig a színpadon lévő, de kívülálló Moriónak két alapvető funkciója van:

- rezonőr, kommentátor
- félre- azaz ki- és leszól a színpadról.

A kettő természetesen összefügg, a narrátor szerep változatait jelenti, bár több is annál. Látható tehát, hogy Morio nemcsak felszabadult és tiszteletlen nevetést vált ki, hanem a komoly mondanivaló és az erkölcsi tanulság beépülését is szolgálja. Diákkörnyezetben a Morio figura e két alapvető dekodolási lehetősége mindig adott.

A verses drámákban Morio gyakran szólal meg prózában [33], ez is kívülállását, cselekményen kívüliségét hangsúlyozza. A Morio szövege után gyakori *etc. etc.* (pl. [45]) az improvizációt jelzi. Rögtönzést általában a közjátékoknál feltételezünk, s ha Moriónál is feltűnik, az Morio és a közjátékok szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet.

A sokarcú rezonőr-szerep a század végére megkopott, elavult, s e folyamat végpontját valószínűleg a hivatásos színjátszás megindulásával lehet azonosítani.

VI. Kitekintés: Nagy György

A protestáns iskolai színjátéknak tehát egy újabb, de a hagyományokat hangsúlyozottan folytató formája született meg az 1770-es években, azaz szinte az utolsó pillanatban. A hivatásos színház repertoárja azután már visszahat az iskolai színpadra: a hivatásos színház klasszicista típusú komédiái meghódítják az iskolai színpadot is.

A református iskolai színjáték megőrzésének és továbbfejlesztésének kísérlete merő anakronizmus: ezt bizonyítja számunkra a 18. század utolsó harmada. E színjátéktípust tenné korszerű drámává Nagy György, akit érdemes felfedeznünk. Két iskoladramáját ismerjük: a *Konok pereskedőket* [27] (1780) és a *Legények intését* [28] (1781).¹³ Mindkét művét a marosvásárhelyi református kollégiumban játszották. Életéről, személyéről semmit sem tudunk.

Drámái a református iskolai hagyományból elsősorban a világdrama, az életjáték szemléletét tartották meg: a korabeli magyar társadalom szinte teljes tablója, többretű képe bontakozik mindkét műből. Felhasználja a rezonőr hagyományát is (Monus), megkettőzi, sőt megháromszorozza a kommentátorokat. Miközben sikerül megvalósítania a többszörös kívülállást, eljátszik a szimultán aspektusok széles kínálatával: a skálába belefér a szenvedélyes, az alantas, a filozofikus és a groteszk is. Drámái világára és a szerzői attitűdjére egyaránt a teljes és szenttelen kívülállás a jellemző, ő csupán felmutat, bemutat. Sajnálhatjuk, hogy az ígéretes szerző eltűnt szemünk elől.

DEMETER JÚLIA

¹³ A drámák elemzését I. DEMETER Júlia: *Egy új drámatípus felé (Nagy György két drámája)*. In: *Az iskolai színjáték és a népi dramatikusan hagyományok*. Debrecen, 1993. 87–100.

FIGYELŐ

Batsányi emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban. 1795 nem csak a magyar jakobinus per két-századik, hanem egyszersmind e koncepciók per egyik elítélt írója, Batsányi János halálának százötvenedik évfordulója is. Nem sokon múlt, hogy a két esemény időpontja az első magyar nyelvű folyóirat szerkesztőjének esetében egybeessen, de számára a sors Kufstein után még öt évtizednyi életet engedélyezett, igaz, hogy hazájától távol, száműzetésben.

A tragikus sorsú költőről — aki elsőként szenvedett üldözést Magyarországon a sajtó- és véleménynyilvánítási szabadság elveinek hirdetése és gyakorlata miatt — szülővárosában, Tapolcán a Magyar Irodalomtörténeti Társaság közreműködésével a Városi Könyvtárban Batsányi halála évfordulóján, június 12-én emlékülés keretében emlékeztek meg. Az emlékülésre a Batsányi Emlékbizottság által szervezett Batsányi Hét ünnepségsorozatai keretében került sor. Az ünnepi hét rendezvényei között számos színvonalas program került lebonyolításra, az ifjúság aktív közreműködésével. A város vezetői és pedagógusai is bizonyították, hogy hosszú évtizedek hivatalos ellenpropagandája és manipulációi ellenére tisztában vannak az igazi nemzeti értékek megőrzésének és továbbadásának erkölcsi kötelességével.

Az emlékülést a Városi Könyvtár „lila termé”-ben Birck Edit, a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményigazgatója nyitotta meg, majd felolvasták Keresztury Dezső üzenetét. Sibak András, Tapolca város polgármesterének köszöntője után került sor az előadásokra. Wéber Antal *Az értelem szenvedélye* címmel Batsányi János költői arcképét gazdagította új vonásokkal. Kókay György *Batsányi János a sajtó etikai és társadalmi kérdéseiről* című felolvasásában a költőnek az újságírói hivatással és a véleménynyilvánítási szabadsággal kapcsolatos nézeteit ismertette. Praznovszky Mihály *Az Óvatos barát* címmel Batsányi és Kisfaludy kapcsolatáról tartott előadást. Karácson Sándor *Kétévszázados gyászestendő* című írásában 1795-nek az irodalomra kiható következményeivel foglalkozott.

A délutáni előadások részben Batsányi és az ifjúság kapcsolatáról szóltak. (Horváth Szilveszterné: *A tapolcai tanulóifjúság Batsányi-képe*, Horváthné Kovács Margit: *Batsányi költészetének tanítása a tapolcai középiskolákban*), részben a Batsányi-kultusz történetéhez kapcsolódtak (Kertész Károly: *Hol sírjaink domborulnak... A Batsányi sírok története*).

E témákkal függött össze a Tapolcai Városi Könyvtár és a Batsányi Emlékbizottság kiadásában az évfordulóra megjelent *Elemzések, tanulmányok Batsányi Jánosról* (Szerk. Kertész Károly Tapolca, 1995. 220. l.) c. kötet is. Abból a közel száz munkából nyújtottak válogatást, amelyek a Batsányi Emlékbizottság és a tapolcai középiskolák meghirdette pályázatra felnőttek és középiskolások tollából keletkezett.

Az elemzések száma és színvonala — miként az egész Batsányi Hét is — azt bizonyítja, hogy a mai magyar értelmiség és ifjúság körében nem csak a költő emléke él, hanem ismert munkássága és jelentősége is nemzeti kultúránk történetében.

KÓKAY GYÖRGY

A bujdosó Rákóczi. A magyarországi barokk művelődéstörténeti korszak Zrínyi utáni és a felvilágosodás korát képviselő Bessenyei közötti fejlődéstörténeti szakasz, bizonyos tekintetben a korai felvilágosodás

dás periódusa, olyan kutatási terület, amelynek föltárása változatlanul föllendülőben van. A 18. századi több nyelvű kéziratos és nyomtatott forrásanyag eszmetörténeti összetettsége folytán s tudománytörténeti összefüggései révén számos tudományág együttműködését tette szükségessé, ami új szemléletű és különféle módszerű tanulmányokhoz vezetett. Ilyen szemszögből kedvező eredmények mutatkoznak az ún. Rákóczi-kor kutatása terén. A *Rákóczi-tanulmányok* gyűjteményes kötet komplex tematikája már jelezte, hogy II. Rákóczi Ferenc fejedelem országépítő politikája egyetemes történeti összefüggéseinek, új szemléletű publicisztikájának, társadalmi és államszervezeti problémáinak s a korabeli művelődési viszonyok sokágú témakörének vizsgálatához¹ szervesen hozzátartozik a Rákóczi-emigráció politikai, diplomáciai, eszme- és művelődéstörténeti kérdéseinek tanulmányozása.² Ennek megbízható bázisául szolgál az Archivum Rákóczianum III. Írók-Scriptores sorozatban Rákóczi Ferenc emigrációban keletkezett műveinek kritikai kiadása,³ amely a Mikes kritikai kiadással együtt eddig kevésbé hozzáférhető, jórészt kiadatlan forrásanyagot nyújt a megújult 18. századi kiadásokhoz.

A Rákóczi-emigráció kutatásának előtörténetét tekintve, Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* c. könyve⁴ kapcsán a Rákóczi-tanulmányok új szakaszáról lehet beszélni. A szerző tudományos-szemléleti-módszer-tani indítékai párosulnak az új források föltárására és értékelésre irányuló egyéni kutatói törekvésekkel, a tudós filológus, a művelődéstörténész, emberábrázoló történetíró megjelenítő képességével. A reális műltszemlélet hiteles, objektív, kritikai elemire, a higgadt polémiában meggyőző érvek tanúságára figyelemztetve vállalkozik a teljes, a lengyel-, francia- és törökországi Rákóczi-emigráció történetének megírására. Az előző kutatásokra, főképpen Szalay László, Thaly Kálmán, Márki Sándor, Szekfű Gyula, Zolnai Béla munkáira támaszkodva és velük polemizálva,⁵ az újabb eredményeket fölhasználva, elsősorban sa-

¹ *Rákóczi-tanulmányok*. Szerk. KÖPECZI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 778; *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. Akadémiai K. 1980. 319; KÖPECZI B.: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982. Akadémiai K. 228.

² KÖPECZI B.: *Rákóczi-szabadságharc és Franciaország*. Bp. 1966 (1711–1714 évek is); bővített francia változata: *La France et la Hongrie au début de XVIIIe siècle*. Bp. 1971. Akadémiai K. 624; HOPP L.: *A Rákóczi-emigráció Lengyelországban*. Bp. 1973. Akadémiai K. 230; KÖPECZI B. – R. VÁRKONYI Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976.² Akadémiai K. 355–429; III. *A bujdosó Rákóczi*; MIKES Kelemen: *Törökországi Levelek és Misszilis levelek*. Sajtó alá rend. HOPP L. Bp. 1966. Akadémiai K. *Mikes Kelemen összes művei I.* 863; *D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése, 1725–1727*. Sajtó alá rend. bev. jegy. KÖPECZI B., ford. NÉMETH Miklós. Vaja 1984. Folia Rákócziana 7. sz. 232.

³ *Mémoires du Prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'a sa fin. – II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig*. Ford. VAS István; a tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B., a szöveget gondozta KOVÁCS Ilona, Bp. 1978. Akadémiai K. 543; *Testament politique et moral de Prince François II. Rákóczi. – II. Rákóczi Ferenc politikai és erkölcsi végrendelete*. Ford. SZÁVAI Nándor és KOVÁCS I.; a tanulmányt és tárgyi jegyzeteket írta KÖPECZI B., a latin szöveget BORZSÁK István, a francia szöveget KOVÁCS I. gondozta. Bp. 1984. Akadémiai K. 555; *Aspirationes Principis Francisci II. Rákóczi – Aspirations du Prince François II. Rákóczi – II. Rákóczi Ferenc Fohászai*. A latin szöveget DÉRI Balázs, a francia szöveget KOVÁCS I. gondozta; fordította CSÓKA Gáspár és DÉRI B.; a tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta HOPP L. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó – Ballasi Kiadó, 377; kiadás alatt: *Meditationes... – Méditations...; előkészületben Confessio... – Egy bűnös vallomása...*

⁴ KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991. Akadémiai K. 572. (Előszó, 11–21; I. Előzmények és körülmények, 23–64; II. A bujdosás politikája, 65–465; III. A bujdosó irodalmi hagyatéka, 467–569.

⁵ SZALAY L.: *II. Rákóczi Ferenc bujdosása*. Pest 1864; THALY K.: *Rákóczi-émlékek Törökországban*. Bp. 1893; uő. *Irodalmi és műveltségtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból*. Bp. 1889; ANGYAL D.: *Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez*. Bp. 1905; uő. *Francia levelek és jelentések a Rákóczi-emigráció történetéről*. Történelmi Tár 1905; MÁRKI S.: *II. Rákóczi Ferenc*. III. Bp. 1910; KARÁCSON Imre: *A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803*. Bp. 1911; SZEKFŰ Gy.: *A száműzött Rákóczi*. Bp. 1913; uő. *Felelet a Száműzött Rákóczi dolgában*. Bp. 1914; BALLAGI A.: *Az igazi Rákóczi*. Bp.

ját több évtizedes kutatásaira építve, helyezi a korabeli európai események s a korhoz kötött mentalitás áramába a bujdosó Rákóczi tevékenységét és kiemelkedő alakját. Köpeczi műve túlmutat a korábbi polémián, amely a romantikus, idealizáló történeteszemléletet kikezdve, a tudományos kritika jegyében Szekffü „Száműzött Rákóczija” nyomán támadt a szakmai közvéleményben, bár bizonyos értelemben válasznak is tekinthető Szekffü egykor nagy vihart kavaro könyvére. Anélkül, hogy ezúttal részletekbe bocsátkoznánk, megállapítható, hogy a szerző teljesebb (1711–1735) emigrációs időszakot felölelő, új levéltári források bevonásával készült munkája eredményesebben szolgálja a Rákóczi-szabadságharc és az emigráció vagy bujdosás alatti politikai próbálkozások és a fejedelem irodalmi munkásságának megértését, mint elődei.

S éppen ezzel összefüggésben, a bujdosó fejedelem irodalmi hagyatékának tárgyalásával kapcsolatban fölmerült sajátos könyvtörténeti problémák, eredmények s lezártnak nem mondható kérdések keltették fel érdeklődésünket. A szerző könyv- és kiadástörténeti szempontból megbízható áttekintést nyújt Rákóczi kéziratos munkáinak sorsáról. Keletkezésük kapcsán hangsúlyozza a fejedelem rendkívüli műveltségét, vizsgálja olvasmányait; ifjúkori, bécsújhelyi, rodostói könyvtárának jegyzékeit s művei összefüggésében utal forrásokra, hatásokra, az író érdeklődésének irányaira. „A fejedelem olvasó ember volt, a könyvet már ifjúkorában megszerette. . .” — emlékeztet rá Köpeczi. Rodostón az erkölcsi író s elmékedő a forrásmunkák hiányára (474) panaszkodik. Kamarása szerint ekkor is gyakran „a sok írásban és az olvasásban tölti az időt”.⁶ A világtól elszigetelve a könyv szellemi éltető eleme a bujdosó Rákóczinak.

Ami saját műveinek írását illeti, keletkezéstörténetükről külön-külön hiteles képet kapunk. Az *Elmélekedések* és a *Fohászok* keletkezéséről és kiadatlan kéziratáról adott beszámoló megnyugtató. A *Méditationes super scripturam sacram*, Mózes öt könyvéről (. . . super Genesim, Exodum, Leviticum, Numeros, Deuteronomium) való elmélekedéseket Rákóczi 1721-ben kezdte el, s amint az ötödik könyv írásakor megjegyezte, „földi peregrinációjának” 46. évében, tehát 1722-ben fejezte be. A latin szöveget franciára is lefordította, *Méditations en forme de soliloques sur l'Écriture Sainte*; a „preambulum” margóján saját kezű bejegyzése olvasható: „Commancé a Rodosto avec la grace de Dieu le 14 Mars 1721.” A fordítás elhúzóására vall a Leviták elején található szintén saját kezű 1731. februári beírás. Az utolsó könyv fordítása hiányzik, így a francia változat befejezetlennek tekinthető. Igaza lehet Köpeczinek, „nyilvánvalóan más elfoglaltsága vagy a munkába való belefáradása miatt” (504) maradt abba az *Elmélekedések* francia fordítása. Egy másik meditációs kéziratmásolat, a *Méditationes* (anni 1723) keletkezési dátuma adott. Az eltérő jellegű s más tárgykörű, a „régí” és az „új ember”ről és Istenhez való fölemelkedése (elevation) útjáról s módjáról latinul írt munka (520) azóta is kiadásra vár. A *Fohászok*, *Aspiraciones Principis Christiani* — *Aspirations d'un Prince Chrétien* Rákóczi sajátkezűleg parafált, két hasábra osztott lapon párhuzamosan írt latin s francia kéziratmásolata keltezetlen. Ezért az a fogalommal, hogy „a fejedelem maga a kézirat végén feljegyzi, hogy az írást 1722-ben fejezte be Rodostóban” (514) nem vonatkozhat a Bibliothèque Nationale (Fond Français 13628) kéziratában található *Aspiraciones-Aspirations*-ra. A *Réflexions*. . . (525) kéziratára érvényes ez a megállapítás, s az is, hogy szorosan kapcsolódik hozzá, illetve *Politikai és erkölcsi végrendeletéhez*, amelyet fiainak szánt. *Fohásza*i sem csupán fejedelmi imák, hanem fiaira is gondolhatott írásuk közben. A köztük levő szoros összefüggés „azt is bizonyítja — írja Köpeczi —, hogy a *Fohászokat* valóban Rodostóban írta, és nem Grosbois-ban”, amint ezt Márki régebben föltételezte.⁷ Ami továbbra is nyitott marad, mikor alkotta őket a fohászíró? Föltételezésünk szerint a *Confessio*. . . befejezése (1719) után és a *Testament politique et moral*t alkotó két munka írásának megkezdése vagy azok írása közben önthette végső formába a rodostói kápolna csendjében érlelődő fohásza*i*⁸ s a fejedelem „íróházában” megszülető kéziratot.

A szerzői kéziratok és kéziratmásolatok létrejöttének és időpontjának megközelítő pontossággal történt meghatározásokor csak néhány, ma már nehezen eldönthető kérdés maradt. Például az ún. Rákóczi-

1916; ZOLNAI B.: *A janzenista Rákóczi*. Széphalom 1927; uő. *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. én.; Emile PILLIAS: *Etudes sur François II Rákóczi Prince de Transylvanie*. Paris 1939.

⁶ 37. lev. 1720. 88. lev. 1728. Mikes ÖM I. 58, 161.

⁷ MÁRKI, III. 642.

⁸ HOPP L.: *Egy keresztény fejedelem Fohásza*i = ItK 1990. 613–628.

kéziratok (Párizs, Troyes) mindeddig ismeretlen eredetijének vagy szerzői fogalmazványának kérdése, egyesek holléte. Amikor Rákóczi Grosbois-ból Törökországba ment, a *Confessio peccatoris* . . . 1717 augusztusára elkészült első könyvét autográf, szerzői másolat, más kézzel írt parafált másolat formájában hagyta-e a kamalduliaknak? Ha Köpeczi föltevése (489) szerint Rákóczi 1726-ban valóban elküldte levelét s a *Vallomások* második és harmadik kéziratot Rodostóból Grosbois-ba, akkor a fejedelem halála után Saussure a *Confessio* . . . milyen kéziratáról írhatta: Rákóczi főemberei úgy ítélték, meg kell őket semmisíteni, hogy ne kerüljenek rossz kezekbe.⁹ Zolnai J. B. Mittarellire utalva („Epistola quam idem princeps scripsit cum corde transmittendam...”) interpretálta Rákóczinak a kamalduliakhoz, elsősorban J. B. Carbonnier házfőnökhöz szóló levelét; „Rákóczi levelét 1726-ban írta, abból a célból, hogy halála után szívével együtt küldjék Grosbois-ba, ami meg is történt...”¹⁰ Az *Annales Camaldulensium* följegyzése szerint az elhunyt fejedelem „Testamentum politicum et morale, Meditationes in Sacram Scripturam, Confessiones” című műveinek kéziratait bebalzsamozott szívvel együtt kolostorukba küldteté el megőrzésre. Mikes csak annyit írt, „a szívét Franciaországban hadta hogy küldjük”.¹¹ Az a valószínű, hogy nem semmisítették meg a *Vallomások* kéziratát (autográfiát vagy másolatát), hanem az *Annales*-ben említett ismert munkák kézírataival együtt jó kezekbe juttatták. Így Köpeczi föltevésének helyessége esetén a *Confessio* másik kéziratot példányával is számolunk kellene. A kutató nemcsak a Rákóczi szívét tartalmazó urna, hanem a *Confessio* . . . kézíratai után is folytatta a nyomozást (Grosbois, Troyes, Paris, Saint-Germain-des Près), de újabb példány még nem került elő (460, 490).

Új fejlemény viszont a *Mémoires* . . . eddig ismert kéziratmásolatainak számbavételéhez képest egy újabb példány föltűnése, amelyet az Archivum Rákóczianum Írók-Scriptores sorozat (III/I) kötetének sajtó alá rendezésekor a szerző még nem tudott figyelembe venni. A bécsi Nationalbibliothek Rákóczi által kiegészített, javított *Mémoires* . . . eddig ismeretlen (Németh István által fölfedezett) másolati példányáról van szó. Köpeczi kimutatja, hogy a Jean Néaume könyvkiadó és nyomdász „*Histoire des Révolutions de Hongrie* c. gyűjteményében¹² a *Mémoires* . . . 1739-es hágai kiadása alapján egy olyan másolat szolgált, amely már a bécsi Nationalbibliothekban található kézirat javításait figyelembe vette, sőt Saussure stílizálásait is.” (554) Mivel a Rákóczi által parafált kéziratmásolat még nem került elő, a szerző folytatta kutatásait a tulajdonképpeni sajtó alá rendező, a jeles literátor és könyvkereskedő, Prosper Marchand hagyatékában, de a fejedelem által jóváhagyott másolatnak nem sikerült nyomára bukkannia. A *Histoire* . . . terjesztésére utaló érdekes adata: a kiadványt árulta Hyppolite-Louis Guerin, párizsi nyomdász és kiadó.

A *Confessio* . . . és a *Mémoires* . . . keletkezéstörténeti (489, 550) folyamatát Köpeczi egyes fázisaiban is elfogadhatóan valószínűsíti. A Grosbois-ban 1716 karácsonyan elkezdett *Vallomások* írását Rákóczi 1717 márciusában megszakítja: „föltehető, hogy a fejedelem márciusban fogott hozzá az *Emlékiratok* megírásához, amikor tudomást szerzett Pápai küldetéséről és arra készült, hogy elfogadja a szultán hívását” – írja a szerző. Föltevése azért is megalapozottnak látszik, mivel a vallomásíró is sejteti a hűsvét nagyheti (március 22–27.) mozzanat politikai hátterét; később a *Confessio* . . . 3. könyvében beszámol a Pápaival történt grosbois-i titkos (március 24.) találkozájáról s ennek következményeiről is. Mivel Rákóczi csak pünkösdkor, május közepén folytatta munkáját, s a *Confessio* . . . első könyvét augusztus elejére fejezte be, a *Mémoires* . . . első megfogalmazása vagy első változatának írása nézetünk szerint is a tavaszi hónapokban március végétől május közepéig tartott.¹³ Ismeretes, hogy a *Confessio* . . . 2. és 3. könyve Törökországban készült, s 1719 végén fejeződött be. Míg a *Mémoires* kéziratmásolataiból az de-

⁹ De Saussure Cézárnak II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730–1739-ből és följegyzései 1740-ből – Közli THALY K. Bp. 1909. 311–312.

¹⁰ ZOLNAI: i. m. 1927. 272; Annales. . . t.VIII. 1755. 652.

¹¹ 113. lev. 1735. ÖM. I. 677.

¹² *Histoire des Révolutions de Hongrie où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement*. A la Haye 1739, t. 1–6. (In: t. 5–6: *Mémoires du Prince François Rákóczy sur la guerre de Hongrie*. 1703–1711.)

¹³ RÁKÓCZI Ferenc: *Vallomások – Emlékiratok*. Ford. SZEPES Erika és VAS István. Szerk. jegyz. utószó Hopp L. Bp. 1979. 646–747, 753–754, 915–918.

rül ki, hogy szövege tökéletesítésén, francia stílusának csiszolásán Rákóczi még az 1730-as évek elején is dolgozott (551).

A keletkezés- és kiadástörténet kapcsán fölmerültek a *Confessio*. . . első könyve és a *Mémoires*., illetve a Rákóczi irányításával Brenner Domokos által írt s összeállított *Histoire des Révolutions de Hongrie* eddig kevésbé tanulmányozott összefüggései. Valószínűnek látszik, hogy a vallomásíró és emlékiró munkája megelőzte a *Histoire*. . . megírását. Köpeczi Brenner hivatkozásaival támasztja alá, hogy az utóbbi talán elsőként olvasta az *Emlékiratokat*; ugyanis a szabadságharchoz érve megjegyzi: nem akarja megismételni a benne foglaltakat, ezért történeti összefoglalója végére illeszti. Az emlékiró diplomatájával kialakult történetírói munkamegosztás alapja a szerző elfogadható föltevése szerint Rákóczi terve, hogy a közvélemény hiteles tájékoztatása érdekében „az *Emlékiratokat* egy magyar történelmi összefoglalóval és a szabadságharc dokumentumaival együtt kell megjelentetni” (551). Brenner utal is rá, hogy kiáltványokkal, politikai iratokkal és főleg a béketárgyalások anyagával akarja kiegészíteni a fejedelem írását, sőt az egyes okmányok közlésével kapcsolatos események fölidézésekor hivatkozik az emlékiró vonatkozó kommentárjára is. Eljárása összévág Rákóczi megnyilatkozásával, amikor például a gyöngyösi béketárgyalások (1704) érintésekor megjegyzi, „az okmányok között megtalálhatók azok az előterjesztések . . . és az én válaszaim is”. Az emlékiró számít a levéltárban található jegyzőkönyvek, okmányok, levelek, jelentések fölhasználható részleteire, amit a „Levél az Örök Igazsághoz” sorai¹⁴ is tanúsítanak.

A *Histoire*. . . létrehozásában személyes együttműködésük 1717 augusztusáig tartott, mivel Rákóczi a hónap közepén elhagyta Grosbois-t. Hogy később török földön is foglalkozott volna ennek kéziratával, amint ezt a Brennert ismerő Prévost abbé föltételezte, Köpeczi nem talált rá adatot. Bár korábban ő emlékeztetett Saussure följegyzésére, hogy a *Histoire*. . . 1699-ig terjedő, Magyarország történetét ismertető rövid összefoglalót Rákóczi latinul írta, majd egyik titkárával lefordíttatta franciára. A Saussure iratait kiadó Thaly el is fogadta ezt az állítást; Köpeczi tartalmi érvek alapján Brennert tartotta a történelmi összefoglalás szerzőjének.¹⁵ Itt az volt a konklúziója, hogy Brenner a fejedelem utasításait követve dolgozott, s történet szemlélete megegyezik az *Emlékiratok*éval. Saussure információjából annyit fogadott el hitelesnek, hogy Rákóczi maga is foglalkozott a történeti összefoglalóval. Saussure ellenőrizhetetlen tanúsága szerint Rákóczi 1734-ben adta a kéziratot Louis Molitard francia tisztjének, akitől Párizsban a fejedelem fiához, Rákóczi Józsefhez került, aki bizalmasának, talán a Rodostóból visszakerült kamalduli Le Roux abbénak adhatta; az ő útján kerülhetett (553) a kiadóhoz. Most már csak az a kérdés, hogy a *Histoire*. . . kéziratát Rákóczi magával vitte-e Törökországba, vagy az egy időre Grosbois-ba költöző Brenner küldte-e utána? Valóban a legkevésbé valószínű Prévost ama vélekedése, hogy Brenner a *Histoire*. . . kéziratát a Bastille-ban írta volna fogsága alatt (563), ahol 1721 szeptemberében öngyilkos lett.

Köpeczi szerint Brenner ismerte a *Vallomások* első könyvét is, mert „ennek alapján mondja el a szabadságharc előzményeit és Rákóczi élettörténetét” (551). Itt az a kérdés, olvashatta-e a *Confessio*. . . 1. könyvének kéziratát annak keletkezési folyamatában, tehát 1717 augusztusáig? Ez csak abban az esetben föltételezhető, ha a vallomásíró udvari káplánjának, Brenner apátnak betekintést engedett volna legszemélyesebb írásába. Akkor is probléma, hogyan s mikor dolgozta bele a *Histoire*. . . kéziratába, ha Rákóczi ezt magával vitte augusztus 16-án. Nem zárható ki a másik lehetőség, hogy Brenner Grosbois-ba költözése után olvasta a vallomásíró kéziratát, amelyet Rákóczi távozásakor ott hagyott a kamalduli szerzeteseknek, akikkel kapcsolatban maradt. Brenner tehát utána is küldhette a *Histoire*. . . Grosbois-ban befejezett kéziratát. Köpeczi összegezése hozzásegít ilyen szempontból is bizonyos keletkezéstörténeti problémák további tisztázásához, illetve újabb tisztázó részletkérdések fölvetéséhez, amelyek új forrásanyag hiányában nyitottak maradnak.

A *Testament politique et moral* – Rákóczi *Politikai és erkölcsi végrendelete*, a *Tractatus de Potestate* – *Traité de la puissance* (1725) és a *Réflexions*. . . (1722) parafált kéziratmásolatának geneziséről és kiadás-történetéről már a kritikai kiadás (AR III/III) tanulmánya kimerítően tájékoztatott. Köpeczi könyvében

¹⁴ *Mémoires*. . . – *Emlékiratok*. AR III/I. 13, 295.

¹⁵ AR III/I. 433–434.

röviden számol be az általa vizsgálat alá vett hamis hágai impresszummal Párizsban 1751-ben megjelent kétkötetes kiadványról.¹⁶ Ő mutatta be a sajtó alá rendező és a nyomdász személyét. Az előbbi D.-P. Chicanneau de Neuville, az utóbbi Pierre Guillin nyomdász és könyvkereskedő (546). A szerzőnek még nem sikerült kiderítenie, hogy jutott a kiadó Rákóczi munkáihoz (490); a kamalduliaktól, a konstantinápolyi francia követ, d'Andrezel leszármazottaitól, a fejedelem fiától György hercegtől vagy talán a Rodostóból visszatért gr. Bercsényi Lászlótól, aki kapcsolatban állt Leszczynski Szaniszló udvarával, ahol Neuville a volt lengyel király testőrségében szolgált egy ideig.

Rákóczi említett műveinek 18. századi hollandiai és franciaországi kiadása és utóélete kapcsán a szerző által végzett könyv- és sajtótörténeti érdekű kutatásai rendkívül fontos tényezőre irányítják figyelmünket. Amíg a magyarországi s birodalmi cenzúra tiltotta Rákóczi műveinek terjesztését (565), s Rákóczi neve is tilalmi listán volt, külföldön nemcsak olvasták, hanem írtak is róla. Rákóczi fejedelem írásai ismertté váltak a francia közvéleményben, a *Histoire des Révolution de Hongrie*-ben megjelent *Mémoires...-jait* forgatta Montesquieu és Voltaire, C.-M.- de Sacy, szerepel Madame de Pompadour könyvtárjegyzékében is. Prévost abbé írt róla folyóiratában (*Le Pour et Contre*), Desfontaines abbé a sajtójában (*Observations sur les écrits modernes*), a La Nouvelle Bibliothèque recenziése ideig is belőle. Egyaránt foglalkoznak vele a *Mémoires de Trévoux* és a *Journal des Sçavans*, amelyek a *Testament politique et moral...-jait* kiadásáról is hírt adtak. Erre Moréri is hivatkozik szótárában. Kinyomtatását följegyezte d'Hémery felügyelő a francia könyvkiadás értékes forrásának számító kéziratos naplójába (546). Rákóczi külföldön megjelent műveinek magyarországi recepciójához képest, a *Confessio...-s* és az *Aspirationes-Aspirations...-s* késői hazai megjelenését¹⁷ tekintve, Köpeczi idevágó sajtó- és kiadástörténeti kutatási eredményeinek összegezése jobban megvilágítja az író Rákóczi európai művelődéstörténeti jelentőségét a felvilágosodás előtti periódusban.

A Rodostóba került Rákóczi-levéltárnak a fejedelem halála után a konstantinápolyi francia követségnek átadott iratai Franciaországba kerültek. 1771-ben a Marseille-en át Párizsig eljutott levéltári anyag útját Köpeczi a Külügyi Államtitkárság Levéltáráig tudta követni (18–19), ahol nyomuk veszett. A Francia Külügyi Levéltárban elhelyezett iratok a kutató információi szerint föltehetően megsemmisültek; a Rákóczi-kutatások nagy kárára, hiszen a magyar, latin, francia, olasz, német nyelvű diplomáciai s történeti érdekű iratok között lehettek irodalmi vonatkozású kéziratok is. Eddig nem került elő a Rákóczi és D'Andrezel levelezéséből (1725) ismert, a francia követ által olvasott *Entretiens de Théophile et de Cosmophile* (526), „Theophilos és Cosmophilos vallási és politikai témájú párbeszéde. (A rodostói könyvtár katalógusában is volt egy *Entretiens de Théophile* címen fölvejt munka.) Az ő leveleiből (1725–1726) ismert Rákóczi *Entretien de Mustapha, surnommé le Sage, avec un Franc, appelé Pélerin* (385–386) Bölcs Musztafa beszélgetése egy Zarándoknak nevezett franciával, amelyet törökre fordítva a Portának szándékozott beadni, s melynek a török földön élő keresztény szerzetesek melletti érveit Rákóczi levélbe foglalva küldte meg a török udvarnak. A Diván-i humajun s a Szeráj levéltárából még előkerülhetnek Rákóczi törökországi írásos tevékenységével összefüggő iratok. Thaly még beszámolt arról, hogy egy 1849-es emigráns, név szerint Krajcsovicz Ferenc, a galatai Szent Benedek kolostor könyvtárában régi magyar kéziratokra bukkant egyik szekrényben, és ezeket a „Rákóczi emigrációról szóló írásokról mondá”. Valami kendőbe vagy terítőbe összekötözött egész nagy csomó „magyar nyelvű, régi fakó írások” voltak, „sok kézirát és egy nyomtatott, szintén magyar könyv. Tartalmukra már nem emlékszik.”¹⁸ A Rákóczi siremlékét gondozó és a magyar fejedelem emléket tisztelő francia lazaristák könyvtárának őre – Thaly szerint – emlékezett is valamire, mikor ezt előadta neki a század utolsó évtizedében, de különböző nehézségek közbejötté miatt nem jutottak a kérdéses könyv és kéziratok nyomára. Már a régi nyomok is elmosódtak. Törökországi tanulmányutunk idején a galatai egyház mai intézményében sem

¹⁶ *Testament politique et moral du Prince Rakoczi. Tom. I-II.* Chez Scheurleer. A la Haye 1751.

¹⁷ *Principis Francisci II Rákóczi Confessiones et Aspirationes...-s* A párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzött eredeti kéziratról kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága. Közli THALY K. Bp. 1876.

¹⁸ THALY: i. m. 1893. 160–161.

a Saint-Benoit kollégium könyvtárosa, M. Duchemin, sem igazgatója, Jean Bertrand, nem tudott felvilágosítást adni az ilyen régi dolgokra vonatkozóan. Míg a fejedelem kamarásának máig ismert irodalmi hagyatéka a 18. század végén hazajutott.¹⁹ Rákóczi kéziratái már a század első felében Franciaországba kerültek. A kiadatlan kéziratokra is kiterjedő kritikai kiadásuk csak napjainkban valósul meg. A társadalomtudományok nagy adosságának törlesztése hozzájárul Rákóczi munkáinak szélesebb körű megismertetéséhez. Köpeczi könyvéből pedig jobban megismerhetjük az embert, a politikai és írói pálya döntő fordulóit, emberi megpróbáltatásait. Mindez elősegíti a fejedelem írásainak jobb megértését, műveinek értékelését, az írói alkotó folyamat hiteles jellemzését.

Sajtótörténeti összefüggései révén, s Köpeczi kutatásainak köszönhetően, a Rákóczi-kor információs sajtóanyaga sajátos helyet foglal el az európai közvélemény alakításában. A korábbi időszakra nézve rendkívül gazdag a külföldi újságok és folyóiratok Magyarország iránti érdeklődésének sokrétű bemutatása *A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország* című munkában. A szerző újabb könyvében is fontosnak tartja a korabeli európai sajtó, főleg a francia publicisztika szerepét (44–47) a magyarországi ügyekről adott tájékoztatásban. A külföldi hírközlés 1711-től is folytatódik (108, 175–177, 203, 204, 244, 262, 270–271). Rákóczi lengyelországi időszaka, francia földre érkezése, az európai béketárgyalások és békekötés évei, grosbois-i időzése alatt (*Journal historique de Verdun*, a párizsi *Gazette*, *Lettres historique*, *Mercurie Galant*, *Mercurie historique et politique*, a párizsi *Nouveau Mercure*, a bécsi s római *Diario ordinario d'Ungheria*, etc.). Ritkaság számba megy a Saint-Simon által is idézett *Gazette d'Amsterdam* 1713 márciusi párizsi jelentése: „Rakoczy fejedelem meglátogatott némely jeles tudóst, és őt az írók és mások nagyra becsülik a tudományban és a szépművészetekben szerzett ismeretei miatt.” (207) Beszámolnak Rákóczi Törökországba érkezéséről és a háborús készülődésről, a fejedelem fiairól, a későbbi fejleményekről (*Nouveau Mercure*, *Fama*, *Historischer Bildersaal*, *Mercurie de France*). Többek között ez utóbbi is nekrológot közölt Rákóczi fejedelem haláláról (453 és 283, 290–291, 313, 366 stb.). Talán nincs is más magyar politikus és író, akinek nevét európai sajtó annyira ismertté tette, mint Rákóczi Ferencét. Rodostóban Rákóczi életében és halála után a párizsi, kölni, holland (*les Gazettes et les Mercuries de France, de Hollande, de Cologne*), olasz, bécsi és Livornóból közvetítéssel kapott újságokból értesültek az európai eseményekről, hírekről.²⁰ A könyvek mellett vagy azokkal együtt a Rodostóban olvasható korabeli sajtó ritkuló példányai összekötő láncszemek a keresztény külvilág és a török félhold árnyékában bujdosó magyarok között.

Ami a rodostói könyvtárat illeti, eddig egyetlen darabja sem került elő a 112 mű 290 kötetéből. Köpeczi emlékeztet az 1736. április 30-án François Belin francia követségi kancellár kézjegyével hitelesített, Mikes Kelemen, L. Bechon, J. Germain által összeállított leltárra, „amely tartalmazza a rodostói könyvtári jegyzéket is” (457). Kár, hogy bővebben nem foglalkozik vele; ugyanis a konstantinápolyi francia követség levéltára rendezetlen részében előkerült, a Külügyi Levéltárban őrzött, Thaly által közölt (1909) „Rákóczi fejedelem Rodostóból Galatába szállított ingóságai lajstroma” elnevezésében kissé megtévesztő. Csak az első lapok tartalmazzák az elszállított ingóságok helyszíni, 1736. március 20–21-i „verificatióját” François Belin, Louis Bechon, Antoine Damosily, Louis Lahoreau, André Spatz, David Magy kereskedő jelenlétében. A folytatás, „Suite du dit Inventaire” Rodostón maradt dolgokról készült: „Etat de ce que trouve à Rodosto dans la Maison aux appartements et Garde meubles.” Ez tartalmazza a Rákóczi lakóházában, szobáiban, a kis és nagy kápolnában, a könyvtárban, az istállóban, az ebédlőházban és a konyhában leltározott mindenféle tárgyakat. Ennek aláírói: Mikes, alatta J. Germain „payeur de la Maison”. Bechon pour ce qui concerne le departement de la Maison”.²¹ Hitelesítője szintén Belin, a francia nagykövet első titkára, Pera 1736. április 30-i keltezéssel.

A „Catalogue des Livres de la Bibliothèque” rodostói könyvtárlista tehát nem az elvitt, hanem a helyükön maradt könyvek jegyzékét tartalmazza. Mikes őrizte őket Rákóczi fia, József herceg Rodostóba érkezéséig, 1736 decemberéig. Nincs nyoma annak, hogy Rákóczi József halála (1738 november) utá-

¹⁹ MIKES ÖM I. 355–367, II. 907–914.

²⁰ ÖM I. 667.

²¹ THALY: Saussure, i. m. 343–365–370.

nig a könyvek elkerültek volna Rodostórról. Köpeczi többször utalt rá, hogy Mikes fordításainak forrása jobbára a fejedelem könyvtárából valók (516/1748/, 528–529/1724–1751); ennek utolsó nyoma a *Catechismus*. . . fordítása²² (1744, 1752–1754). Rákóczi egykori könyvtára sorsáról semmi bizonyosat nem derített ki a kutatás. Arra vonatkozólag sincs támpontunk, hogy Mikes halála után hová, kinek vagy kiknek tulajdonába kerülhettek? S ha szétszóródtak, a konstantinápolyi Galatába vagy Perába, esetleg a franciaországi Grosbois-ba, vagy részben hazai földre kerültek? Egyik föltételezést sem lehet kizárni.

A rodostói könyvtár Zolnai Béla általi rekonstrukciója, a hiányosnak tartott könyvjegyzék címfőlteleinek azonosítására tett kísérlete²³ óta kevés történt. Köpeczi azon kevesek közé tartozik, akik új adatokkal tudtak szolgálni Rákóczi könyvtárának tartalmi jellemzéséhez, csekély gyarapodásához, bizonyos könyvek további azonosításához (471–474, 524, 535, 543). A rodostói könyvtár ilyen összefüggésben meghatározó helyet foglal el a filológiai és eszmetörténeti kutatásokban azáltal is, hogy összeköti az emigráció franciaországi és törökországi szakaszait, különös tekintettel Rákóczi irodalmi munkásságára és műveinek forrásaira, illetve kamarásának olvasmányaira és francia fordításainak forráskutatására.

Köpeczi is fölveti (473) a régóta fölmerült, további kutatásra váró kérdést: Rákóczi és bujdosótársai olvastak-e más, a könyvtárjegyzékben nem található munkákat, magyar nyelvű könyveket? (474). Néhány példája, a kalocsai Érseki Könyvtár Rodostóból származó *Liliomkertje*, a szombathelyi Berzsényi Könyvtárban Ács Mihály: *Boldog halál szakere* rodostói bejegyzésű imádságos könyve; a Kiss Istvánnak tulajdonított „Magyar Philosophia” c. kézirat (OSzK) „György Deák” kézjegyével, valójában Csáky István „politica philosophiai okoskodás” kompendiumának rodostói másolata, megerősíti ilyen könyvek létezését. Régebben Csapodi Csaba hívta föl figyelmünket egy az MTA Könyvtárában található (jelz. 5535106) fölió alakú, rodostói (1723) és konstantinápolyi (1721) bejegyzésű *Annalium Ecclesiasticorum Veteris Testamenti*. R. P. Iacobi Saliani S. I. Epitome. . . Anno MDCXXXVIII fatáblás díszbörkötésű könyvre. (Alul pecsét: Dr. Semjén Béla 1943. könyvtárából.) A címlapon levő beírás szerint Ernst Lajos gyűjteményéből való.²⁴ Bizonyos, hogy Mikes rodostói irodalmi hagyatékával nemcsak Mikes-kéziratok kerültek vissza a hazába a 18. század végén. Utalhatunk a Kultsár István hagyatékából és Hindy Árpád régi könyvei közé került, Ernst Lajos gyűjteményének aukcióján az OSzK által többek között megvásárolt, Mikes kézjegyével ellátott Párizs-Pápai szótárra.²⁵ Az a körülmény, hogy Kultsárnak nemcsak Mikestől voltak kéziratjai és lehettek rodostói könyvei, hitelesítheti Hindy Árpád múlt századi közlését, hogy Kultsár Mikes hagyatékával együtt többet megkapott a rodostói magyarok könyvei közül. Régebben átvizsgáltuk a komáromi Városi Könyvtárban (a mai Szlovákiában) Kultsár megmaradt hagyatékát — amennyire hozzáférhettünk —, de könyvei között nem találtunk ilyen vonatkozású nyomokat. A cikkíró atyja, Hindy Iván 1840–41-ben Kultsár özvegyével együtt szerkesztette a Nemzeti Újságot, amelyet 1848-ig sikerült fenntartani. A Hindy-családhoz özv. Kultsárné Perger Anna révén juthatott néhány rodostói könyv, s maradhatott Hindy Árpád birtokában a Kultsár-hagyaték árverése után is.²⁶ Ezek bizonyára könyvtáraink régi gyűjteményében lappanganak. Köpeczi Béla bujdosó Rákócziról írott könyve alkalmat adott a rodostói emigráció könyvtörténeti vonatkozású kérdéseinek újbóli szemügyrevételére is, ami a további kutatások hasznára válhat.

HOPP LAJOS

²² MIKES ÖM V. 1986. 1599.

²³ *II. Rákóczi Ferenc könyvtára*. Bp. 1926. Klny. a Magyar Bibliofil Szemle 1925–1926. évfolyamából.

²⁴ MIKES ÖM II. 1967. 912; Hopp L.: Mikes és világa. Bukarest 1973. 513–514.

²⁵ TOLNAI Gábor: *Mikes Kelemen könyvtára*. MKsz 1940. 170–171; HOPP L.: *Mikes Kelemen könyvtára?* ItK 1960. 200–202.

²⁶ HINDY Árpád: *Ellenőr* 1876. 161. sz.

A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon. Pontosabb lenne a cím,¹ ha a szerző tartja magát eredeti szándékához és kiegészíti azt a „különös tekintettel a reáltudományokra” megszorítással. Mert hiszen erről van szó: a természettudományos, orvosi és technikai-ipari folyóiratokat ismerteti, valamint azokat a lapokat, amelyek ilyen jellegű közleményeket tartalmaznak. Mint az irodalmi hivatkozásokból is kiderül, a magyarországi és erdélyi tudományos és szaksajtó kezdeteiről, létrejöttéről nagyon kevés publikáció készült; még leginkább a szerző foglalkozott e témával. Ezáltal a felvilágosodás és a polgárosodás korának összefoglaló áttekintésére vállalkozott, részben saját kutatásai, részben más fel dolgozások, mindenekelőtt A magyar sajtó története c. szintézis fejezetei alapján.

Nagy, jórészt úttörő munkát végzett: közel negyven periodikumot – köztük néhány német és latin nyelvű kiadványt – mutat be és még egy párat említ, továbbá két tervezetet is felvázol. Szól a lapok keletkezésének körülményeiről, a kiadókról, a szerkesztőkről, a jelentősebb szerzőkről, a tartalomról, a rovatokról, a megszűnés okairól. Számos olyan lapot ismertet, amely a ma már mércének tekintett szintézisben egyáltalán nem szerepel: pl. a soproni *Wochenschrift* (1779–87), a Sándor István-féle *Sokféle* (1791–1808), az *Orvosi és Gazdasági Tudósítások* (Kassa, 1803), a *Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esméreték Tára* (1829), az *Orvosi Tár* (1831–33, 1838–48), *Ismertető* (1836–1841), a *Kémlő* 1836–1837). Máskor pedig olyan részletekről – nevezetesen a természettudományi és műszaki közleményekről – ír, amelyeket a szintézis mellőz vagy épp csak érint: pl. a *Magyar Hirmondó*, a *Mindenes Gyűjtemény*, a *Tudományos Gyűjtemény*, a *Garasos Tár*, a *Tudománytár*, az *Új Magyar Múzeum* esetében. Néhány ponton árnyalja is az eddigi sajtótörténeti értékelést: pl. a *Tudománytár* c. akadémiai folyóirattal kapcsolatban bizonyítja, hogy az a megállapítás, mely szerint a színvonal az 1840-es években hanyatlott, csak a humán tudományokra igaz, a természet- és orvostudományok terén éppen ellenkező a helyzet. A részletes, adatgazdag leírásokban sok az idézet; a szerző ezekkel is érzékelteti a hazai tudományos nyelv mindenkori állapotát, a kor gondolatvilágát, a korstílust stb.

A monográfia tárgyalásmódja kronológikus. Ez a szerkezet is hozzájárul, hogy a fontosabb fejlődési tendenciák világosan kirajzolódjanak az olvasó előtt. Kezdetről fogva mindvégig jelen volt a szóban forgó periodikumok hasábjain az a törekvés, hogy a külföldi tudományos eredményeket az itthoni közönséggel ismertessék és ezzel előmozdítsák a hazai tudományosság előbbre jutását, az oktatás színvonalának emelését; ezt a célt szolgálta a fordítás, a kivonatolt átvétel, a referátum, a könyvismertetés, a szemle (amikor a szerző saját gondolatait is hozzáfűzte a bírált könyvhöz, cikkhez), vagyis ezekben a folyóiratokban formálódott a rendszeres hazai tudományos tájékoztatás, a tudományos-technikai információs szolgáltatás. Több évtizedig tartott a hazai tudományos szaksajtó megeremtéséért vívott küzdelem, amelynek során a periodikumoknak három csoportja alakult ki: az eredeti publikációkat is közlő, enciklopédikus tartalmú tudományos folyóiratok (elsőként, 1817-től a *Tudományos Gyűjtemény*), az ismeretterjesztő lapok (*Garasos Tár*, *Természet* stb.), majd a specializálódott szaklapok (először az *Orvosi Tár* 1831-ben). Szinte mindegyiknek volt referáló rovata, s gyakran nem vált el a tudományos és ismeretterjesztő jelleg sem; jól példázza ezt a *Tudománytár*, amely egyébként kifejezetten törekedett eredeti értekezések közzétételére is. A harmadik célkitűzés a magyar tudományos nyelv kialakítása volt, amely szintén az 1780-as évektől hozott egyre figyelemre méltóbb eredményeket. Mindhárom törekvés elősegítette a magyarországi és erdélyi nemzeti fejlődést és polgárosulást; ugyanakkor a tudományos szaksajtó mindenkori állapota is erősen függött a nemzeti mozgalom helyzetétől és a polgárosodás szintjétől. Szinte mindennél jobban jelzi ezt a lapok példányszáma és a közönség magatartásának változása, ami vissza-visszatérő motívum a kötetben. Bizony, szűk réteg volt az, amelyre e lapok kiadói számíthattak. Sok folyóirat – még a reformkorban és az önkényuralom idején is – az érdeklődés hiányában szűnt meg; különösen szembeötlő a támogató közeg csekélyisége az első, rövid életű gazdasági-ipari lapoknál.

A magyarországi és erdélyi tudományos sajtó nehéz feltételek között, kemény erőfeszítések révén alakult ki, szilárdult meg. A korabeli magyar szellemi élet jeles alakjai vállalták a közreműködést, nemegyszer a kudarc kockázatát. Kissé meglepőnek tűnhet, hogy a természettudományi, technikai stb. cikkek,

¹ Batári Gyula: *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon. (1721–1867)*. Bp. 1994. 188 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 5.)

referátumok szerzői között szép számmal voltak irodalmárok és más humán tudósok is (Vörösmarty Mihály, Vajda Péter, Tánácsics Mihály stb.). Valójában ez akkoriban természetes jelenség, hiszen egyrészt a humán és reáلتudományok szétválásának hosszan elhúzódó folyamata ekkor még épp csak elkezdődött, másrészt a magyar nemzet fejlődését, polgárosodását szorgalmazó gondolkodók világosan felismerték a különböző ismeretágak szerves összetartozását, integrálásának szükségességét.

Batári Gyula hozzáértéssel, ha szabad ezt mondani: szeretettel közeledett témájához. Gondossága ellenére egy-két apróbb hiba (vagy elírás) is becsúszott: pl. a *Ratio Educationist* nem 1776-ban, hanem 1777-ben bocsájtották ki (14. old.), a *Nova Posoniensiat* Bél Mátyás csak egy ideig szerkeszthette, mert 1722-ben a jezsuiták kezébe került (9–12. old.), Pesten nem volt orvosi egyetem, csak az egyetemnek orvosi kara (56. old. – ezt azonnal, még abban a mondatban korrigálja). Néhol belső aránytalanságra bukkanunk: pl. kissé elnagyolt az *Orvosi Tár* szakkikkeinek bemutatása; a kolozsvári *Vasárnapi Újság* (1834–1848) mindössze 18 sort kapott; a *Sokféle* c. folyóiratnak csak az első évfolyamáról szól. Talán érdemes lett volna röviden kitérni a cenzúravizonyokra is; s nem egészen érthető olyan lapok kihagyása, mint a második *Vasárnapi Újság* (1854–1861), amely mindmáig nehezen felülmúlható terméke az ismeretterjesztő hetilap típusának, vagy a rendkívül színvonalas *Budapesti Szemle*, de nincs szó – egyebek között – a *Gyógyászat* (1861–1940, az *Orvosi Szemle* (1864), a *Hasonszenvi Közlöny* (Gyöngyös, 1864–1865) c. kiadványokról sem.

Mindez mit sem von le abból, hogy Batári Gyula igényes és több lapot először ismertető összefoglalója számottevő értéke a hazai sajtótörténeti irodalomnak. Ezenkívül az irodalom- és a nyelvtörténet, továbbá a tudománytörténet különféle ágai, valamint a tágabban értelmezett művelődéstörténet számára is fontos hozadéka lehet. Felhívja a figyelmet a helytörténeti-helyismereti vonatkozásokra, cikkekre is, akárcsak a periodikumokban rejtőző illusztrációs anyagra és a könyvtártörténeti adatok némelyikére. A kötet ösztönzője lehet a további kutatásoknak: pl. jó lenne felderíteni a még lappangó lappeldányokat és az ismeretlen levéltári iratokat; lokális vizsgálódásokkal sokkal többet megtudhatnánk egyes szerzőkről és az olvasóközönség összetételéről.

BÉNYEI MIKLÓS

Hodinka Antal életművének feldolgozása. Túlzottan tűnő cím, ám az alább ismertetett kötetek nem kisebb szerkesztői feladatvállalást jeleznek, mint a Hodinka-életmű komplex értékelésére, ill. a szlavista történész teljes kéziratanyagának feltárására irányuló vállalkozást. Hodinka Antal a pozsonyi, majd a pécsi egyetem professzora, elsősorban a munkácsi gögög katolikus egyházmegye és a kárpátaljai ruszin nép történetének kutatójaként hagyott hátra maradandó életművet. Foglalkozott még szerb és magyar történeti kérdésekkel is. Bár publikációinak száma jelentős, köztük monografikus feldolgozásokat is találunk, mint *A munkácsi görög-katolikus püspökség története* (1909), életművének tetemes részét kéziratban hagyta hátra. Az anyagot Perényi József rendezésében őrzi a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Folyóiratunkban már foglalkoztunk a nyíregyházi Szent Athanas Görög Katolikus Hittudományi Főiskola és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola égisze alatt 1993. június 16–17-én megrendezett Hodinka Antal Emlékkonferenciával. Ott is utaltunk arra, hogy a rendezvény szervezői és a kötetek gondozói figyelemreméltóan eredményes munkájuként a konferencia idejére jelentek meg az előadások: *Hodinka Antal Emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére* (Nyíregyháza, 1993. 456.), *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére* (Uo. 1993. 92.), illetve *Hodinka Antal válogatott kéziratai* (Uo. 1993. 192.). Az első gyűjtemény a hazai résztvevők, a második a külföldi vendégek előadásait tartalmazza. Tematikailag ide kapcsolódik a már korábban napvilágot látott *Ruszin–magyar ígetár* (Nyíregyháza, 1991, 317.), valamint az említett konferenciaanyagokkal majdnem egyidőben, ukrán–magyar közös kiadásként megjelent ruszin népdalgyűjtemény: Антон Годи́нка. Пісні наших предків. Сто наших співанок [Hodinka Antal: *Őseink énekei. Száz dalunk*] (Budapest–Ungvár, 1993. 167.). Mindkét Hodinka-mű gondozása az említett konferencia-kötetek szerkesztőinek munkája, az első nyelvészeti, a második folklorisztikai profilja miatt érdemel figyelmet. A két kötet alapos kísérőtanulmányt

tartalmaz Hodinka életére és tevékenységére vonatkozólag (mindkettőben Udvari István tollából), ám a ruszin lexikográfia, illetőleg a ruszin folklór áttekintése, a művelődéstörténeti háttérelmezés tovább növelhette volna a kötetek értékét. Az utóbbinál például a ruszin folklórkincs gyűjtésének az 1820-as évek végén Lutskey Mihállyal induló, majd századunkban Volodimir Hnatyuk és mások műveiben kiteljesedő vonulatát lenne érdemes vizolni; Lutskeynél a prágai František Tichý, Hnatyuknál az eperjesi Mykola Mušynka elemzésére utalva.

A történettudomány érdeklődésére leginkább számot tartó *Hodinka Antal Emlékkönyv* szerkesztési elve a personalia – opera – interdisciplinaria szempontú hármas tagolás, amelynek értelmében a kötet elején kaptak helyet a Hodinka Antal neveltetésével, életével foglalkozó írások, ezeket követik – a nézetünk szerint legszínvonalasabb egységet képviselő – szlavisztikai, szláv történeti tanulmányok, majd a néprajzi, nyomdatörténeti, irodalmi, illetőleg bibliográfiai munkák. Az első témakörhöz nyolc, a másodikhoz tizenhárom, a harmadikhoz tizenhat előadást sorolva. Megjegyzendő, hogy a kötet nem oszlik fejezetekre; a fenti, áttekinthetőség kedvéért itt használt tagolás alapja a szerkesztő számunkra adott tájékoztatása. Hasonló konferenciakötetek esetében az elhangzási sorrend tükrözése hagyomány, ám ez esetben is találunk példákat a fejezetcímekkel való tagolásra, amely egy ilyen terjedelmű anyag jobb kezelhetősége mellett éppen az elhangzási sorrend tematikai szempontjait is jelentené.

Personalia. Szabó József *Hodinka Antal, a pedagógus* c. kötetnyitó előadása az embert mutatja be, legapróbb szokásaival, életmódjával, s természetesen előadási stílusával. Szépirodalmi színvonalú jellemrajzot, részletesen adatolt, színes képet kapunk a professzor lelkiületéről, a hallgatókkal való kapcsolatról. Ezt árnyaltabbá tehetné a egzaktabb művelődéstörténeti analízis, bővebb utalással a korabeli egyetemi oktatás metódusaira, egyértelműbben rámutatva mindazokra a novumokra, amelyeket oktatás- illetve neveléstörténeti távlatban is újításnak nevezhetünk. – A tényfeltáró analízisben jeleskedik a következő, Takács Péter és Udvari István tollából származó tanulmány: *Adalékok Hodinka Antal felkészülésének tapasztalati forrásaihoz*. Érdekesnek tartjuk az elemzett probléma megfogalmazását idézni: „Bármennyire kiemelkedett is Hodinka Antal az őt életre dajkáló családi és társadalmi környezetből, életpályája, tudományos munkája, emberi, tudósi és baráti kapcsolatai, de egész világlátása azt bizonyítja, hogy karakterének kibontakozásában az egyik legmeghatározóbb szerepet a rokoni, családi hagyomány és kötődés játszotta.” Szerencsésen elkerülvén a patriarchálisnak aposztrofált „rokoni, családi hagyomány” értékelését pro vagy kontra, filológusi rezerváltsággal és alapossággal elemzi a szülőház szerepét, s ezt gazdag forrásgyűjtemény csatolásával támasztja alá, többek közt a tudós apjának, Hodinka Románnak leveleivel. – Hollós Attila *Hodinka Antal bécsi tanulmányai* c. írása két jegyzetfüzetet ismeret Hodinka egyetemi tanulmányainak idejéből. – Medve Zoltán: *Hodinka Antal pécsi évei* gazdaság-, oktatás- és politikatörténeti háttérrel, az esszéstílust sem nélkülöző szaktudományos adatolással ad képet a professzor, a tanszékvezető, majd a rektor tevékenységéről; a kötet azon színvonalas előadásai közé sorolható, amelyek a tágabb tudománytörténeti koordináta-rendszerben helyezik el tárgyukat. – Ortutay Elemér *Mit tanultam Hodinka Antaltól?* c. vázlata a lelkes vallomása az ifjúkorban megismert mesterről. – Pirigy István: *Hodinka Antal, a Munkácsi Egyházmegye történetírója* szabatosan és az előadás kereteiben lehetséges részletességgel elemzi Hodinka történettudományi munkásságát, különösen a *munkácsi görög-katolikus püspökség története (1909)*, illetve *A munkácsi gör. szert. püspökség okmánytára, I. (1911)* c. monográfiát és forrásgyűjteményt. A kristálytisza logikával megírt, szintézist nyújtó vállalkozás megbírkózott a kötetet kívánó téma előadásba tömörítésével; rá is jellemző, amit szerzője Hodinkáról állít: „... végigkíséri az objektivitásra, a tárgyilagoságra való törekvés. Csak annyit állít, amit bizonyítani tud; ismerteti és ütközteti a szembenálló véleményeket.” – Cselényi István Gábor: *Hodinka Antal és a Magyar Görög Katolikus Egyház* a personaliahoz sorolhatóan főként a vallásos történészek a különböző görög katolikus szervezetekben kifejtett tevékenységét ismerteti. – Hozzá kapcsolódóan Soós Kálmán:

Hodinka Antal levelezése a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyével figyelemre méltó kutatástörténeti adataival az egyházmegye akkori szellemi állapotának megrajzolásához is fontos hozzájárulás.

Opera. Ármósné Kiss Alice: *A huszti görög katolikus egyházra vonatkozó iratmások* *Hodinka Antal hagyatékában* a bevezetőben említett Hodinka-hagyaték, *Hodinka Román levelei Thallóczy Lajoshoz* pedig (Udvari István filológiai szöveggyűjtésében közreadva) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának jelzett anyagát mutatja be. — Font Márta: *A korai magyar-szláv kapcsolatok Hodinka Antal értelmezésében* a tudomány mai álláspontján értékeli, szerencsésen elkerülve a kötet némely írására itt-ott jellemző elfogult méltatást.

Fonalka Mária: *A Halicsi évkönyv kiadatlan fejezetei Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai című munkájában*, illetve Király Péter: *Hodinka Antal és a magyar honfoglalás szláv forrásai* külön figyelmet érdemel. A szakmai köztudatban talán a legjobban ismert Hodinkának *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai* c. munkája, hiszen a történészeknél kívül a szlavisták körében is egyetemi tananyagként forgatott mű. Fonalka filológiai elemzése korrigálja Hodinka fordítási következetlenségeit, így az 'oukrainou' jelentése 1213-ban, az egész környéket', s nem 'Ukrajnát', amely erős anakronizmus. Abban is egyetérthetünk Fonalkával, hogy a magyar vonatkozások közé Hodinka által elhanyagolt momentumok is tartoztak volna; így Danielnek Kondrattal szövetséges hadjárata, vagy Halics 1235-ös visszavétele a magyaroktól, történelmünk forrása. Fonalka jól érzékeli, Hodinkát talán a magyarokra rossz fényt vető krónikaírói hangneme, illetve az események iránti jellege befolyásolhatta. (Utalunk a Hodinka személyiségével foglalkozó előadások kapcsán tett észrevételeinkre.) — Király Péter két előadással képviselteti magát; az említett Fonalka témáját is tovább vivő tanulmánya foglalkozik a Pauler Gyula szerkesztésében megjelent *A magyar honfoglalás kútfoi* (1900) által közreadott anyagokkal, illetve olyan forrásokat vizsgál, amelyek a Jagó — Thallóczy — Hodinka szerzőhármás nem vett fel. Az előbbieket közé a Konstantín- és Metód-legenda, az Elbeszélés a bolgár háborúról, valamint a Nestor-krónika tartoznak, az utóbbiak pedig az Elbeszélés a latinokról, a Naum-életírás, s a Bulgáriában vértanúságot. . . kezdetű forrás. Király korábbi, ismert kutatásait összegzi, s az igen korrekt Hodinka-értékelésén messze túllépve, történetírásunkat újabb szláv források kutatásával gazdagítja. Véleményünk szerint a kötet legtöbbet nyújtó tanulmányként értékelhető. (Lenne-e szlavista történész a még ki nem adott szövegek fordítására?) — Király Péter másik előadása *Hodinka Antal: Cseh források* címen egy Hodinka-kézirat hasonlóan alapos elemzése.

Kállay István: *Árpád-kori törvényeink és a Russzkaja Pravda* a szerző egyetemi doktori disszertációjából ad közre figyelemre méltó jogtörténeti vizsgálatokat. — A közelmúltban eltávozott Menyhárt Lajos posztumusz előadása *Hodinka Antal a századelő orosz történetírásáról* c. olyan kritikai-bibliográfiai kéziratokat elemez, amelyek nemcsak kiadásra érdemesek, hanem a téma jelenlegi szlavista történészeink által való folytatása is: a (nem-szovjet) orosz történetírás fehér folt. — D. Molnár István: *Adalékok Hodinka Antal és a régi Lengyelország viszonyához* főként Hodinka helyesírási következetlenségeit tárgyalja. — Kriveczky Béla: *Hodinka Antal és a magyarországi görög kereskedők* igen alapos szakirodalmi apparátus birtokában jó elemzést nyújt a tizenharmadik századi görög kereskedők működéséről, úgy a gazdaság, mint a jogtörténetet gazdagítva; nézetünk szerint nagyobb figyelmet kellene szentelnie annak az utalásszerűen tárgyalt ténynek, hogy a magyar polgárosodás elmaradott voltából adódott az említett kereskedők helyzete, hiszen a morális értékelés nem az elemző szaktudós, hanem a felelősségteljes egyén feladata. — Új Anna: *Adalékok az oláh vajdák, az oláh és az orosz kenézek intézményéhez hazánkban* c. adatgazdag előadásával nemcsak a vonatkozó Hodinka-anyagok elemzésére, hanem a kérdés korrekt történettudományi vizsgálatára is példát nyújt. — Németh Zoltán: *Csehszlovákia „történeti” határa a franciák szerint* a vonatkozó Hodinka-kéziratanyag elemzése; ugyanő: *Adatok a cseh légiónok történetéhez* szintén új adalékokat nyújtó, kiadásra érdemes kéziratanyagot vizsgál. — Ez utóbbi, néhány további

előadással együtt az említett szerkesztési elv alapján a történeti segéd-, illetve társtudományok képviselői közt kapott helyet.

Interdisciplinaria. Páll István: *Hodinka Antal, a néprajzkutató*, illetve Csapóné Maróczy Albertina: *Egy réteg ízlésvilága, étkezési kultúrája* azon hiánypótló etnográfiai tanulmányok közé tartozik, amelyek Hodinka életművét a ruszin néprajz felől közelítik meg. (Bevezetésként elmondott gondolatainkhoz kapcsolódva felhívjuk a figyelmet egy hiánypótló néprajzi Hodinka-kötet és szimpozium szükségére.) Ide kapcsolódik Nagy Márta *Tisztántúli görögkeleti képfalépítő és safaragó műhely a 19. századból* c. előadása. — Hodinka foglalkozott a cirill betűs liturgikus könyvek magyarországi terjesztésével: Ojtozi Eszter: *Hodinka Antal vegyes jegyzeteinek könyvészeti vonatkozásai*, illetve Földvári Sándor: *Hodinka Antal és a magyarországi cirill könyvészet* a jelzett kéziratanyag szakmai értékelése, illetve a szakterület Hodinka utáni fejlődésének és újabb megállapításainak áttekintése. (Hodinka teljes nyomdatörténeti kéziratanyaga, több száz lapban, még feldolgozásra vár.) — Kiss Kálmán: *Adalékok Szabó Eumén és Hodinka Antal kapcsolatához a ruszin nyelvészet és nyelvtanítás történetéhez* járul hozzá; a szerző e témában megjelent ígéretes publikációit folytatva. — A filológiai témákhoz tartozik még Ináncsy Pap Ferencné *Hodinka Antal ruszin kutatásának „hősei” az író, Tartally Ilona szemével* c. előadása, nem minden tekintetben a kötet Király Péter, valamint Pirigy István, Medve Zoltán, Fonalka Mária és mások nevével fémjelzett színvonalán. — Történettudományi kérdésekhez gazdag adattárral járulnak hozzá Hodinka-kéziratok feldolgozásával Takács Péter — Udvari István: *Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig)*, Vinnai Győző: *a ruszinok helyzete az első világháború után (1918–1922)*, Sallai József: *A nagy francia forradalom története egy reformkori kézirat lapjain*, illetve Fonalka Mária — Czövek István: *Ruszinok az orosz politikában*. — Könyv- és kéziratanyagot, valamint bibliográfiai témákkal zárják a tanulmánygyűjteményt Szabó Róbert, Kovács Tiborné, Udvari István és Tóvári Judit munkái.

A másik két kötetrel itt részletesen nem foglalkozunk, mivel a *Dolgozatok*... filológiai profilú, a válogatott kéziratkötet forráskiadvány jellege miatt érdemlne külön recenziót. Az előbbiből kiemeljük Ljubica Babota Eperjesen és Torontóban működő ukrán irodalom- és művelődéstörténész előadását kritikai szelleme és alaposága miatt (*A magyarországi ruszinok irodalma Hodinka Antal értékelésében*); az utóbbi esetében megjegyezzük, hogy a magyar és magyarországi szláv művelődéstörténet, valamint a közép-európa-kutatás Hodinka Antal összes műveinek kiadásával jelentősen gazdagodhatna. — Mindhárom kötet a ruszin történet művelője, Udvari István szerkesztésében látott napvilágot. A nevezett kutató korábban forráskiadványokkal, demográfiai elemzésekkel, illetve a *Ruszinok a XVIII. században* (1992) c. tanulmánykötettel vált ismertté a szakterületen.

— — VÁRI

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Műszaki vezető: Kovács Judit

Szedte az Argumentum Kft.

Megjelent 8,58 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Kulcsár Péter</i> : Bonfini-kéziratok	213
<i>Csókás László</i> : A magyar írói foglalkozás kezdeteiről	238
<i>Fehér Katalin</i> : Reformkori sajtóviták a nők művelődéséről	247
<i>Szelle Béla</i> : A nép és az olvasás az önkényuralom időszakában	264
<i>N. Szabó József</i> : Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945–1946 ..	275

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borsa Gedeon</i> : Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomatványok” első két kötetéhez. VII.	287
<i>Szelestei N. László</i> : Magyar és német nyelvű kalendáriumtöredékek (1590–1593)	304
<i>H. Hubert Gabriella</i> : Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata	310
<i>Postma, Ferenc</i> : Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635–1992	312
<i>Bor Kálmán</i> : Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatványok 1724-ből	319
<i>Kókay György</i> : Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben	322
<i>Demeter Júlia</i> : A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága	326

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Batsányi-emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban	336
<i>Hopp Lajos</i> : A bujdosó Rákóczi	336
<i>Bényei Miklós</i> : A tudományos sajtó kialakulása Magyarországon	344
... <i>vári</i> : <i>Hodinka Antal</i> életművének feldolgozása	345

SOMMAIRE

<i>Kulcsár, Péter</i> : Les manuscrits de Bonfini	213
<i>Csókás, László</i> : Sur les origines de la profession d'écrivain en Hongrie	238
<i>Fehér, Katalin</i> : Disputes de presse sur la formation intellectuelle des femmes à l'époque des réformes	247
<i>Szelle, Béla</i> : Le peuple et la lecture à l'époque de l'absolutisme	264
<i>N. Szabó, József</i> : Relations internationales des bibliothèques — des actions de revues et de livres 1945–1946	275

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borsa, Gedeon</i> : Suppléments et corrections aux deux premiers volumes des „Anciens Imprimés de Hongrie”. VII.	287
<i>Szelestei N., László</i> : Des fragments de calendriers de langue hongroise et allemande (1590–1593)	304
<i>H. Hubert, Gabriella</i> : La copie d'une poésie de calendrier perdue du XVI ^e siècle	310
<i>Postma, Ferenc</i> : Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635–1992	312
<i>Bor, Kálmán</i> : Imprimés cyrilliques oubliés de Nagyszombat de l'année 1724	319
<i>Kókay, György</i> : Les exemplaires de mutation de la revue Magyar Kurir (Courrier Hongrois) de 1797	322
<i>Demeter, Júlia</i> : Quelques caractéristiques de l'art dramatique protestant au XVIII ^e siècle ...	326

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Session commémorative en l'honneur de Batsányi à la Bibliothèque Municipale de Tapolca	336
<i>Hopp, Lajos</i> : Rákóczi en exil	336
<i>Bényei, Miklós</i> : La formation de la presse scientifique en Hongrie	344
...vári: L'élaboration de l'oeuvre d'Antal Hodinka	345